

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Κατεύθυνση: Αρχαιολογίας

Πηνελόπη Βουγιουκλάκη

Η Απεικόνιση της Κοιμήσεως του Αγίου Νικολάου στη
Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη

Διπλωματική Εργασία

Ιωάννινα 1999

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....σελ. 4

Α΄ ΜΕΡΟΣ

ΠΗΓΕΣ – ΚΕΙΜΕΝΑ.....σελ. 8

1. Ο βίος του Αγίου Νικολαίου.....σελ. 10
2. Το γεγονός της Κοίμησης του Αγίου Νικολαίου.....σελ. 15
3. Η Απόδοση τιμής στον Άγιο Νικόλαο.....σελ. 18

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ

1. Η διαμόρφωση των εικονογραφικών κύκλων του βίου του Αγίου Νικολαίου στη Χριστιανική Τέχνη.....σελ. 20
2. Η απεικόνιση της Κοίμησης του Αγίου Νικολαίου στη Βυζαντινή Τέχνη.....σελ. 23

Γ΄ ΜΕΡΟΣ

Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ.....σελ. 39

1. Η σκηνή του Ενταφιασμού του Αγίου Νικολαίου.....σελ. 40
2. Η σκηνή της Κοίμησης του Αγίου Νικολαίου.....σελ. 50
3. Το εικονογραφικό θέμα της Ανάληψης της ψυχής του Αγίου Νικολαίου στη σκηνή της Κοίμησής του.....σελ. 67
4. Η σκηνή της Κοίμησης του Αγίου Νικολαίου καθιστού σε επισκοπικό θρόνο.....σελ. 81

Δ΄ ΜΕΡΟΣ

Συμπεράσματα.....σελ. 92

Ε΄ ΜΕΡΟΣ

Κατάλογος Μνημείων.....σελ. 106

Βιβλιογραφία.....σελ. 133

Ευρετήριο Τόπων, Μνημείων, Φορητών Έργων.....σελ. 155

Ευρετήριο Ζωγράφων .....σελ. 158

Ευρετήριο Εικονογραφικό.....σελ.158

Κατάλογος εικόνων.....σελ. 159

Εικόνες.....σελ. 164

Πρόλογος

Το γεγονός της Κοίμησης του αγίου Νικοηάου και οι τρόποι απεικόνισής του στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη αποτελούν το αντικείμενο της παρούσης εργασίας.

Η εργασία διαρθρώνεται σε πέντε μέρη. Στο πρώτο μέρος, παρουσιάζονται, αρχικά, οι μελέτες που έχουν δημοσιευθεί σχετικά με τις πηγές, λειτουργικές και μη, που σχετίζονται με το πρόσωπο του αγίου Νικοηάου. Στη συνέχεια ακολουθεί, με βάση κυρίως τις ελληνικές πηγές, που έχει δημοσιεύσει ο G. Anrich στο δίτομο έργο του Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen kirche στο Leipzig το 1913 και 1917, μια σκιαγράφιση της μορφής του αγίου Νικοηάου και παρουσίασης των κυριότερων στιγμών της ζωής του με ιδιαίτερη έμφαση, φυσικά, στο γεγονός του θανάτου του. Το πρώτο μέρος κλείνει με την καταγραφή ορισμένων πληροφοριών σχετικά με την απόδοση τιμής στον άγιο Νικόηαο κατά τους Βυζαντινούς χρόνους.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται οι εικονογραφικοί τύποι που χρησιμοποιούνται για την απόδοση του θέματος της Κοίμησης του αγίου στη Βυζαντινή τέχνη, ενώ παράλληλα διατυπώνονται και μερικές σημαντικές παρατηρήσεις σχετικά με τη διαμόρφωση και την εξέλιξη αυτών.

Στη συνέχεια, στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται οι εικονογραφικοί τύποι, που χρησιμοποιήθηκαν από τους ζωγράφους της μεταβυζαντινής περιόδου. Ωστόσο, λόγω του αυξημένου αριθμού παραστασεων που απεικονίζουν το θέμα, αηηά και της εμφάνισης ενός νέου εικονογραφικού τύπου ,θεωρήσαμε καλύτερο, για τη μελέτη αυτών, να εξετάσουμε ξεχωριστά σε διαφορετικές ενότητες τους εικονογραφικούς τύπους που χρησιμοποιήθηκαν για την απόδοση της Κοίμησης του αγίου. Έτσι, λοιπόν,

χωρίσαμε τις παραστάσεις σε τέσσερις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα εξετάζεται: ο εικονογραφικός τύπος του Ενταφιασμού, στη δεύτερη: ο τύπος της Κοίμησης, στην τρίτη εξετάζεται ένα ειδικότερο εικονογραφικό θέμα: εκείνο της Ανάληψης της ψυχής του αγίου, το οποίο εικονογραφείται σε ορισμένες παραστάσεις Κοίμησης των μεταβυζαντινών χρόνων και τέλος στην τέταρτη ενότητα: ο τύπος της Κοίμησης με επισκοπικό θρόνο. Οι δύο πρώτες ενότητες πραγματεύονται εικονογραφικούς τύπους που εμφανίστηκαν κατά τη βυζαντινή περίοδο και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται από τους καλλιτέχνες και κατά τη μεταβυζαντινή εποχή. Γι αυτό το λόγο προχωρήσαμε σε μια σύντομη αναδρομή της πορείας τους κατά τη βυζαντινή περίοδο ώστε να διαγραφεί καλύτερα η εικονογραφική τους εξέλιξη και πορεία στη μεταβυζαντινή τέχνη.

Με βάση τα προηγούμενα, στο τέταρτο μέρος, γίνεται μια απόπειρα προσδιορισμού των παραγόντων εκείνων, που συνέβαλλαν αποφασιστικά στην επιλογή των παραπάνω εικονογραφικών τύπων για την απόδοση του θέματος της Κοίμησης του αγίου στη χριστιανική τέχνη. Στη συνέχεια διατυπώνονται ορισμένες σημαντικές παρατηρήσεις και ερωτηματικά σχετικά με την εικονογραφία αυτών, τα πρότυπά τους και την εικονογραφική τους εξέλιξη και πορεία.

Τέλος, στο πέμπτο μέρος παρατίθεται ένας κατάλογος με τα μνημεία που εικονίζουν τη σκηνή της Κοίμησης του αγίου και καταγράφεται η σχετική βιβλιογραφία τους.

Στη μελέτη των παραστάσεων της Κοίμησης του αγίου Νικολαίου των βυζαντινών χρόνων χρήσιμο βοήθημα αποτέλεσε η διατριβή της Ν. Ševčenko, που δημοσιεύτηκε στο Τορίνο το 1983: *The life of Saint Nicholas in Byzantine Art* (Torino, 1983). Στη διατριβή της, που έχει ως θέμα τους εικονογραφικούς κύκλους του αγίου στη βυζαντινή τέχνη,

μελετάει και το επεισόδιο της Κοίμησης, διατυπώνοντας σημαντικές παρατηρήσεις και επισημάνσεις σχετικά με την εικονογραφία αυτών.

Μια μελέτη σχετικά με την εικονογράφηση του κύκλου του αγίου Νικολαίου στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη έχει δημοσιευθεί και από τον Josef Myslivec με τον τίτλο «Život Sv. Mikuláše v Byzantském umění» στο *Dvě Studie z dějin Byzantského Umění* (Prague, 1948), 55-93. Δυστυχώς, όμως, η μελέτη αυτή δεν συμπεριλήφθηκε στη βιβλιογραφία της εργασίας καθώς δε στάθηκε δυνατή η ανεύρεσή της και, επομένως, η μελέτη αυτής.

Σημαντική, ωστόσο, βοήθεια πρόσφεραν και οι μελέτες συγγραφέων, που πραγματεύονταν σ' αυτές ένα συγκεκριμένο κύκλο του αγίου και στον οποίο εντασσόταν και το επεισόδιο της Κοίμησης του αγίου Νικολαίου. Ο K. Weitzmann, σε ένα άρθρο του στο Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας του 1964, μελετάει ένα τρίπτυχο με σκηνές του βίου του αγίου που χρονολογείται τον 11^ο αιώνα και προέρχεται από το Σινά, «Fragments of an early St. Nicholas triptych on Mount Sinai», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τομ. Δ' (1964), 1-3. Επίσης, ο Ν. Ζίας, σ' ένα άρθρο του στο Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας του 1966-1969, εξετάζει δύο σημαντικές εικόνες του αγίου, του 15^{ου} αιώνα, στις οποίες απεικονίζεται το θέμα της Κοίμησης: «Εικόνες του βίου και της Κοιμήσεως του Αγίου Νικολαίου», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε', (1966-1969), 275-298. Ακόμη, η Μ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου στη δημοσιευμένη διατριβή της για την πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής της Μονής Φιλανθρωπικών: Η μονή των Φιλανθρωπικών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής (Αθήνα, 1983) αλληλά και άλλες παρόμοιες μελέτες σημαντικών ερευνητών.

Τελειώνοντας, πρέπει να σημειώσουμε ότι στην εργασία αυτή δεν συμπεριλαμβάνεται η μελέτη χειρογράφων, καθώς στη βυζαντινή περίοδο

δεν έχουν σωθεί απεικονίσεις της Κοίμησης του αγίου σε χειρόγραφα¹, ενώ δεν συνάντησα κατά τη διάρκεια της εργασίας και κανένα παράδειγμα απεικόνισης σε χειρόγραφα που χρονολογούνται κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Επίσης, δεν έχουν συμπεριληφθεί στην εργασία παραστάσεις Κοίμησης, οι οποίες προέρχονται από τη Δύση, καθώς τα όρια αυτής της εργασίας δεν το επέτρεπαν.

Κλείνοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι η μελέτη αυτή δε θα είχε προχωρήσει και ολοκληρωθεί χωρίς την καθοδήγηση και τις πολύτιμες συμβουλές του εισηγητή καθηγητή μου στο Παν/μιο Ιωαννίνων κ. Α. Παλιούρα, στον οποίο εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου. Επίσης, θερμές ευχαριστίες οφείλω στους καθηγητές μου κ. Ν. Ζία (Παν/μιο Αθηνών) και κα. Ε. Σακελλiαρίου (Παν/μιο Ιωαννίνων) για την σημαντική βοήθειά τους.

---

¹ Ο C. Walter αναφέρει την εικονογράφηση ενός κύκλου θαυμάτων του αγίου Νικοηάου στο τελευταίο volume των Βίων του Συμεών του Μεταφραστή, Άθως, Διονυσίου 50, j32, ενώ επισημαίνει την απουσία απεικονίσεων βιογραφικών σκηνών του αγίου σε χειρόγραφα της βυζαντινής εποχής: βλ. Walter, *Art and Ritual*, 89.

Πηγές – Κείμενα

Ένας μεγάλος αριθμός έργων λειτουργικής και θρησκευτικής τέχνης αφιερώνονται στο θαυματουργό Ιεράρχη Νικόηο. Συναξάρια, εγκώμια, πράξεις μιθούν για το βίο και τα θαύματα του αγίου Νικοηίου και αποτελούν αντικείμενο μελέτης πολλών ερευνητών.

Το 1913 και 1917 ο G. Anrich¹ παρουσίασε σε δύο μνημειώδεις τόμους τα ελληνικά κείμενα που αναφέρονται στη ζωή και στα θαύματα του αγίου. Ελάχιστα είναι τα κείμενα που δεν περιέχονται στους δύο τόμους, τα οποία μάλιστα ανακαλύφθηκαν και αργότερα. Έναν πλήρη κατάλογο των ελληνικών κειμένων που αφορούν τον άγιο Νικόηο μπορεί κανείς να βρει στη Bibliotheca Hagiographica Graeca του F. Halkin καθώς και στο συμπληρωματικό της τόμο.² Αντίστοιχος κατάλογος για τις λατινικές πηγές υπάρχει στη Bibliotheca Hagiographica Latina και στο συμπληρωματικό της τόμο.³

Εκδόσεις έργων λειτουργικών για τον άγιο Νικόηο σημειώνονται στο έργο *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae* του E. Follieris.⁴ Οκτώ κανόνες προς τιμή του αγίου καταγράφονται στην Παρακλητική,⁵ ενώ δεκαπέντε ακόμα στον τόμο του Δεκεμβρίου του *Analecta Hymnica Graeca* του έτους 1976.⁶ Μεγάηος είναι και ο αριθμός των κοντακίων που

---

¹ Anrich, *Der heilige Nicholas*, I – II.

² Halkin, *B.H.G.*, I – II, 139 – 151., και του ιδίου, *Auctarium*, 140.

³ B. H. L., 890-899., και, B.H.L., *Novum supplementum*, 659-663.

⁴ Follieri, *Initia Hymnorum*, 256-257.

⁵ *Παρακλητική*, 433-439.

⁶ Kominis, *Analecta Hymnica Graeca*, 55-207.

γράφτηκαν για τον άγιο Νικόηαο. Οι J. Pitra⁷, P. Maas, A. Trypanis⁸ καθώς και Χ. Ιωαννίδης⁹ και G. Giovanelli¹⁰ παρουσίασαν μέρος αυτών.

Τέηος, τα σλαβικά κείμενα του βίου και των θαυμάτων του αγίου έχουν συγκεντρωθεί και καταγραφεί στο δεύτερο τόμο του Δεκεμβρίου του Velikija Minei Četii του Metropolitan Makarij¹¹.

Στην πορεία της μεηέτης μας, στηριζόμενοι κυρίως στις εηηηνικές πηγές¹² θα προσπαθήσουμε σε τρεις ξεχωριστές ενότητες να σκιαγραφήσουμε τη μορφή του αγίου Νικοηάου, να παρουσιάσουμε τις κυριότερες στιγμές της ζωής του με ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός του θανάτου του και παράηηηα να δώσουμε κάποια στοιχεία σχετικά με την απόδοση τιμής στον άγιο στα χρόνια της κυριαρχίας του Βυζαντίου.

---

⁷ Pitra, *Analecta Sacra Spicilegio*, I, 355-358.

⁸ Maas - Trypanis, *Sancti Romani Melodi Cuntica*, 121-134. Πρόκειται για κοντάκια του 9^{ου} αιώνα καθώς και μεταγενέστερα.

⁹ Ιωαννίδης, «Ανέκδοτον κοντάκιον», 83-95.

¹⁰ Giovanelli, *Gli inni sacri de S. Bartolomeo Juniore*, 87-88. Πρόκειται για κοντάκιο του 11^{ου} αιώνα.

¹¹ *Metropolitan Makarij, Velikija Minei Četii*, 581-728.

¹² Τα ηειουργικά κείμενα που έχουν γραφεί για τον άγιο Νικόηαο δεν διαδραμάτισαν σημαντικό ρόηο στην εικονογραφική ανάπτυξη των κύκηων βίου του αγίου Νικοηάου στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη. Γι αυτόν το ηόγο βασιστήκαμε, κυρίως, στα κείμενα που κατέγραψαν και περιέγραψαν το βίο του αγίου Νικοηάου.

1. Ο βίος του αγίου Νικολάου μέσα από τις πηγές

Ένας από τους διαδεδομένους αγίους σ' όλο το χριστιανικό κόσμο είναι ο αρχιεπίσκοπος Μύρων της Λυκίας, ο θαυματουργός Ιεράρχης Νικόλαος. Ο Υπέρμαχος της Ορθόδοξης πίστεως, ο προστάτης των φτωχών και των ορφανών, το ζωντανό καταφύγιο κάθε αδικουμένου δεν θα ήταν δυνατό παρά να προσεηκύσει την αγάπη των πιστών και να καθιερωθεί ως ένας από τους ησαοφιηέστερους αγίους.

Πλήθος κειμένων – εγκωμίων, συναξαρίων – καταγράφουν τη ζωή του αγίου και υμνούν την ιεροσύνη και την ευσέβεια της μορφής του. Ωστόσο, παρά το μεγάλο αριθμό των κειμένων, η μορφή του αγίου Νικολάου παραμένει αινιγματική. Ο βίος του, όπως δίνεται μέσα από το σωζόμενα κείμενα, αντλεί ποηηά στοιχεία,¹³ από τον βίο του αγίου Νικολάου, του ιδρυτή και αρχιμανδρίτη της μονής της Αγίας Σιών, που έζησε και έδρασε τον 6^ο αιώνα.¹⁴ Θαύματα, γεγονότα και συμβάντα της ζωής του εμπηούτισαν τη σχετικά «φτωχή» ζωή, όπως τουηάχιστον μας παρουσιάζεται ως τον 9^ο αιώνα, του αγίου Νικολάου των Μύρων. Λίγο πριν, ηοιπόν, τον 10^ο αιώνα τα δύο αυτά πρόσωπα, που έζησαν και έδρασαν σε δύο διαφορετικές εποχές, ενώθηκαν από τη φιηοηογική γραμματεία της εποχής και άρχισαν να παρουσιάζονται ως ένα.¹⁵ Ας επιχειρήσουμε, όμως, με ηίγα ηόγια να ανασυνθέσουμε τη θαυματουργή ζωή του αγίου Νικολάου.

---

¹³ Ševcenko, *The life of Saint Nicholas*, 19 και 21.

¹⁴ Μια μεηέτη για το βίο του αγίου Νικολάου, του ιδρυτή και αρχιμανδρίτη της μονής Σιών έχει δημοσιευθεί από τους Ihor και N.P. Ševcenko. Και οι δύο μεηετητές θεωρούν τον άγιο Νικόηαιο της Σιών ιστορικό πρόσωπο ενώ όταν αναφέρονται στη ζωή του αρχιεπισκόπου Μύρων χρησιμοποιούν τη ηέξη μύθος. Ševcenko, *The life of Saint Nicholas of Sion*, 11. Το κείμενο του βίου του είχε δημοσιευθεί αρχικά από τον G. Anrich: βη. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 3-55. Για την τοποθεσία της μονής βη. Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia", 131-135, 150.

¹⁵ Ševcenko, *The life of Saint Nicholas*, 21.

Ο άγιος Νικόηος ο αρχιεπίσκοπος Μύρων της Λυκίας, γιος του Επιφανίου και της Νόννα¹⁶, γεννήθηκε στα Πάταρα «μιᾶς τυγχανούσης τῶν τνικαῦτα περιφανῶν πόηων τῆς Λυκίων ἐπαρχίας»¹⁷, στις αρχές του 4^{ου} αιώνα¹⁸, όπως αναφέρει το Συναξάρι. Στη νεαρή ηλικία των 5/6 ετών διδάχτηκε και έμαθε τα «ιερά γράμματα»,¹⁹ ενώ λίγα χρόνια αργότερα έγινε δεκτός στους κόηπους της Εκκῆσιᾶς, την οποία και υπηρέτησε με σύνεση και αρετή. «...Ἄφ' ὅτου ἡοιπὸν ὁ Ἅγιος ἐχειροτονήθη ἱερεύς τίς δύναται νά δινηθῆ ὅσας ἀρετάς καί καθωσύνας ἔκαμνε; τίς τάς ἀγρυπνίας, τάς νηστείας, τήν ἐγκράτειαν καί τάς προσευχάς ὑπέρ τοῦ ἡοῦ;...».²⁰ Όταν ο αρχιεπισκοπικός θρόνος της μητροπόηως των Μύρων χήρεψε, ο άγιος Νικόηος με τη βοήθεια του Θεοῦ ανέηαβε την αρχιεπισκοπή. Την παρουσία και παρέμβαση του ίδιου του Θεοῦ στη χειροτονία του ως αρχιεπισκόπου τονίζουν ιδιαίτερα ὅηα τα κείμενα του βίου του μέσα από αφηγήσεις οραμάτων.²¹ Ωστόσο, δε

---

¹⁶ Αναφέρεται στα κείμενα Vita Compilata και Encomium Neophyti, βῆ. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 216 και 393. Στο κείμενο Βίος ἐν συντόμῳ η μητέρα του Νικοηάου ονομάζεται Νῶα ενώ στο κείμενο Vita – Alexandrina ο πατέρας του αποκαηείται Ιῶάννης. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 301-302 και 277.

¹⁷ Πρόκειται για απόσπασμα από το κείμενο Vita per Michaelem. Έχει δημοσιευθεί από τον G. Anrich: βῆ. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 114. Επίσης, σημειώνεται και στα κείμενα: Methodius ad Theodorum, Βίος ἐν συντόμῳ, Encomium Neophyti και στο κείμενο του Συμεών του Μεταφραστή. Έχουν δημοσιευθεί, επίσης, από τον G. Anrich: βῆ. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 141, 235, 277, 393 αντίστοιχα.

¹⁸ Ο Μέγας Συναξαριστής, 207. Αναφέρεται και στη διατριβή της N. Ševčenko: βῆ. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 18.

¹⁹ Αναφορά γίνεται στα κείμενα: Βίος ἐν συντόμῳ και Encomium Neophyti, βῆ. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 278 και 156.

²⁰ Ο Μέγας Συναξαριστής, 210.

²¹ Στο κείμενο Vita Compilata, ο Χριστός και η Παναγία εμφανίζονται στον ύπνο του Νικοηάου δίνοντάς του το Ευαγγέλιο και το επισκοπικό ῶμοφόριο. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 223 ενώ στο κείμενο Vita per Michaelem ο Θεός αποκαηύπτει το ὄνομα του αγίου Νικοηάου για τη κενή θέση του αρχιεπισκόπου Μύρων σ' ένα ἐπίσκοπο, ο οποίος θα συμμετείχε στην εκῆογή αρχιεπισκόπου. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 124-125. Το ίδιο περιστατικό περιγράφεται ακόμα στα κείμενα: Methodius ad Theodorum, Encomium Methodii, Vita per Metaphrasten και Encomium Neophyti βῆ. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 146-147, 158-159, 246-247 και 402.

γνωρίζουμε κατά πόσο οι αφηγήσεις αυτές ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα ή ανήκουν στη σφαίρα του μύθου και της φαντασίας.²²

Μετά την άνοδό του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο των Μύρων της Λυκίας, ο άγιος Νικόλαος ενέτεινε και επεξέτεινε τη δράση και τους αγώνες του υπέρ της Εκκλησίας και του Χριστού. Καθώς ήταν, λοιπόν, ένθερμος υποστηρικτής της Ορθοδοξίας και κήρυκας της αρετής και της ευσέβειας «...συηληαμβάνεται παρά τῶν τά πρῶτα φερόντων τῆς πόλιως ἐν τοῖς χρόνοις Διοκλήτιανου καί Μαξιμιανου τῶν βασιλιέων...»²³. Βασανίζεται και φυλακίζεται μαζί με ἀλλοίους Χριστιανούς, για να ελευθερωθεί μετά την επικράτηση του Μεγάλου Κωνσταντίνου στη βασιλεία. «...τοῦ δέ μεγάλου καί εὐσεβούς Κωνσταντίνου τήν βασιλείαν ... ἀφίενται οἱ κατάκλειστοι τῶν δεσμών, μεθ' ὧν καί ὁ μέγας Νικόλαος ἀφεθείς τά Μύρα κατέλαβεν...»²⁴.

Το 325 ἔλαβε μέρος στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια που κλήθηκε από τον Μ. Κων/νο. Μαρτυρία, που, αν και δεν επιβεβαιώνεται ιστορικά, (το ὄνομά του καταγράφηκε στον κατάλογο των παρευρισκομένων μόλις τον 6^ο αἰώνα²⁵), ωστόσο απαντάται σε πολλὰ κείμενα του βίου του²⁶. Στη Σύνοδο της Νίκαιας ο άγιος Νικόλαος τάχθηκε

---

²² Η εμφάνιση του Χριστού και της Παναγίας στον ύπνο του αγίου Νικολάου ερμηνεύεται από τη Ν. Ševčenko ως επίδραση του εικονογραφικού τύπου που χρησιμοποιείται για την απόδοση της μορφής του αγίου Νικολάου στη Βυζαντινή τέχνη και ειδικότερα στις εικόνες. Ο άγιος εικονίζεται στο κέντρο της εικόνας, ενώ σε μικρότερη κλίμακα απεικονίζονται οι μορφές του Χριστού και της Παναγίας να του δίνουν το Ευαγγέλιο και το αρχιερατικό ωμοφόριο. Ševcenko, *The life of Saint Nicholas*, 79.

²³ Αναφέρεται στο κείμενο Βίος ἐν συντόμῳ., βλ. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 278.

²⁴ Απόσπασμα από το Συναξάρι Κων/νεως. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 205. Επίσης, στα κείμενα *Encomium Neophutgi* και *Vita Metaphrasten*. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 402-403 και 248-249.

²⁵ Schwartz, «Über die Bischoflisten», 63 και Honigmann, «La liste originale des Pères de Nicee», 60-61 και του ιδίου, «Une liste inedite des Pères de Nicee», 71. Σύμφωνα μ' ένα μεταγενέστερο μύθο ο άγιος Νικόλαος κτύπησε τον Άρειο. Το επεισόδιο αυτό το συναντάμε για πρώτη φορά σ' ένα ἡατίνο συγγραφέα του 14^{ου} αἰώνα. Το κείμενο το δημοσιεύει ο G. Anrich., βλ., Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 454 και II 394.

²⁶ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 19.

με σθένος εναντίον του Αρείου και των αιρετικών του κηρυγμάτων ενώ υπερασπίστηκε με θέρμη το δόγμα της Αγίας Τριάδος «...γενναίως τε κατά των Ἀρείου φηυαριῶν ἴσταται. καί διαηύσας πάντα καί κανόνα πᾶσι τῆς ὀρθῆς πίστεως ἀκριβῆ παραδούς...»²⁷.

Ἡ υπεράσπιση τῆς ορθόδοξης Εκκλησίας και πίστεως ἀπό τον ἀρχιεπίσκοπο Νικόηιο επέκτεινε στην ἐπαρχία τῆς Λυκίας τῆ φήμη του, που ἐξαπλώθηκε και πέρα των ορίων τῆς ἡόγω των θαυμάτων, που πραγματοποιοίησε πριν και μετά τῆ Κοίμησή του. Ὅηοι οἱ συγγραφείς των Βίων του, ἀφιερώνουν μεγάλη μέρος των κειμένων τους στα θαύματα του ἀγίου, που δίνονται με τρόπο γραφικό και παραστατικό.

Ἦδη τον 6^ο αἰῶνα, ἕνα κείμενο γνωστό ως **Praxis de Stratelatis**²⁸ ἀναφέρεται στη θαυματουργή ἐπέμβαση του ἀγίου Νικοηίου για τῆ σωτηρία τριῶν ἀθῶν στρατηλατών, που εἶχαν καταδικαστεί σε θάνατο. Τον 9^ο αἰῶνα δύο νέα κείμενα καταγράφουν μια σειρά θαυμάτων του ἀγίου. Πρόκειται για τῆ **Vita per Michaelem**,²⁹ πιθανόν ἔργο του Θεόδωρου Στουδίτη, και τῆ **Methodius ad Theodorum**,³⁰ ἔργο του Μεθοδίου, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόηως (843). Τον 10^ο αἰῶνα, μετά τῆ συνένωση των δύο ἀγίων, του Νικοηίου των Μύρων και ἐκείνου τῆς Σιών, ο ἀριθμός των θαυμάτων που ἀποδίδονται στον ἀρχιεπίσκοπο αὐξάνεται σημαντικά. Ὁ ἀγιος καθίσταται ἰατρός των νοσοῦντων, κυβερνήτης των πηυστικών, πατέρας των ορφανῶν, προστάτης των κηρῶν και ὀηῶν των ἀδικουμένων. Ὅπως χαρακτηριστικά ἀναφέρεται στο κείμενο *Vita Lycio* -

---

²⁷ Ἀπόσπασμα ἀπό τῆ κείμενο του Μεταφραστή. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 251. Ἐπίσης ἀναφέρεται στα κείμενα *Encomium Neophyti* και *Βίος ἐν συντόμῳ*, βῆ., Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 403 και 278.

²⁸ Anrich, *Der heilige Nicholaos I*, 67-96.

²⁹ Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 111-139.

³⁰ Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 140-150.

Alexandrina «...τίς προσκαησάμενος τοῦ ἁγίου Νικοηίου μεσιτείαν παραυθίς οὐκ ἔλαβεν τῆς αἰτήσεως τό δώρημα;...»³¹.

Ἐχοντας ζήσει μια ενάρετη ζωή, λοιπόν, το 330,³² σύμφωνα με το Συναξάρι, πεθαίνει σε βαθιά γεράματα. Στα 1087 τα λείψανά του που ήταν τοποθετημένα στη μητρόπολη της πόλης των Μυρών μεταφέρθηκαν στο Μπάρι της Ιταλίας, όπου απόκείνται ως σήμερα.³³ Η μετακομιδή των λειψάνων του εορτάζεται από την εκκλησία στις 20 Μαΐου, ενώ η Κοίμησή του στις 6 Δεκεμβρίου.³⁴

---

³¹ Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 301.

³² *Ο Μέγας Συναξαριστής*, 225.

³³ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 23-24.

³⁴ Ευστρατιάδου, *Ἁγιοηόγιον*, 356.

2. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηίου μέσα από τις πηγές

Ο άγιος Νικόηιος, όπως ήδη έχει αναφερθεί, πέθανε στις 6 Δεκεμβρίου του έτους 330, σε βαθιά γεράματα.³⁵ Λίγο πριν πεθάνει, αισθανόμενος άρρωστος και αντιλαμβανόμενος το πρόσταγμα του θανάτου, προετοιμάστηκε για τον επικείμενο «συμβάν». Από τον ουρανό κατέβηκαν μέσα σε δόξα και άμετρο φως όμιλοι αγγέλων για να παραλάβουν την ψυχή του.³⁶ Μόλις ο άγιος αντίκρισε τους απεσταλημένους του Θεού, τους υποδέχτηκε με ψαλμωδίες και προσευχές και παρέδωσε την ψυχή του στα χέρια τους. Το νεκρό σώμα του τάφηκε στην πόλη των Μύρων ενώ από τον τάφο του αναβλύζει μύρος θαυματουργός, ίαμα ψυχικών και σωματικών νοσημάτων.³⁷

Η ασθένεια του αγίου Νικοηίου δεν μαρτυρείται σε όλα τα κείμενα που αναφέρονται στο γεγονός της Κοιμήσής του.³⁸ Πρώτος ο Συμεών ο Μεταφραστής κάνει λόγο για «νόσω βραχεία», ενώ η ίδια πληροφορία επαναλαμβάνεται λίγο αργότερα στα κείμενα *Vita complicata* και *Vita acerhala*.³⁹

Στα δύο τελευταία κείμενα καταγράφεται, επίσης, και το επεισόδιο της ίασεως της δαιμονισμένης γυναίκας Ευγενείας από τον άγιο, λίγο πριν πεθάνει.⁴⁰ Το συγκεκριμένο επεισόδιο απουσιάζει μεν από τα υπόλοιπα

---

³⁵ Ο Μέγας Συναξαριστής, 225.

³⁶ Δεν αναφέρεται η παρουσία αγγέλων στα κείμενα *Encomium Neophyti* και *Βίος ἔν συντόμῳ*. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 406 και 282, ενώ στο κείμενο *Περίοδοι Νικοηίου* ανάμεσα στον όμιλο των αγγέλων ο συγγραφέας διακρίνει τη μορφή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 329.

³⁷ Το πρώτο κείμενο που αναφέρεται στο θαυματουργό μύρο είναι το *Vita per Michaëlem βῆ*. Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 134.

³⁸ Δεν αναφέρεται στα κείμενα *Vita per Michaëlem*, *Encomium Neophyti*, *Περίοδοι Νικοηίου* και *Βίος ἔν συντόμῳ*, βῆ., Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 134, 406, 329 και 282.

³⁹ Τα κείμενα έχουν δημοσιευθεί από τον G. Anrich, βῆ., Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 264, 232 και 268 αντίστοιχα.

⁴⁰ Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 268 και 232.

κείμενα, ωστόσο, σημειώνεται σ' ένα άηλο βίο αγίου, του αγίου Νικοηίου, του αρχιμανδρίτη της Αγίας Σιών.⁴¹ Πρόκειται για ένα ακόμη δάνειο από το βίο του ; Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια, καθώς δεν υπάρχουν ή δεν έχουν σωθεί πριν τον 6^ο αιώνα, περίοδος, ό(που) γράφηκε ο βίος του αγίου Νικοηίου της Σιών, κείμενα αντίστοιχα του αγίου Νικοηίου των Μύρων. Ωστόσο, δεν αποτελεί το μοναδικό κοινό σημείο ανάμεσα στις περιγραφές του θανάτου των δύο μορφών, όπως αυτές δίνονται μέσα από τα κείμενα. Ας σημειώσουμε απλά την ασθένεια του αγίου, την παρουσία των αγγέλων και τέλος την υποδοχή που τους επιφύλαξε ο άγιος Νικόηος με προσευχές και ψαλμωδίες.

Στις αρχές του 13^{ου} αιώνα σε ένα άηλο κείμενο, στο εγκώμιο του Νεόφυτου για τον άγιο (Encomium Neophyti⁴²), καταγράφεται ο θρήνος που ξέσπασε στην πόλη των Μύρων μετά το θάνατο του αρχιεπισκόπου, ο οποίος περιγράφεται επίσης με ιδιαίτερη γλαφυρότητα, την ίδια περίπου χρονική περίοδο, από τον ανώνυμο συγγραφέα του «Περίοδοι Νικοηίου»: «...ἰδόντες δέ οἱ τῶν Μύρων πολῖται τήν μετάστασιν τοῦ ἀγίου Νικοηίου, ἤρξαντο θρηνεῖν καί κόπτεσθαι. καί ἔτρεχον πάντες οἱ ἰαθέντες παρ' αὐτοῦ καί οἱ ὀρφανοί καί οἱ πτωχοί καί οἱ χῆραι ἐπί τό ἅγιον λείψανον καί κατεφίηουν τοὺς τιμίους αὐτοῦ πόδας...»⁴³.

Μετά το θάνατο του αγίου, η σωρός του μεταφέρθηκε και τοποθετήθηκε σε εκκλησία. Την εκκλησία αυτή κατονομάζει μόνο ο Συμεών ο Μεταφραστής στο κείμενό του «...τό δέ τούτου σῶμα τό τίμιον, χερσίν ὀσίαις ἐπισκόπων καί τοῦ κλήρου παντός καί λαμπροφορία τιμωμένον, τῷ ἑν Μύροις ἐναπετέθη ναῶ...»⁴⁴, δίνοντας συνάμα μια ακόμη σημαντική πληροφορία. Η μεταφορά του λειψάνου στον τόπο ταφής

---

⁴¹ Anrich, *Der heilige Nikolaos* I, 406.

⁴² Anrich, *Der heilige Nikolaos* I, 53.

⁴³ Anrich, *Der heilige Nikolaos* I, 331-2.

⁴⁴ Anrich, *Der heilige Nikolaos* I, 265.

πραγματοποιήθηκε με ιδιαίτερες τιμές από τους ίδιους τους επισκόπους και τον κήρο της πόλης. Ωστόσο, τόσο το κείμενο του Συμεών Μεταφραστή, όσο και εκείνα των άληλων συγγραφέων δεν μας δίνουν πληροφορίες σχετικά με την προετοιμασία της σωρού για τη νεκρώσιμη ακολουθία ή ακόμη περισσότερο για το τυπικό της ίδιας της ακολουθίας, οι οποίες θα ήταν ιδιαίτερα σημαντικές και χρήσιμες.

Τα κείμενα που αναφέρονται στο γεγονός του θανάτου του αγίου Νικοηίου είναι σημαντικά, αφού επέδρασαν ως ένα βαθμό στη διαμόρφωση της εικονογραφίας της σκηνής της Κοίμησης του αγίου στη χριστιανική τέχνη. Την επίδραση αυτή θα εξετάσουμε, ωστόσο, στα παρακάτω κεφάλαια, όπου θα μελετήσουμε και την εικονογραφία της σκηνής.

3. Η απόδοση τιμής στον άγιο Νικόηαιο

Το όνομα του αγίου Νικοηάου, που μετά το θάνατό του έγινε ευρύτερα γνωστό, τιμήθηκε και δοξάστηκε σ' όλο το χριστιανικό κόσμο με ιδιαίτερη αγάπη και σεβασμό.

Ήδη, τον 6^ο αιώνα, σε ένα κείμενο γνωστό ως *Vita Nikolai Sionitae*,⁴⁵ μαρτυρείται η τέλεση εορτής προς τιμή του αγίου Νικοηάου ενώ καταγράφεται η ύπαρξη μαρτυρίου στην πόλη των Μυρών «...και κατελήθων εις τήν μητρόπολιν τών Μυρέων > άπέρχεται έν τῷ μαρτυρίῳ το άγίου και ένδόξου Νικοηάου...»⁴⁶. Τα ηείψανα μιας βασιλικής του 6^{ου} αιώνα, που σήμερα αποτελούν τμήμα της μεταγενέστερης τρουηωτής εκκλήσιας, που κτίστηκε για τον άγιο τον 8^ο αιώνα επιβεβαιώνουν την πηγή.⁴⁷

Την ίδια εποχή, ο Προκόπιος σημειώνει στο έργο του «Περί Κτισμάτων» (553/5) την ανέγερση εκκλήσιας για τους αγίους Πρίσκο και Νικόηαιο στην Κωνσταντινούπολη «...τον τής Θεοτόκου νεών έν χώρω καθουμένῳ Βηαχέρναις τοιοῦτον δεδημιούργηκεν, οἷός μοι έναγχος δεδιήγεται. έπέκεινά τε Πρίσκῳ και Νικοηάῳ άγίοις ίερόν ῶκοδομήσατο, καινουργήσας αυτό...»⁴⁸.

Παρά, όμως, το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, η μορφή του αγίου δε γίνεται ακόμη γνωστή πέρα των ορίων της επαρχίας

⁴⁵ Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 3-65.

⁴⁶ Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 9,52 και II , 442-449.

⁴⁷ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 18-19.

⁴⁸ Έχει δημοσιευθεί από τον Dindorf, βλ. Dindorf, *Procopius, de aedificiis*, 193 ενώ ξαναδημοσιεύτηκε από τον Anrich, βλ., Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 454-455. Επίσης, βλ. Janin, *Les églises*, 383-384. Το συναξάρι αναφέρει ότι οι μάρτυρες Πρίσκος, Μάρτυς και Νικόηαιος εορτάζονταν στις Βηαχέρνες στις 22 Σεπτεμβρίου και στις 7 Δεκεμβρίου. Καμιά από τις δύο ημερομηνίες δε συμπίπτει με την καθιερωμένη εορτάσιμη ημερομηνία του αγίου Νικοηάου (6 Δεκεμβρίου). Η Ν. Ševčenko διατυπώνει την άποψη ότι ίσως εσφαλμένα το όνομα του αγίου Νικοηάου στο έργο του Προκοπίου ταυτίστηκε με τον άγιο Νικόηαιο, τον αρχιεπίσκοπο Μύρων. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 20.

της Λυκίας. Τον 8^ο αιώνα επεκτείνεται στις χώρες της Δύσης⁴⁹, ενώ μόλις τον 9^ο αιώνα εξαπλώνεται στην περιφέρεια της Κωνσταντινούπολης⁵⁰. Δεν είναι τυχαία, εξάλλου, η συγγραφή την εποχή εκείνη μεγάλου αριθμού ύμνων και εγκωμίων για τον άγιο Νικόηαιο καθώς και η ανοικοδόμηση ναών προς τιμή του.

Στα τέλη του αιώνα (880) ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α΄ «...Ανήγειρε δέ καί έκ καινής έν ταίς βασιλείοις αυλήαίς είς όνομα τοῦ δεσπότου σωτήρος Χριστοῦ καί τοῦ πρώτου τῶν άγγέλων Μιχαήλ καί Ἡλίου τοῦ προφήτου, ἔτι δέ καί τῆς Θεομήτορος καί Νικοηάου τοῦ περιωνύμου έν ιεράρχαις τόν περικαλήη τονονί ναόν, ὄν Νέαν Ἐκκλησίαν κατονομάζουσιν...»⁵¹ ενώ, σύμφωνα με την παράδοση κατέβαλε μια αποτυχημένη προσπάθεια να μεταφέρει τα λείψανα του αρχιεπισκόπου Νικοηάου στην Κωνσταντινούπολη⁵².

Από τον 11^ο αιώνα ο άγιος τιμάται πλέον σε όλη τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και πέρα από αυτήν, στη δυτική Ευρώπη και στη Ρωσία⁵³. Όπως χαρακτηριστικά διαβάζουμε στο κείμενο *Vita acerhala* «ούκ ἔστιν οὐκ ἔθνος, οὐ χώρα, οὐ πόλις, οὐ κώμη, οὐ νῆσοι, οὐδ' οί τά τῆς γῆς ἔσχατα κατοικούντες, έν οίς οὐ τό ἐκείνου πολυθαύμαστον ὄνομα ῥδεταί καί ναοί περικαλήηεις αὐτῷ άνωκοδόμηνται...»⁵⁴.

Λίκνο, ωστόσο, της τιμής του παρέμεινε και παραμένει ως σήμερα η πόλη των Μύρων, όπου υπάρχει και ο κενός τάφος του αγίου Νικοηάου.

---

⁴⁹ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 20.

⁵⁰ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 20.

⁵¹ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 21. Mango, «The Tenth Homily of Photius», 125-40 και του ιδίου, *The Homilies of Photius*, 177-183. Επίσης, βλ., Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 455.

⁵² Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 21.

⁵³ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 23.

⁵⁴ Anrich, *Der heilige Nikolaos I*, 269.

Η απεικόνιση της Κοίμησης του αγίου Νικολαίου στη Βυζαντινή τέχνη

1. Η διαμόρφωση των εικονογραφικών κύκλων του βίου του αγίου Νικολαίου στη χριστιανική τέχνη

Οι εικονογραφικοί κύκλοι της ζωής του αγίου υπήρξαν από τους δημοφιλέστερους ανάμεσα σ' εκείνους των άλλων αγίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Απαντούν συχνά τόσο στο τοιχογραφικό διάκοσμο των εκκλησιών¹ όσο και σε ένα μεγάλο αριθμό φορητών εικόνων αφιερωμένων σε εκείνον².

Η πρωϊμότερη απεικόνιση σκηνών βίου του αγίου Νικολαίου που μας σώζεται σήμερα χρονολογείται στον 11^ο αιώνα. Πρόκειται για ένα μικρό τμήμα τριπτύχου της μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά, στο οποίο εικονογραφούνται τέσσερα επεισόδια της ζωής του αγίου.³ Ωστόσο, η Ν. Ševčenko, στηριζόμενη στη μαρτυρία ενός ανώνυμου συγγραφέα του 9^{ου}/10^{ου} αιώνα, υποστηρίζει ότι τουλάχιστον ένα επεισόδιο του βίου του αγίου είχε ήδη απεικονισθεί νωρίτερα από τον 11^ο

---

¹ Η θέση που παίρνουν οι κύκλοι του αγίου μέσα στο ναό διαφέρει από μνημείο σε μνημείο. Όταν ο ναός είναι αφιερωμένος σε άλλο ιερό πρόσωπο, ο κύκλος του αγίου Νικολαίου εικονογραφείται στην πρόθεση και στο διακονικό ή στο νάρθηκα. Αντίθετα, όταν ο ναός είναι αφιερωμένος στον ίδιο τον άγιο απεικονίζεται συνήθως στο καθολικό του ναού. Πολλές φορές, πάλη, δίπλη στους ναούς κτίζονται παρεκκλήσια που είναι εξ ολοκλήρου αφιερωμένα στη ζωή του αγίου Νικολαίου. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 100-101.

² Αντίθετα με την εικονογράφηση των κύκλων του αγίου στους τοιχογραφικούς διακόσμους των εκκλησιών, οι κύκλοι του αγίου στις φορητές εικόνες δεν παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις. Την κεντρική παράσταση του αγίου Νικολαίου πλαισιώνουν εικονίδια με σκηνές από το βίο και τα θαύματά του. Η μορφή του πλαισίου διαμορφώνεται συνήθως με τρεις τύπους: α) περιτρέχει και τις τέσσερις πλευρές β) εκτείνεται μόνο στις τρεις πλευρές και γ) περιορίζεται μόνο στις δύο πλαινές πλευρές. Ζίας, «Εικόνες», 278 και Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 162-163.

αιώνα⁴. Η μαρτυρία αυτή αφορά το επεισόδιο της ανάκλησης της εκτέλεισης από τον άγιο Νικόηιο τριών αθών ανδρών από τα Μύρα⁵. Στο εγκώμιό του για τον άγιο ο ανώνυμος συγγραφέας αναφέρει ότι ποηήές φορές είχε δει το επεισόδιο εικονογραφημένο και μάλιστα όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «κεχαραγμένον εν πίναξι». Όσο αφορά το χαρακτηρισμό «πίναξι», έχει διατυπωθεί η άποψη ότι εννοούσε κάποιο είδος εικόνας⁶. Την υπόθεση αυτή στηρίζει το γεγονός ότι το πρώτο σωζόμενο παράδειγμα εικονογραφημένου κύκλιου του αγίου εμφανίζεται σε μια εικόνα και συγκεκριμένα στο τρίπτυχο του Σινά, του 11^{ου} αιώνα.⁷

Ήδη, λοιπόν, τον 11^ο αιώνα είχε διαμορφωθεί και αναπτυχθεί ένας μεγάλος αριθμός σκηνών γύρω από τη ζωή του. Ο K. Weitzmann υποστηρίζει ότι στο τρίπτυχο του Σινά πρέπει να εικονίζονταν είκοσι σκηνές του βίου του αγίου που απλώνονταν τόσο στο κεντρικό όσο και στα πηαινά μέρη του.⁸ Οι σκηνές που συνήθως διαμορφώνουν ένα εικονογραφικό κύκλιο του αγίου Νικοηίου είναι κυρίως βιογραφικές (οι σκηνές της γέννησής του, της εκπαίδευσής του, του θανάτου του...) και σκηνές που απεικονίζουν τα θαύματά του (η σωτηρία του Δημητρίου, η σωτηρία των τριών παρθένων από την πορνεία...)⁹.

Η επιλογή των σκηνών για ένα εικονογραφικό κύκλιο του αγίου, η διάταξή τους, η χρονική τους ακολουθία καθώς και η καταγωγή των εικονογραφικών τους τύπων και η σχέση τους με τα κείμενα αποτελούν προβλήματα, που απασχολούν τους ερευνητές και επιζητούν λύσεις.

---

³ Σωτηρίου Γ και Μ, *Εικόνες της Μονής Σινά*, 62-63, εικ. 46. Επίσης, Weitzmann, «Fragments» 1-23, εικ. 1, του ίδιου, *Icons*, xiii, εικ. 17, του ίδιου, «Byzantine Miniature», 282-283, εικ. 278.

⁴ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 158.

⁵ Anrich, *Der heilige Nikolaos*. 166, 106.

⁶ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 140.

⁷ Σωτηρίου Γ και Μ, *Εικόνες της Μονής Σινά*, 62-63, εικ. 46.

⁸ Weitzmann, «Fragments», 6-7, σχ. 4-5.

⁹ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 156.

Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο K. Weitzmann,¹⁰ όλοι οι κύκλοι των αγίων αρχίζουν με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή με τη γέννηση του αγίου, και συνήθως κλείνουν με την Κοίμησή του, της οποίας (του αγίου Νικολαίου) την εικονογραφική εξέλιξη θα εξετάσουμε αναλυτικά παρακάτω.

---

¹⁰ Weitzmann, «Fragments», 69.

2. Η απεικόνιση της Κοίμησης του αγίου Νικολαίου στη Βυζαντινή τέχνη

Η σκηνή του θανάτου του αγίου Νικολαίου ως τμήμα κύκλων τοιχογραφιών ή εικόνων με σκηνές βίου του στο πλαίσιο παρουσιάζεται στη βυζαντινή τέχνη με δυο διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους, εκείνον της Κοίμησης και εκείνον του Ενταφιασμού. Ο τύπος της Κοίμησης, πολυπρόσωπος και σύνθετος, είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος και απαντά συχνά τόσο στον τοιχογραφικό διάκοσμο των εκκλησιών, όσο και στις φορητές εικόνες. Αντίθετα, ο τύπος του Ενταφιασμού, λιτός και απλός, χρησιμοποιείται κυρίως στις φορητές εικόνες, ενώ το συναντάμε μόνο στα περιορισμένα γεωγραφικά όρια της Ρωσίας, της Τσεχοσλοβακίας αλλιώς και του όρους Σινά.

Την πρωιμότερη απεικόνιση του θανάτου του αγίου Νικολαίου την έχουμε, ήδη, από τον 11^ο αιώνα, στο τρίπτυχο της μονής Σινά (εικ. 1), που αποτελεί παράλληλα και το πρώτο γνωστό παράδειγμα εικονογραφικού κύκλου του αγίου Νικολαίου. Εδώ, ο θάνατος του αγίου δηλώνεται με τον Ενταφιασμό του. Δυο ανδρικές μορφές τοποθετούν το σκηνώμα του αγίου μέσα σε σαρκοφάγο, ενώ από τα δεξιά προβάλλει η μορφή ενός ιεράρχη θιβανίζοντας ή δίνοντας ευλογία. Τη σκηνή πλαισιώνουν δυο πύργοι, ενώ στο κέντρο υψώνεται ψηλό κιβώριο. Η εικονογραφία της σκηνής σύμφωνα με τους Γ. Σωτηρίου¹¹ και Κ. Weitzmann¹² προέρχεται από τη σκηνή της ταφής του Γεδεών της Οκτατεύχου του Σεραγίου.¹³ Άποψη, που αποδέχεται και η Ν. Ševčenko, η οποία, ωστόσο, επισημαίνει ότι ο εικονογραφικός αυτός τύπος

¹¹ Σωτηρίου Γ και Μ, *Εικόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, 62-63, εικ. 46.

¹² Weitzmann, «Fragments», σ. 3.

¹³ Ouspensky, *L' Octateuque*, πιν. xvii, 67, XLN 208.

χρησιμοποιείται και σε σκηνές ταφής και άηλων προσώπων της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, ενσωματώνοντας αυτές στα πρότυπα της σύνθεσης¹⁴. Η χρησιμοποίηση του εικονογραφικού αυτού τύπου από το ζωγράφο της εικόνας για την απόδοση του θανάτου του αγίου οδήγησε τον C. Walter στην υπόθεση ότι η σκηνή της Κοίμησης είχε διαμορφωθεί πριν τον 11^ο αιώνα.¹⁵

Η εικονογραφία της σκηνής δεν αηλιάζει ούτε τον επόμενο αιώνα, στα τέλη του οποίου έχουμε μια ακόμα εικόνα του αγίου από το Σινά με τη σκηνή του Ενταφιασμού.¹⁶ Ωστόσο, εδώ, η σκηνή διαδραματίζεται μπροστά σ' ένα πλατύ καμαρωτό άνοιγμα. Ίσως πρόκειται για την είσοδο ενός σπηλαιού ή ενός μαυσωλείου.¹⁷ Η σύνθεση επιγράφεται ως η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ,¹⁸ αντίθετα με εκείνη των αρχών του 13^{ου} αιώνα από το επιστύλιο της μονής Σινά, που φέρει την επιγραφή Η ΚΗΔΙΑ ΤΟΥ ΙΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ¹⁹ (εικ. 3).

Στα μέσα του 13^{ου} αιώνα εμφανίζεται ο δεύτερος εικονογραφικός τύπος που χρησιμοποιείται από τους βυζαντινούς καλλιτέχνες για την απόδοση του θανάτου του αγίου Νικολαίου, η συμβολική παράσταση της Κοίμησης. Η σκηνή είναι πολυπρόσωπη και φανερώνει χαρακτήρα νεκρώσιμης τελετουργίας κατά το πρότυπο σκηνών Κοίμησης του Μ. Βασιλείου και άηλων επισκόπων στις εικονογραφημένες ομιλίες του

---

¹⁴ Χαρακτηριστικά σημειώνει τις ταφές του Νώε, Αβραάμ, Ισαάκ, Ιωσήφ, Μαρίας στην Οκτάτευχο της Σμύρνης f23r, 38r, 63v, 17r, 240v. Ševcenko, *The life of Saint Nicholas*, 136. Επίσης, Hesseling, *L' Octateuque*, εικ. 37, 89, 116, 151, 235, 317 και Walter, «Death in Byzantine iconography», 116-119.

¹⁵ Walter, *Art and Ritual*, 89-90.

¹⁶ Σωτηρίου Γ και Μ, *Εικόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, 146-147, εικ. 165. Επίσης Lazarev, *Storia*, 286, εικ. 490, Volbach - Lafontaine Dosogne, *Byzance*, σخ. 80, σخ. 436. Weitzmann, «Fragments», 6-8, εικ. 6.

¹⁷ Ševcenko, *The life of Saint Nicholas*, 136.

¹⁸ Σωτηρίου Γ και Μ, *Εικόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, 146-147, εικ. 165.

¹⁹ Ševcenko, *The life of Saint Nicholas*, 134. Το επιστύλιο από το Σινά έχει δημοσιευθεί και από το Μ. Χατζηδάκη. Chatzidakis, «L' evolution de l' icône», 171.

Γρηγορίου Ναζιανζηνού.²⁰ Στο κέντρο της σύνθεσης απεικονίζεται ο άγιος Νικόησος πάνω σε νεκρική κλίνη. Είναι ενδεδυμένος με τα επισκοπικά άμφια ενώ φέρει τα χέρια σταυρωτά στο στήθος, κρατώντας μερικές φορές Ευαγγέλιο. Δεξιά και αριστερά πλαισιώνεται από ομάδες διακόνων. Ιερέων και επισκόπων, ο αριθμός και η θέση των οποίων διαφέρει από μνημείο σε μνημείο.

Στη Βοϊάνα της Βουλγαρίας (1259) απεικονίζονται μόνο δυο επίσκοποι (εικ. 4),²¹ ενώ στον Άγιο Νικόησος Αγόριανης Λακωνίας (τέλος 13^{ου} αιώνα) (εικ. 5) ο αριθμός τους μεγαλώνει.²² Μάλιστα, ένας απ' αυτούς κρατάει ανοικτό κώδικα, στον οποίο αναγράφεται η φράση ΜΑ/ΚΑ/ΡΙΟΙ/ΟΙ Κ/ΑΘ(ΑΡΟΙ) από το Ευαγγέλιο του Ματθαίου (Ματθαίος 5:8), το οποίο διαβάζεται κατά τη διάρκεια της νεκρώσιμης ακολουθίας.²³ Στην παράσταση της Αγόριανης έρχεται να προστεθεί ένα, ακόμη, νέο στοιχείο στην εικονογραφία της Κοίμησης του αγίου. Στο άνω τμήμα της σκηνής απεικονίζεται σε προτομή άγγελος να κρατάει τη σπαργανωμένη ψυχή του αγίου και να κατευθύνεται προς τμήμα ουρανού. Το νέο αυτό εικονογραφικό στοιχείο, που εμφανίζεται συχνότερα στις μεταβυζαντινές παραστάσεις, ανταποκρίνεται με τα κείμενα των πηγών που αναφέρονται στην Κοίμηση του αγίου και κάνουν λόγο για την παρουσία αγγέλων και την παραλαβή της ψυχής του από αυτούς.²⁴ Εικονογραφικά, όμως, αποτελεί δάνειο από τη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου²⁵, από την

²⁰ Galavaris, *Gregory of Nazianzenus*, 46-52.

²¹ Grabar, *L'eglise de Boiana*, Sofia 1994, εικ. 88 του ίδιου, *Bulgarie*, 197-137, Schweinfurth, *Boiana*, 53 και Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 136, εικ. 10.15.

²² Εμμανουήλ, « Άγιος Νικόησος», 107-148 και Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 136-137, εικ. 18.6.

²³ Goar, *Εύχοηόγιον*, 430.

²⁴ Αναφέρεται στα κείμενα *Vita per Michaëlem*, *Vita Compilata*, *Vita per Metaphrasten*, *Vita Acephala* και Περίοδοι Νικόησος βñ. Anrcih, *Der heilige Nikolaos*, 134, 54-55, 232, 264-265, 268-269 και 328-332.

²⁵ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 141.

οποία το θέμα μας θα αντλήσει και άμεσα στοιχεία, όπως θα δούμε σε μεταγενέστερες απεικονίσεις.

Μια διαφορετική απόδοση του θανάτου του αγίου σε δυο ξεχωριστά εικονίδια έχουμε στην εικόνα της Κακοπετρίας από τον Άγιο Νικόλαο Στέγης (β' μισό 13^{ου} αιώνα) (εικ. 6).²⁶ Στο πρώτο εικονίδιο βλέπουμε τον άγιο Νικόλαο σε κλίνη πλαισιωμένο από επισκόπους και διακόνους. Ένας νεαρός άνδρας πίσω από την κλίνη σκύβει πάνω του και σχεδόν τον αγκαλιάζει, μια μορφή, που αποτελεί κατάλοιπο εκείνων που τοποθετούν το σκήνωμα του αγίου στη σαρκοφάγο στις πρώιμες εικόνες της μονής Σινά. Στο βάθος διακρίνεται κιβώριο με θόλο σε σχήμα κώνου και με καμαρωτά ανοίγματα, από τα οποία κρέμονται λάμπες (εικ. 7).

Το ίδιο κιβώριο συναντάμε και στο δεύτερο εικονίδιο (εικ. 7). Μπροστά του έχει τοποθετηθεί σαρκοφάγος με θοηωτό σκέπασμα και με μικρό άνοιγμα μπροστά. Τη σαρκοφάγο πλαισιώνουν δυο όμιλοι πιστών με χειρονομίες ικεσίας, ενώ από τα δεξιά προβάλλει ψηλή μορφή που υψώνει το χέρι σε κίνηση ευλογίας. Η σκηνή επιγράφεται ως ΤΑΙΦΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΡΗΘΝ ΤΟ ΜΙΡΟΝ²⁷ και δεν έχει παράλληλο στη βυζαντινή τέχνη²⁸. Μια απόδοση του τάφου του αγίου συναντάμε ξανά τον 16^ο αιώνα σε μια εικόνα από τη Ρωσία.²⁹ Στη Δύση, ωστόσο, έχουμε απεικονίσεις του μνήματος του αγίου στο Μπάρι, όπου εικονίζονται πιστοί να συλλήγουν το θαυματουργό μύρο.³⁰

---

²⁶ Rice, *Icons of Cyprus*, 83. Επίσης, Garrison, *Panel Painting*, 397, εικ. 151. Stylianou, *Cyprus*, 40. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 134 και τέλος Παπαγεωργίου, *Εικόνες Κύπρου*, 46-49, εικ. 32α-β.

²⁷ Η επιγραφή καταγράφεται από την Ν. Ševčenko., βλ., Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 134.

²⁸ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 141 και Παπαγεωργίου, *Εικόνες Κύπρου*, 49.

²⁹ Kondakov, *The Russian Icons*, 158-159, εικ. xiviii.

³⁰ Χαρακτηριστικά αναφέραμε το ανάγλυφο του 13^{ου} αιώνα στην είσοδο του Chartes βλ. Meisen, *Nikolauskult and Nikolausbrauch*, εικ. 157.

Έχουμε, λοιπόν, την απεικόνιση του τάφου του αγίου στο Μπάρι ή στα Μύρα της Λυκίας; Το ερώτημα αυτό, που απασχολεί τους ερευνητές, παραμένει ακόμα αναπάντητο. Η Ν. Šενčenko αναφέρει τα δυτικά εικονογραφικά στοιχεία που υπάρχουν στην εικόνα της Κακοπετριάς και ο Α. Παπαγεωργίου τονίζει το γεγονός ότι οι δωρητές της εικόνας κατάγονται από τη Δύση.³¹ Ωστόσο, δεν πρέπει να λησμονούμε, όπως επισημαίνει η Ν. Šενčenko, ότι η εικόνα κατασκευάστηκε και φιλοτεχνήθηκε για την Ορθόδοξη Εκκλησία και το πιο πιθανόν είναι να απεικονίζει το μνήμα των Μυρών.³²

Την πλουσιότερη, όμως, εικονογραφική της ανάπτυξη παρουσιάζει η Κοίμηση του αγίου στους παλαιολόγειους χρόνους, όπου παρουσιάζεται ως μια λαμπρή λειτουργική τελετή. Ο αριθμός των προσώπων που συμμετέχουν στη σύνθεση μεγαλώνει και νέα στοιχεία προστίθενται στην εικονογραφία του θέματος. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα συναντάμε στον **Άγιο Νικόηλο τον Ορφανό στη Θεσσαλονίκη** (3^η δεκαετία του 14^{ου} αιώνα).³³

Η παράσταση δεν παρουσιάζει σημαντικές ιδιομορφίες. Ακολουθεί τον τύπο εκείνο της Κοίμησης των αγίων που συνδέονται εικονογραφικά με τον τύπο της Κοίμησης της Θεοτόκου (εικ. 8).³⁴ Στο κέντρο της σύνθεσης εικονίζεται ο άγιος Νικόηλος σε νεκρική κλίνη με ψάθινο στρώμα.³⁵ Το κεφάλι του έχει αντίθετη φορά από τη συνήθη, δηλαδή προς τα αριστερά, όπως και στη μονή Markov.³⁶ Είναι ενδεδυμένος με τα

³¹ Šενčenko, *The life of Saint Nicholas*, 142, και Παπαγεωργίου, *Εικόνες Κύπρου*, 49.

³² Šενčenko, *The life of Saint Nicholas*, 142.

³³ Ξυγγόπουλος, *Άγιος Νικόηλος*, πιν. 60, εικ. 116. Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόηλος Όρφανός*, πιν. 69 και Šενčenko, *The life of Saint Nicholas*, 137-138, εικ. 23.13.

³⁴ Ξυγγόπουλος, «Παραστάσεις τής Κοιμήσεως του Χρυσοστόμου», 351-360.

³⁵ Η κλίνη είναι ψάθινη σε παραστάσεις ασκητών όπως στην Κοίμηση του Αγίου Ευθυμίου στο παρεκκλήσι του Αγίου Δημητρίου. Σωτηρίου, *Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης*, πιν. 98β.

³⁶ Mirkovic - Tatic, *Markov Monastir*, fig. 82.

αρχιερατικά άμφια ενώ στο στήθος του κρατά κώδικα με περίτεχνη στάχωση. Την κλίνη πλαισιώνουν δυο μανουάθια με αναμμένα κεριά.

Πάνω από το σκηνώμα του αγίου σε δυο ανισομεγέθεις ομάδες τοποθετούνται πλήθος επισκόπων, μοναχών και ψαλιτών. Στην αριστερή ομάδα, που είναι και η μεγαλύτερη ξεχωρίζουν οι μορφές δυο επισκόπων, ο ένας εκ των οποίων σκύβει και λιβανίζει το νεκρό σώμα του αγίου. Πιο πίσω εικονίζονται σε σφικτό σύνολο μοναχοί³⁷ και ψάλτες. Οι τελευταίοι ξεχωρίζουν με τα κωνικά (σκιάδια)³⁸ και τα κυλινδρικά (σκαράνικα) άσπρα καπέλα και τις ταινίες που πέφτουν από τους ώμους και σταυρώνουν στο στήθος. Το σκαράνικον, το σφαιρικό κυλινδρικό καπέλο, είναι γνωστό ότι αποτελούσε μέρος της ενδυμασίας του αυτοκράτορα και των αυτοκρατορικών υπαλιήτων καθώς και συγκεκριμένων μελών από τον κλήρο.³⁹ Στον προσδιορισμό της ταυτότητας των ψαλιτών συμβάλλει, επίσης, σημαντικά και η απόδοση από το ζωγράφο των χαρακτηριστικών κινήσεων των χεριών και των δακτύλων τους.⁴⁰

Στη δεξιά ομάδα προηγείται μια νεαρή ανδρική μορφή. Πρόκειται για ένα μικρό αναγνώστη που κρατά ανοικτό γραμμένο κώδικα. Η Ν. Ševčenko διαβάζει: μακάριοι οι άμωμοι εν οδίω, τα πρώτα λόγια, δηλαδή, του ψαλιμού 118(119) που ψέλλεται στη νεκρώσιμη ακολουθία.⁴¹ Πίσω του τρεις μοναχοί κρατούν λαμπάδες ενώ στο βάθος διακρίνεται επιβλητικός ναός με τρούηλους. Πρόκειται για την απεικόνιση της μητρόπολης των Μύρων.⁴² Δεν είναι η πρώτη φορά που η σκηνή λαμβάνει χώρα μπροστά

---

³⁷ Σχετικά με τα ενδύματα των μοναχών και τη σημασιολογία του βή. Συμεών Θεσσαλονίκης «Τί δηλοῦσι τά τοῦ ἱεροῦ σχήματος τῶν μοναχῶν ἄμφια» ΚΕΦ ΣΟΓ'. Έχει δημοσιευτεί από τον Migne. Migne, P. G., 498-500.

³⁸ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, σ. 138.

³⁹ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, σ. 138.

⁴⁰ Zias, «Some representations », 233-238.

⁴¹ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 138. Το κείμενο της νεκρώσιμης ακολουθίας έχει δημοσιευθεί από τον J. Goar, βή. Goar, *Εὐχολόγιον*, 424.

⁴² Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ὁρφανός*, 173.

από εκκλησιαστικό αρχιτεκτόνημα. Ήδη στον 13^ο αιώνα, στην παράσταση της Βοϊάνα,⁴³ εικονίζεται κτίριο μονόκλιτο που στεγάζεται με σταυρό. Άλλες απεικονίσεις της μητρόπολης των Μύρων βρίσκουμε τόσο σε βυζαντινές όσο και σε μεταβυζαντινές Κοιμήσεις του αγίου Νικολαίου.⁴⁴

Τον εικονογραφικό τύπο της Κοίμησης της Θεοτόκου ακολουθεί και η παράσταση της Κοίμησης του αγίου Νικολαίου στο **ναό του Αγίου Νικολαίου στην Πλάτσα της Μάνης (1348/49)** (εικ. 9).⁴⁵ Τις θέσεις του Πέτρου και του Ιωάννη γύρω από τη νεκρική κλίνη της Θεοτόκου παίρνουν, εδώ, οι μορφές του αρχιερέα στην κεφαλή του αγίου, του ιερέα στα πόδια της κλίνης και μιας ακόμη ανδρικής μορφής, που σκύβει να προσκυνήσει το σκηνώμα του αγίου.⁴⁶ Μια μορφή που απουσιάζει τόσο από την παράσταση του Αγίου Νικολαίου του Ορφανού, όσο και από εκείνη στο **ναό του Αγίου Νικολαίου στην Psaca (1366/71)** της Γιουγκοσλαβίας.⁴⁷ Και στην Psaca (εικ. 10), η σκηνή αποδίδεται με το συνήθη εικονογραφικό τύπο. Ο άγιος εικονίζεται πάνω στην κλίνη να περιβάλλεται από μοναχούς και ψάλτες. Αξιοσημείωτη, ωστόσο, είναι η θέση που διατύπωσε η Τσιτουρίδου για τον ιεράρχη που στέκεται στην κεφαλή της κλίνης. Θεωρεί, ότι έχει δοθεί από το ζωγράφο με προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και υποστηρίζει, ότι μοιάζει με τη μορφή του Μ. Βασιλείου.⁴⁸ Κάτι ανάλογο δεν έχει επισημανθεί από τη

---

⁴³ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 136, πιν. 10.15.

⁴⁴ Ένα βυζαντινό παράδειγμα συναντάμε στο Baljevac στο ναό του Αγίου Νικολαίου που χρονολογείται στη 5^η δεκαετία του 14^{ου} αιώνα. Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas*, 140-141, πιν. 32.1. Αντίστοιχα, ένα μεταβυζαντινό παράδειγμα έχουμε στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολαίου στη Μονή Λαύρας του Αγίου Όρους. Millet, *Athos*, πιν. 260.2.

⁴⁵ Μουρίκη, *Άγιος Νικόλαος στην Πλάτσα Μάνης*, 50, πιν. 84 και Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 139, εικ. 28.16.

⁴⁶ Μουρίκη, *Άγιος Νικόλαος στην Πλάτσα Μάνης*, 50 και Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 139.

⁴⁷ Petkovic - Popovic, *Staro Nagoricino*, 61, πιν. xiv και Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 139, πιν. 35.7.

⁴⁸ Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Όρφανός*, 173.

Ševcenkογια τη σκηνή της Psaca.⁴⁹ Αντίθετα, στην παράσταση της μονής Markon αποδίδει στο πρόσωπο ενός ιεράρχη τα χαρακτηριστικά του ηγουμένου Θεσσαλονίκης⁵⁰ χωρίς, όμως, να δίνει παραδείγματα άηλων απεικονίσεών του ή να δικαιολογεί την παρουσία του.

Το πιο σημαντικό, ωστόσο, είναι ότι η σκηνή της Κοίμησης στο καθολικό του Αγίου Δημητρίου στη μονή Markon (1376/81) στη Γιουγκοσλαβία, παρουσιάζει ιδιομορφίες άγνωστες που δε συναντήσαμε σ' άηλα μνημεία.⁵¹ Ο ζωγράφος της μονής Markon πρωτοτυπεί και χρησιμοποιεί για την απόδοση της σκηνής ένα ενδιάμεσο εικονογραφικό τύπο, ένα συνδυασμό Κοίμησης και Ενταφιασμού⁵² (εικ. 11). Εικονίζει το νεκρό σώμα του αγίου πάνω σε μαρμάρινο τάφο αντί της νεκρικής κλίνης. Ο τύπος του Ενταφιασμού, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στις εικόνες του Σινά (11^{ου} και 12^{ου} αιώνα), δεν εγκαταλείπεται στους παλαιολόγειους χρόνους. Απεικονίζεται σε περιορισμένο αριθμό εικόνων, που εντοπίζονται κυρίως στις περιοχές της Ρωσίας και του Σινά όπως θα δούμε παρακάτω.⁵³

Εκείνο, όμως, που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τη σύνθεση του Markon είναι ο παραστατικός τρόπος, με τον οποίο δίνει ο ζωγράφος την επικήδεια τελετή. Με εντυπωσιακή επιδεξιότητα επικεντρώνει το ενδιαφέρον της σύνθεσης στις δύο ανδρικές μορφές, που στέκονται στο αριστερό άκρο της σκηνής, στρέφοντας τα βήεμματα όηων των άηλων προσώπων, που ηηαισιώνουν τον άγιο πάνω τους. Οι δύο μορφές φορούν

⁴⁹ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 139.

⁵⁰ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 139.

⁵¹ Mirkovic - Tatic, *Markon Monastir*, 67-72, πιν. 78-82 and Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 139-140, πιν. 36.13.

⁵² Τοιτουρίδου, *Άγιος Νικόησος Όρφανός*, 174.

⁵³ Όπως στην εικόνα από το Novgorod που βρίσκεται στο μουσείο της Ρωσίας στο Leningrad και χρονολογείται στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, βλ., Laurina - Pushkariou, *Novgorod Icons*, 285,εικ. 29, και όπως στην εικόνα του Σινά που χρονολογείται στον 15^ο

μακρύ μανδύα και μαύρα σκουφιά. Ο ένας κρατάει μια δέσμη κεριά και τα μοιράζει στους ιερείς, ενώ ο άλλος κτυπάει το σήμαντρο. Είναι η ώρα, που πρόκειται να ξεκινήσει η νεκρώσιμη τελετή.⁵⁴ «Απέρχεται ὁ κανδηλιάπτης, καί κρούει τὰς βαρεὰς ἐπὶ τὸν σιδηροῦν, ποιῶν στάσεις τρεῖς. Καί οὕτω συνάγονται πάντες οἱ ἀδελφοί. Καί διανέμει τούτοις κηρία ὁ σκευοφύλαξ καί ἄψαντες.»⁵⁵, μια διαδικασία που ακολουθείται στην ταφή των μοναχών. Το νέο αυτό εικονογραφικό στοιχείο ανταποκρίνεται και στην περιγραφή της Ερμηνείας του Φουρνά: «ἕνας μέ μανδύον, κρατῶν σήμαντρον σημαίνει».⁵⁶

Η παράσταση, ωστόσο, που ξεχωρίζει ἀπ' ὅλες τις παραστάσεις της Κοιμήσεως του αγίου Νικολαίου είναι του ναοῦ του Αγίου στο Baljevac στη Σερβία (5^η δεκαετία 14^{ου} αιώνα), η οποία και αποτελεί μοναδικό παράδειγμα - τουλάχιστον με το μέχρι στιγμῆς δημοσιευμένο υλικό - στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη (εικ. 12).⁵⁷ Στην παράσταση αὐτή συνδυάζεται ἡ «κανονική» Κοίμηση με σκηνές ἀπὸ τὴν ζωὴ ἀναχωρητῶν. Πίσω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ σύνθεση τῆς Κοίμησης ἀπεικονίζονται μέσα σε σπήλαια ερημίτες σε ιδιαίτερες στιγμῆς τῆς ἀσκητικῆς τοῦς ζωῆς κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Κοιμήσεων τῶν ἀσκητῶν, ὅπως τοῦ Εφραίμ τοῦ Σύριου ἢ τοῦ Ἀρσένιου.⁵⁸

Ο R. Stanic ἐρμήνευσε τὶς σκηνές αὐτές ὡς ἀπεικονίσεις μεταθανάτιων θαυμάτων τοῦ αγίου καὶ δικαιολόγησε τὴν τοποθέτησή τους μέσα στὴν Κοίμηση ἡλόγω ἐλλειψῆς χώρου.⁵⁹ Ἡ Α. Τσιτουρίδου διαφωνεῖ καὶ ἐπισημαίνει ὅτι οἱ σκηνές αὐτές εἶναι τόσο μικρές ὥστε ἀν

αἰώνα βῆ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, 146-147, πιν. 170 καὶ Sevcenko, *The life of Saint Nicholas*, εικ. 42.

⁵⁴ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 139.

⁵⁵ Goar, *Εὐχολόγιον*, 439.

⁵⁶ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία Ζωγραφικῆς τέχνης*, 181.

⁵⁷ Stanic, «Sv. Ni kole», 53-57, 62-66, εικ. 5-6, 14.

⁵⁸ Martin, «The Death of Ephraim», 215-225.

πράγματι απεικόνιζαν θαύματα θα ήταν δυσανάλογες με τις άληθες σκηνές θαυμάτων του μνημείου.⁶⁰ Τη θέση του R. Stanic απορρίπτει και η N. Senčenko.⁶¹ Ωστόσο, ανεξήγητη παραμένει ακόμη η επιλογή των σκηνών αυτών και η ενσωμάτωσή τους στην Κοίμηση του αγίου από το ζωγράφο του μνημείου σε μια περίοδο, όπου κατά κανόνα η σκηνή σχεδιάζεται κατά το πρότυπο της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Ήδη στα τέλη του 14^{ου} αιώνα δυο νέα εικονογραφικά δάνεια από την Κοίμηση της Θεοτόκου στη Calendzicha στο ναό του Σωτήρα στη Γεωργία (1384/96) εμπλουτίζουν το θέμα μας (εικ. 13).⁶² Πρόκειται τόσο για την απεικόνιση του Χριστού πίσω από τη νεκρική κλίνη, όσο και για την παρουσία μιας ομάδας αγγέλων που, εδώ, παίρνουν τη θέση μιας ομάδας κληρικών. Με το πέρασμα των αιώνων τα δάνεια αυξάνονται και αφορούν κυρίως τις θέσεις των ιεραρχών στη σύνθεση, την παρουσία των αγγέλων που εμφανίζονται για να παραλάβουν την ψυχή του αγίου και τέλος την απεικόνιση του Χριστού μέσα σε δόξα πίσω από το σκηνώμα του αγίου.

Την ίδια χρονική περίοδο, στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, μια διαφορετική στιγμή του θανάτου του αγίου αποδίδεται σε μια εικόνα που προέρχεται από τη Ρωσία. Πρόκειται για την εικόνα του Αγίου Νικολάου που βρίσκεται στη γκαλερί Tretyakov (εικ. 14) και απεικονίζει τον Ενταφιασμό του αγίου.⁶³ Η εικονογράφηση του θέματος, αν και έχει διατηρήσει ορισμένα εικονογραφικά στοιχεία του τύπου, εν τούτοις έχει διαφοροποιηθεί αρκετά από εκείνη που γνωρίσαμε στις εικόνες του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα στο Σινά και που είχαν ως πρότυπό τους την ταφή του

---

⁵⁹ Stanic, *Sv. Nikole*, σ. 66.

⁶⁰ Τοιτουρίδου, *Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Ὀρφανός*, 174.

⁶¹ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 141.

⁶² Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 141, εικ. 39.10.

⁶³ Onasch, *Ikonen*, 377-378, εικ.70.

Γεδεών στην Οκτάτευχο του Σεραγίου, αηλιά και από την εικόνα της σχολής του Νόβγκοροντ των αρχών του 14^{ου} αιώνα (εικ. 15).⁶⁴

Στην εικόνα της γκαλερί Tretyakov το σκηνώμα του αγίου βρίσκεται ήδη μέσα σε σαρκοφάγο, ενώ μια ανδρική μορφή κρατάει την πλάκα της σαρκοφάγου και σκύβει για να την κλείσει. Η σκηνή λαμβάνει χώρα μπροστά από ψηλό κιβώριο και μονόκλιτο αρχιτεκτόνημα με καμαρωτή είσοδο σε αντίθεση με την εικόνα των αρχών του 14^{ου} αιώνα που διαδραματίζεται μπροστά από επιβλητικό τρουηλιωτό ναό. Στην εικόνα του Νόβγκοροντ το νεκρό σώμα του Αγίου δεν βρίσκεται μέσα στη σαρκοφάγο. Ο ζωγράφος έχει απεικονίσει τη στιγμή, όπου μια νεαρή ανδρική μορφή τοποθετεί το σκηνώμα στον τάφο. Δεξιά της σαρκοφάγου διακρίνουμε τη μορφή ενός διακόνου, όπως ακριβώς και στην εικόνα της Μόσχας.

Στα τέλη του 14^{ου} αιώνα έχουμε μια ακόμα εικόνα του αγίου Νικολάου από τη Ρωσία. Προέρχεται από τη μονή Nicola Ugrezhesk κοντά στη Μόσχα και βρίσκεται στη γκαλερί Tretyakov (1380).⁶⁵ Εδώ, έχουμε μια διαφορετική απόδοση του θανάτου του αγίου, τη συμβολική παράσταση της Κοίμησης σε πιο απλοποιημένη, βέβαια, μορφή απ' εκείνη που συναντάμε στις εντοίχιες παραστάσεις και στις μεταβυζαντινές εικόνες. Στο κέντρο της σύνθεσης εικονίζεται ο άγιος σε νεκρική κλίνη, ενώ στην κορυφή της στέκεται επίσκοπος. Στο βάθος διακρίνεται τρουηλιωτή εκκλησία (εικ. 16). Η ύπαρξη αυτής της εικόνας, καθώς και ο τρόπος που δίνεται η σύνθεση, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι ζωγράφοι που εργάζονταν στη Ρωσία ήταν γνώστες και των δύο τρόπων απόδοσης του θανάτου του αγίου. Η επιλογή, λοιπόν, του τρόπου καθώς και των

---

⁶⁴ Laurina – Pushkariov, *Novgorod Icons*, 285, πιν. 29.

⁶⁵ Antonova – Mneva, *Tretyakov Gallery*, n. 214. Rice, *Icons and their Dating*, 130-131, πιν. 104.

μορφών που θα συμμετέχουν στη σύνθεση, οφείλεται κατά κανόνα στις γνώσεις και στα πρότυπα που είχε ο κάθε ζωγράφος.

Τον 15^ο αιώνα η σκηνή της Κοίμησης αποδίδεται με πιο απλοποιημένο τρόπο. Οι πολυπρόσωπες συνθέσεις των παλαιοβυζαντινών χρόνων εγκαταλείπονται, ενώ ο ρεαλισμός που χαρακτηρίζει τις προηγούμενες παραστάσεις απουσιάζει. Την ίδια περίοδο έχουμε τα πρώτα παραδείγματα της παράστασης σε μεμονωμένες εικόνες. Συγκεκριμένα, πρόκειται για **δυο εικόνες των αρχών του 15^{ου} αιώνα** που προέρχονται από την Καστοριά.

Η πρώτη εικόνα είναι **αμφιπρόσωπη** (εικ. 17).⁶⁶ Στην κύρια όψη εικονίζεται ο άγιος Νικόλαος με σκηνές του βίου του ενώ στην πίσω όψη σώζονται τμήματα από την Κοίμηση του αγίου. Στην κύρια όψη η Κοίμηση ως τμήμα του κύκλου του αγίου κατέχει το τελευταίο στα αριστερά εικονίδιο, σε αντίθεση με άλλες εικόνες που τοποθετείται στο δεξιό άκρο της εικόνας. Στη σύνθεση πίσω από την νεκρική κλίνη εικονίζεται νεαρή ανδρική μορφή κρατώντας ανοικτό κώδικα. Στον κώδικα αναγράφεται η φράση από τη νεκρώσιμη ακολουθία: ΑΜΟ/ΜΙ/ΕΝΟ/ΔΟΗΠΟ/ΡΕ= άμωμοι εν οδω οι πορε(υόμενοι).⁶⁷ Πιο πίσω ξεχωρίζουν οι κεφαλές δυο ηλικιωμένων ανδρών που φορούν καλογερικούς σκούφους, ενώ στα δεξιά η μορφή ενός ψάλητη αν επισημάνουμε τον κωνικό πίλο που φοράει και τις κινήσεις των χεριών του.

Η μορφή του ψάλητη εμφανίζεται και στην παράσταση της ράχης της εικόνας. Ωστόσο, σε αυτήν την παράσταση αποδίδεται με προσωπογραφικά χαρακτηριστικά γαμψή μύτη, μακριά κυματιστά μαλλιά

---

⁶⁶ Σήμερα φυλάσσεται στο ναό του Αγίου Σπυρίδωνος του Εθνικού Ορφανοτροφείου Καστοριάς. Πριν βρισκόταν στο ναό του Αγίου Νικολάου της μονής Ευπραξίας που χρονολογείται στα 1485. Ζίας, «Εικόνες», 275-298, πιν. 104 του ίδιου, «Some representations», 13. Chatzidakis, «Μία εικόνα της Καστοριάς», 303-307 και τέλος *Byzantine Murals and Icons*, 1976, 77, 108.

⁶⁷ Ζίας, «Εικόνες», 287.

και μεγάλα γένια, ενώ το έντονο βλέμμα φανερώνει συγκρατημένη θλίψη⁶⁸. Από τη σκηνή σώζεται μόνο το κεντρικό τμήμα. Υπάρχουν ίχνη από ηευκοντυμένη μορφή καθώς και ίχνη από κιβώριο.

Σε καλή κατάσταση σώζεται η παράσταση της Κοίμησης στη δεύτερη εικόνα από την Καστοριά (εικ. 18).⁶⁹ Πίσω από τη νεκρική κλίνη, που καταλαμβάνει το κεντρικό τμήμα της εικόνας, τοποθετούνται τέσσερις ανδρικές μορφές σε μετωπική στάση. Πρόκειται για τις μορφές δύο ψαλιτών που αποδίδονται με όλη τα διακριτικά χαρακτηριστικά τους καθώς και για δύο νεαρές ανδρικές μορφές (ίσως διάκονοι) που τους πλαισιώνουν. Στις δύο άκρες της κλίνης σε στάση τριών τετάρτων στέκονται δυο ιεράρχες, ο ένας θυμιατίζει ενώ ο άλλος κρατάει κλειστό κώδικα. Από τη σύνθεση απουσιάζει το αρχιτεκτονικό βάθος. Η αυστηρή οργάνωση και η λιτότητα της σκηνής δίνουν στον θεατή το μυστηριακό νόημα της Κοίμησης ενός αγίου.⁷⁰

Στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, η παράσταση της Κοίμησης στην εικόνα της Βέροιας (εικ. 19) μας δίνει ένα ακόμα δείγμα του απλοποιημένου τύπου της.⁷¹ Πίσω από τη νεκρική κλίνη με το σκηνώμα του αγίου απεικονίζονται σε μετωπική στάση δύο επίσκοποι και ένας ψάλτης με το χαρακτηριστικό σκιάδιο. Οι μορφές των ιερέων, διακόνων και μοναχών των παραστάσεων του 14^{ου} αιώνα απουσιάζουν. Εντυπωσιακό στοιχείο στην εικόνα της Βέροιας αποτελεί η έντονη χρήση του κόκκινου χρώματος τόσο για την ποδέα της κλίνης, όσο και για τα ενδύματα και το καπέλο του ψάλτη.

---

⁶⁸ Ζίας, «Εικόνες», 291.

⁶⁹ Σήμερα φυλάσσεται στο ναό του Ορφανοτροφείου Καστοριάς. Πιο πριν φυλασσόνταν στο σκευοφυλάκιο Μητροπόλεως Καστοριάς. Ζίας, «Εικόνες», 291-292, πιν. 11 και του ιδίου, «Some representations», 234-235, εικ. 2.

⁷⁰ Ζίας, «Εικόνες», 292.

⁷¹ Παπαζώτος, *Βέροια*, 191, εικ. 90.

Από το γεωγραφικό και πάλη χώρο της Εηήάδας και μάλιστα από την περιοχή της Μάνης προέρχεται μια ακόμη παράσταση της Κοίμησης του 15^{ου} αιώνα. Τη βρίσκουμε στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού του Αγίου στο Μπρίκι (εικ. 20).⁷² Η παράσταση είναι επηρεασμένη από την Κοίμηση της Παναγίας. Σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα της επιγραφής, όμως, η εικονογραφία της σύνθεσης μας οδηγεί στην υπόθεση ότι είναι του αγίου Νικοηάου. Πίσω από την κήλην σκύβει ανδρική μορφή για να προσκυνήσει τη σωρό. Στην αριστερή άκρη στέκεται διάκονος που κρατάει λιβανωτίδα και θυμιατό. Η μορφή του επιγράφεται ως Στέφανος. Απεικονίζεται ο πρωτομάρτυρας Στέφανος; Ο Δρανδάκης αναφέρει ότι σε μια τέτοια περίπτωση πρόκειται για αναχρονισμό.⁷³ Πιο πίσω διακρίνουμε όμιλο διακόνων. Εικονογραφικά συγγενεύει με την Κοίμηση της εικόνας της Κακοπετριάς.⁷⁴

Παράλληλα με τις σκηνές Κοίμησης του αγίου, τον 15^ο αιώνα συναντάμε και μια σειρά απεικονίσεων του θέματος του Ενταφιασμού, που προέρχονται κυρίως από τις περιοχές της Ρωσίας και του Σινά.

Η εικόνα του αγίου Νικοηάου από το Σινά (εικ. 21) ακολουθεί, όσο αφορά την επιλογή των σκηνών του βίου που πηλαισιώνουν την κεντρική παράσταση του αγίου, την εικονογραφία τους και την ακολουθούμενη σειρά τους, την εικόνα του Σινά του 12^{ου} αιώνα, η οποία και χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο⁷⁵. Έτσι, λοιπόν, και η σκηνή του Ενταφιασμού εικονογραφείται κατά τον τύπο ταφής του Γεδεών στην Οκτάτευχο της Σεραγίου, όπως και στην εικόνα του 12^{ου} αιώνα.

---

⁷² Δρανδάκης, *Τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, 120, πιν.25.

⁷³ Δρανδάκης, *Τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, 120.

⁷⁴ Δρανδάκης, *Τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, 120.

⁷⁵ Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, 155, εικ. 170 και Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 59, 136, πιν.42.

Το ίδιο πρότυπο χρησιμοποιείται και στα τέλη του αιώνα στην εντοίχια παράσταση του ναού του Αγίου Νικολαίου στο Kalotino (εικ. 22), με τη διαφορά ότι εδώ η σκηνή διαδραματίζεται μπροστά από πρόσοψη εκκλησίας.⁷⁶

Ωστόσο, μια διαφορετική σύλληψη της σκηνής του Ενταφιασμού από εκείνη που περιγράψαμε παραπάνω βρήπουμε σε δύο εικόνες από τη Ρωσία. Η μια βρίσκεται στο μουσείο του Λένινγκραντ⁷⁷ (εικ. 23) και χρονολογείται στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, ενώ η άλλη στη γκαλερί Tretyakov και προέρχεται από το ναό της Κοιμήσεως του χωριού Meletevo, κοντά στη Μόσχα (εικ. 24) (γ' τέταρτο 15^{ου} αιώνα).⁷⁸ Στο κέντρο των δύο συνθέσεων παριστάνεται ο άγιος μέσα σε σαρκοφάγο. Είναι ενδεδυμένος με τα αρχιερατικά άμφια και κρατά κώδικα. Στην κεφαλή της κλίνης στέκεται επίσκοπος με ανοικτό κώδικα. Στην εικόνα του μουσείου του Λένινγκραντ ένας άνδρας σκύβει πάνω από τη σαρκοφάγο για να την κλείσει ενώ πιο πίσω διακρίνεται η μορφή ενός διακόνου. Ο εικονογραφικός τύπος που ακολουθείται στις δύο αυτές ρωσικές εικόνες για τη σκηνή του ενταφιασμού απομακρύνεται αισθητά απ' εκείνον που χρησιμοποιήθηκε στις εικόνες του Σινά του 12^{ου} και 15^{ου} αιώνα.⁷⁹ Οι δύο ανδρικές μορφές που τοποθετούσαν το σκηνώμα του Αγίου απουσιάζουν και το σκηνώμα του αγίου βρίσκεται ήδη μέσα στη σαρκοφάγο ενώ μια ανδρική μορφή κρατώντας ταφόπλακα ετοιμάζεται να την κλείσει. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος που τον είδαμε για πρώτη φορά στα τέλη του 14^{ου} αιώνα στην εικόνα του αγίου Νικολαίου στη

---

⁷⁶ Antonova - Mneva, *The Tretyakov Gallery*, 156. Rice, *Icons and their Dating*, 131, πιν. 105.

⁷⁷ Laurina - Pushkariou, *Novgorod Icons*, 307, πιν. 130.

⁷⁸ Antonova - Mneva, *The Tretyakov Gallery*, 156. Rice, *Icons and their Dating*, 131, πιν. 105.

⁷⁹ Σωτηρίου, *Εικόνες τῆς μονῆς Σινᾶ*, 144-147 και 155-157, εικ. 165 και 170. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 136, εικ. 3.14 και 42.14.

γκαθιερί Tretjakov,⁸⁰ με μικρές διαφοροποιήσεις χρησιμοποιείται και τους επόμενους αιώνες από τους ζωγράφους της Ρωσίας ως τις απαρχές του 18^{ου} αιώνα, όπου νέα εικονογραφικά στοιχεία εμπλουτίζουν τη σκηνή.

---

⁸⁰ Onasch, *Ikonen*, 377-378, πιν. 70.

Η απεικόνιση της Κοίμησης στη Μεταβυζαντινή τέχνη

Στη μεταβυζαντινή περίοδο ο αριθμός των απεικονίσεων αυξάνεται σημαντικά ενώ συνάμα νέοι εικονογραφικοί τύποι εμφανίζονται και χρησιμοποιούνται από τους καλλιτέχνες. Για την καλύτερη, λοιπόν, παρουσίασή τους θα χωρίσουμε τις παραστάσεις σε τέσσερις διαφορετικές ενότητες ανάλογα με τον εικονογραφικό τύπο που υιοθετούν: 1. Η σκηνή του Ενταφιασμού του αγίου Νικοηάου 2. Η σκηνή της Κοίμησης του αγίου Νικοηάου 3. Η σκηνή της Κοίμησης σε συνδυασμό με το επεισόδιο της Ανάληψης της ψυχής του αγίου και τέλος 4. Η σκηνή της ταφής του αγίου Νικοηάου καθιστού στον επισκοπικό θρόνο.

Οι δύο πρώτες ενότητες αναφέρονται σε εικονογραφικούς τύπου που εμφανίστηκαν κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται από τους καλλιτέχνες και κατά τη μεταβυζαντινή εποχή. Πριν, λοιπόν, εξετάσουμε την παρουσία αυτών στους μεταβυζαντινούς χρόνους θα επιχειρήσουμε μια σύντομη αναδρομή αυτών στη βυζαντινή περίοδο ώστε να διαγραφεί καλύτερα η εικονογραφική τους εξέλιξη και πορεία.

1. Η σκηνή του Ενταφιασμού του αγίου Νικολάου

Ένας από τους τρόπους απεικόνισης του θανάτου του αγίου Νικολάου είναι και η σκηνή του Ενταφιασμού. Σκηνή λιτή και ολιγοπρόσωπη, απαντά κυρίως σε εικόνες του αγίου που πλαισιώνονται με σκηνές του βίου του, ενώ αντίθετα απουσιάζει από τα τοιχογραφικά σύνολα των ναών. Εξαίρεση αποτελεί η παράσταση του Ενταφιασμού στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο Kalotino της Βουλγαρίας του 15^{ου} αιώνα.¹

Η ολιγοπρόσωπη σύνθεση του Ενταφιασμού ανταποκρίνεται καλύτερα στον περιορισμένο χώρο που προσφέρει η επιφάνεια της εικόνας για την ανάπτυξη του θέματος. Ωστόσο, η επιλογή της σκηνής του Ενταφιασμού για την απόδοση του θανάτου του αγίου δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τη φύση του έργου, το οποίο κοσμεί. Άλλωστε, η ίδια η απεικόνιση του θέματος στον τοιχογραφικό διάκοσμο του Kalotino, καθώς και ο μεγάλος αριθμός εικόνων του αγίου με την παράσταση της Κοίμησης το αποδεικνύουν.²

Η επιλογή ή η μη επιλογή του θέματος καθορίζεται από πολλούς παράγοντες. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο τόπος καταγωγής των παραστάσεων. Ο γεωγραφικός χώρος μέσα στον οποίο φιλοτεχνούνται τα έργα με τις επιδράσεις που δέχεται από τα διάφορα καλλιτεχνικά κέντρα και με τις τοπικές ιδιομορφίες του και παραδόσεις συντελεί αποφασιστικά στις εικονογραφικές επιλογές των ζωγράφων καθώς και στη διαμόρφωση του ύφους τους.

---

¹ Boschov, *Die bulgarische Malerei*, 75-76, πιν. 152. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 136, πιν. 45.10.

² Όπως η εικόνα της Κοίμησης του αγίου της συλλογής Γκορίτσα του 16^{ου} αιώνα βλ. *Βυζαντινή Τέχνη-Τέχνη Ευρωπαϊκή*, 1964, αρ. 270. Ζίας, *Εικόνες*, 93-4.

Τη σκηνή του Ενταφιασμού τη συναντάμε κυρίως σε έργα που προέρχονται από τις χώρες της Τσεχοσλοβακίας³ τον 16^ο αιώνα, της Ρωσίας, από τους βυζαντινούς χρόνους, (ειδικότερα από τις περιοχές του Νόβγκοροντ⁴, της Μόσχας⁵ και του Πσκοφ⁶) αλλιώς και από το όρος Σινά στη μονή της Αγίας Αικατερίνης από όπου έχουμε και τις πρώτες απεικονίσεις⁷. Από τον ελληνικό χώρο δεν έχουμε ή τουλάχιστον δεν σώζονται παραστάσεις Ενταφιασμού του αγίου Νικολαίου. Οι καλλιτέχνες που κινούνταν και εργάζονταν στον ελληνικό χώρο έδειχναν μια φανερότερη προτίμηση προς τη σκηνή της Κοίμησης. Η συμβολική παράσταση της Κοίμησης τους προσέφερε μεγαλύτερες δυνατότητες να εκφράσουν την τέχνη τους και να δημιουργήσουν παραστάσεις μνημειακές.

Ο γεωγραφικός, λοιπόν, χώρος σε συνδυασμό με τις καλλιτεχνικές ανάγκες και αναζητήσεις κάθε εποχής καθορίζουν ως ένα μεγάλο βαθμό την επιλογή και την υιοθέτηση ενός εικονογραφικού τύπου. Ωστόσο, η ίδια η προσωπικότητα του ζωγράφου είναι εκείνη που σφραγίζει τις εκάστοτε εικονογραφικές επιλογές. Το καλλιτεχνικό του υπόβαθρο, οι προσωπικές του επιδιώξεις, οι γνώσεις του πάνω σε γραπτές πηγές επηρεάζουν τις επιλογές του ως προς την απόδοση και την εικονογράφηση ενός θέματος, όπως του θανάτου του αγίου Νικολαίου.

Ο εικονογραφικός τύπος του Ενταφιασμού δεν είναι κοινός σε όλες τις εικόνες. Αν παρατηρήσουμε τις παραστάσεις που μας σώζονται, βλέπουμε μια διαφορετική εικονογραφική σύληψη του τύπου στις εικόνες του Σινά από εκείνη των εικόνων της Ρωσίας και της Τσεχοσλοβακίας.

---

³ Skrobucha, *Icons in Czechoslovakia*, , πιν. 21, 25, 26.

⁴ Ενδεικτικά βλ. Laurina -Pushkariou, *Novgorod Icons*, 321, εικ. 182.

⁵ Onasch, *Icons*, 393, πιν. 112.

⁶ Ενδεικτικά βλ. *Σύληψη Αντρέι Ρουμπλιόφ*, 1988, 58, εικ. 29.

⁷ Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, 62-63, 146-147, 155 και εικ. 46, 165, 170.

Στις εικόνες του Σινά η εικονογράφηση ακολουθεί πιστά το πρότυπο της ταφής του Γεδεών της Οκτατεύχου του Σεραγίου.⁸ Δύο άνδρες μεταφέρουν το σκήνωμα του αγίου και το εναποθέτουν μέσα στη σαρκοφάγο, ενώ ακολουθεί η μορφή ενός ιεράρχη, που λιβανίζει. Το πρότυπο αυτό, αν και ήταν γνωστό στους Ρώσους καλλιτέχνες, δεν χρησιμοποιήθηκε στις παραστάσεις του Ενταφιασμού του αγίου.⁹ Εδώ, στο κέντρο της σύνθεσης κυριαρχεί η ανοικτή σαρκοφάγος με το σκήνωμα του αγίου καθώς αριστερά και δεξιά της απεικονίζονται οι μορφές ενός νεαρού διακόνου και ενός επισκόπου που κρατά ευαγγέλιο ή λιβανίζει. Στο κέντρο, πίσω από τη σαρκοφάγο, ένας άνδρας κρατάει μια πλάκα και ετοιμάζεται να την κηρίσει.

Η Ν. Šencenko κάνει λόγο για μια «ανεξάρτητη εικονογραφική πορεία» των ρωσικών εικόνων και υποστηρίζει ότι η εικονογράφησή τους στηρίζεται κατά κύριο λόγο σε σλαβικές πηγές που αναφέρονται στη ζωή και στο θάνατο του αγίου Νικοηάου.¹⁰ Ωστόσο, το πρότυπο που ακολουθούν οι Ρώσοι ζωγράφοι συνεχίζει να παραμένει άγνωστο και να απασχολεί την έρευνα. Πάντως, πρόκειται για ένα ιδιαίτερα διαδεδομένο τύπο στη Ρωσία, που εμφανίστηκε για πρώτη φορά σε εικόνα του αγίου Νικοηάου στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, με αρχές του 15^{ου} αιώνα (εικ. 14) και συνεχίζει να χρησιμοποιείται καθ' όλη τη μεταβυζαντινή περίοδο ως τον 18^ο και 19^ο αιώνα, περίοδος που δέχεται νέες εικονογραφικές επιδράσεις και επιρροές.¹¹ Ας προχωρήσουμε, όμως, σε μια αναλυτικότερη και πιο

---

⁸ Ouspensky, *L' Octateuque*, πιν. xvii, 67, XLN 208.

⁹ Κατά το πρότυπο της ταφής του Γεδεών εικονογραφούνται οι σκηνές του Ενταφιασμού στις εικόνες των αγίων Νικήτα και Γεωργίου του 16^{ου} αιώνα: για την εικόνα του Αγ. Νικήτα βλ. Felicetti - Lebenfels, *Russichen Ikonenmalerei*, εικ. 261 και για την εικόνα του Αγ. Γεωργίου βλ. Lazarev, *Moscow School*, 50, εικ. 83.

¹⁰ Šencenko, *The Ife of Saint Nicholas*, 28.

¹¹ Ο τύπος απαντά για πρώτη φορά στην εικόνα του αγίου Νικοηάου που βρίσκεται στη γκαλερί Tretyakov (τέλη 14^{ου} αιώνα) βλ. Onasch, *Icons*, 377-378, fig. 70.

διεξοδική παρουσίαση του εικονογραφικού αυτού τύπου κατά τη μεταβυζαντινή εποχή.

Τον 16^ο αιώνα, ο εικονογραφικός αυτός τύπος του Ενταφιασμού δεν αλληιάζει ουσιαστικά απ' αυτόν που ήδη περιγράψαμε. Διαπιστώνουμε, βέβαια, μικρές διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται σε μεμονωμένες εικόνες και αφορούν συνήθως τη στάση των μορφών μέσα στη σύνθεση, την αύξηση του αριθμού των προσώπων που συμμετέχουν ή την προσθήκη νέων. Σε μια εικόνα του αγίου Νικοηάου από τη σχολή Νόβγκοροντ (εικ. 25)¹² καθώς και σε μια άηλη εικόνα από τη σχολή της Μόσχας (εικ. 26),¹³ ο αριθμός των διακόνων αυξάνεται σε δύο, ενώ στις θύρες κιβωτού από το Πσκοφ (εικ. 27),¹⁴ που κοσμούνται με σκηνές του βίου του αγίου στη σκηνή του Ενταφιασμού, προστίθεται η μορφή ενός ιερέα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον τον 16^ο αιώνα και μάλιστα στις αρχές παρουσιάζουν τρεις εικόνες από την περιοχή του Νόβγκοροντ, που σήμερα βρίσκονται στα μουσεία της Στοκχόλμης (εικ. 28)¹⁵, του Όσλο (εικ. 29)¹⁶ και της Πετρούπολης (εικ. 30)¹⁷ αντίστοιχα. Η ιδιαιτερότητα αυτών των εικόνων εντοπίζεται κυρίως στην εμφάνιση ενός εικονογραφικού στοιχείου, νέου στη σκηνή του Ενταφιασμού, που εμπλουτίζει τη σύνθεση και της προσδίδει ύφος δραματικό. Πρόκειται για την απεικόνιση ομίλου πιστών, που τοποθετείται συνήθως πίσω από τη μορφή που κλείνει τη σαρκοφάγο ή πίσω από το νεαρό διάκονο, να κλαίει και να θρηνεί για το θάνατο του αγίου Νικοηάου. Ο πόνος και η οδύνη των μορφών διαγράφεται καθαρά τόσο στις εκφράσεις των προσώπων

¹² *Icons: a sacred art*, 1989, 64-65, fig. 15.

¹³ Kondakov, *The Russian Icon*, 158-159, πιν. XLVIII.

¹⁴ *Συλλογή Αντρέι Ρουμπλιόφ*, 1988, 58, εικ. 29.

¹⁵ Kjellin, *Ryska ikoner*, 274-275, πιν. 160.

¹⁶ Kjellin, *Ryska inoner*, 122, εικ. σ. 183.

¹⁷ *Icons: a sacred art*, 1989, 65, κατ. 10.

με τις συσπάσεις των χαρακτηριστικών τους όσο και στις χειρονομίες και στις στάσεις τους. Θυμίζουν έντονα τις μορφές των θλιμμένων Αποστόλων που πλαισιώνουν τη σκηνή της Κοίμησης τη νεκρική κλίνη της Θεοτόκου. Ιδιαίτερα, η μορφή του γενειοφόρου άνδρα που τυλίγεται μέσα στο ιμάτιό του και γέρνει το κεφάλι του στον ώμο σε ένδειξη θλίψης στην εικόνα του μουσείου της Στοκχόλμης¹⁸.

Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα συναντάμε τρεις παραστάσεις **Ενταφιασμού** από την **Τσεχοσλοβακία** (εικ. 31, 32, 33).¹⁹ Ο επίσκοπος που ευηγοεί ή κρατά ευαγγέλιο, ο νεαρός διάκονος με τα λευκά ενδύματα καθώς και η ανδρική μορφή με το κάλυμμα της σαρκοφάγου είναι τα πρόσωπα που εικονίζονται στις παραστάσεις της Τσεχοσλοβακίας. Έχουμε, δηλαδή, το γνωστό απλοποιημένο εικονογραφικό τύπο των εικόνων του 16^{ου} αιώνα με τη συνήθη διάταξη των μορφών. Μοναδική διαφορά αποτελούν τα τρουήλιωτά επιβλητικά αρχιτεκτονήματα και οι ροτόντες που πλαισιώνουν τις μορφές, σε αντίθεση με τις πρωιμότερες εικόνες, όπου το αρχιτεκτονικό βάθος συνέθεταν οι τρίκλιτες βασιλικές και τα υψηλά κιβώρια. Το κιβώριο αποτελεί μέρος του αρχιτεκτονικού βάθους ήδη από την πρώτη απεικόνιση του Ενταφιασμού του αγίου Νικοηάου, στο τρίπτυχο του Σινά στα τέλη του 11^{ου} αιώνα (εικ. 1).²⁰

Τον 17^ο αιώνα, οι εικονογραφικές παρεμβάσεις στον παραπάνω εικονογραφικό τύπο είναι μικρές και δεν αλλοιώνουν τη δομική σύνθεση του τύπου. Σημαντική είναι η παρουσία ενός μοναχού με το χαρακτηριστικό μαύρο κουκούλιο στην εικόνα του **αγίου Νικοηάου της σχοής Stroganov** (εικ. 34).²¹ Ο ζωγράφος της εικόνας τοποθετεί τη μορφή πίσω από το λευκοφορεμένο διάκονο. Οι μορφές των μοναχών

¹⁸ Kjellin, *Ryska ikoner*, 274-275, fig. 160.

¹⁹ Skrobucha, *Icons in Gzechoslovakia*, εικ. 21, 25, 26.

²⁰ Σωτηρίου, *Εικόνες τής Μονής Σινά*, 62-63, εικ. 46.

²¹ Doukhovskoy - Cabal, *Icônes grecques et russes*, εικ. 43.

εμφανίζονται ήδη από τον 15^ο αιώνα σε απεικονίσεις Ενταφιασμού άηλων αγίων όπως του μητροπολίτου Αλεξίου.²² Ωστόσο, στον Ενταφιασμό του αγίου Νικολάου τους συναντάμε σπάνια, σε αντίθεση με τις παραστάσεις της Κοίμησης, όπου απεικονίζονται συχνά. Παράδειγμα αποτελεί η εικόνα του 16^{ου} αιώνα από το Νόβγκοροντ (εικ. 35).²³ Σταθερό, τέλος, στοιχείο του 17^{ου} αιώνα στην εικονογράφηση της σκηνής συνεχίζει να αποτελεί το αρχιτεκτονικό βάθος με τα επιβλητικά εκκλησιαστικά αρχιτεκτονήματα με τους ιδιόμορφους τρούηλους, που ανταποκρίνονται στην αρχιτεκτονική της περιοχής.²⁴

Αντίθετα από τον 17^ο αιώνα, ο 18^{ος} και στη συνέχεια ο 19^{ος} αιώνας παρουσιάζουν ιδιαίτερα εικονογραφικό ενδιαφέρον με την ύπαρξη τριών εικόνων από το Palekh (εικ. 36, 37, 38)²⁵. Το ενδιαφέρον σ' αυτές τις εικόνες εστιάζεται κυρίως στη χρησιμοποίηση ενός ενδιάμεσου εικονογραφικού τύπου για την απόδοση του θανάτου του αγίου, ενός τύπου, που συνδυάζει το θέμα του Ενταφιασμού με εκείνο της Κοίμησης. Στοιχεία εικονογραφικά και των δύο θεμάτων συνδυάζονται με τρόπο αρμονικό δίνοντας ένα μοναδικό αποτέλεσμα. Εδώ, λοιπόν, πηλαί στην περίτεχνα διακοσμημένη σαρκοφάγο με το νεκρό σώμα του αγίου τοποθετούνται παράλληλα με τις μορφές του επισκόπου και του διακόνου δυο ανισομεγέθεις ομάδες μοναχών και ιερέων.

Η παρουσία των δύο πομπηθηθών ομάδων, άγνωστη και ξένη στη σκηνή του Ενταφιασμού, δάνειο εικονογραφικό της Κοίμησης καθώς και η απουσία της μορφής που κλείνει τη σαρκοφάγο δίνουν έναν τύπο

---

²² Lazarev, *Moscow School*, εικ. 66.

²³ Kostsova, «Expeditions to the White Sea», 75, εικ. 77. Επίσης, Smirnova, «Painting in the Onega Lake», 86 και Laurina - Pushkarlov, *Novgorod Icons*, 321, εικ. 182.

²⁴ Για την αρχιτεκτονική στην περιοχή του Novgorod. Voyce, *Art and Architecture of medieval Russia*, 105-113, εικ. 23-30.

εικονογράφησης πρωτότυπο και ιδιόμορφο που, ωστόσο, δεν παρατηρείται για πρώτη φορά στην τέχνη των ρωσικών εικόνων. Ήδη τον 16^ο αιώνα στην εικόνα του αγίου Νικολάου του μουσείου της Πετρούπολης(εικ. 30)²⁶ βλέπουμε μια ανάλογη εικονογραφική σύλληψη, μόνο που, εδώ, η μορφή του άνδρα που κλείνει τη σαρκοφάγο δεν παραλείπεται.

Παρόμοιο εικονογραφικό συνδυασμό συναντάμε, επίσης, εκτός από τις παραστάσεις του αγίου Νικολάου και στις παραστάσεις Ενταφιασμού άηλων αγίων. Στις εικόνες των μητροπολιτών Πέτρου²⁷ και Αλεξίου²⁸ του 15^{ου} αιώνα καθώς και στην εικόνα του αγίου Κυρίηλου από το Beloozero²⁹ του 16^{ου} αιώνα, όπου την ανοικτή σαρκοφάγο πλαισιώνουν μορφές επισκόπων, ιερέων και μοναχών. Η ενσωμάτωση στη σκηνή του Ενταφιασμού δανείων εικονογραφικών από την Κοίμηση εμπλούτισε τις παραστάσεις και τις προσέδωσε μνημειακό μεγαλείο και κήληος χωρίς, ωστόσο, να τις απομακρύνει από τις παραδοσιακές μορφές.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι το εικονογραφικό θέμα της Κοίμησης των αγίων δεν ήταν καθόλου άγνωστο και ξένο στους Ρώσους καλλιτέχνες. Οι ίδιες οι εικόνες, ασφαλείς μάρτυρες, το αποδεικνύουν.³⁰ Εν τούτοις, οι ζωγράφοι επέλεξαν τη χρονική στιγμή του Ενταφιασμού για να αποδώσουν το θάνατο του αγίου Νικολάου αντί της συμβολική

---

²⁵ Για τις εικόνες του 18^{ου} αιώνα βλ. *Icônes grecques et russes*, 1977,εικ. 61 και Onash - Schieper, *Ikonen*, 99,εικ. 98. Για την εικόνα του 19^{ου} αιώνα βλ. Doukhovskoy - Cabal, *Icônes grecques et russes*,εικ. 58.

²⁶ *Icons: a sacred art*, 1989, 65, κατ. 10.

²⁷ Lazarev, *Moscow School*, 42-43, εικ. 62.

²⁸ Lazarev, *Moscow School*, 43, εικ. 66.

²⁹ Onash - Schieper, *Ikonen*, 210, εικ σ. 211.

³⁰ Τη σκηνή της Κοίμησης του αγίου Νικολάου τη συναντάμε μόνο μια φορά στη ρωσική τέχνη, σε μια εικόνα του αγίου Νικολάου από τη μονή Nicola Urgrezhesk κοντά στη Μόσχα. Σήμερα, η εικόνα βρίσκεται στη γκαλερί Tretyakov και χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} αιώνα. Αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα στην τέχνη της Ρωσίας κατά τη βυζαντινή αλληά και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Rice, *Icons and their Dating*, 130-131, εικ. 104.

παραστάσεως της Κοίμησης. Είχαν υπόψη τους κάποια κείμενα του βίου του αγίου Νικοηάου, που αναφέρονταν στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή; Είναι δυνατόν. Ωστόσο, και στις εικόνες άηλων αγίων, που ηλαισιώνονται με σκηνές του βίου τους, το γεγονός του θανάτου τους αποδίδεται, επίσης, με τη σκηνή του Ενταφιασμού.³¹ Μιμούνταν κάποιο εικονογραφικό πρότυπο; Ανταποκρινόταν η σκηνή του Ενταφιασμού σε ένα τυπικό ταφή, που χρησιμοποιούσαν στη Ρωσία; Είναι μερικά από τα ερωτήματα που απασχολούν την έρευνα και ζητούν απαντήσεις, τις οποίες, όμως, δεν δύναται να δώσει η παρούσα μελέτη. Οι εικόνες, που εξετάσαμε αποτελούν, λόγω της ιδιόμορφης εικονογράφησης τους, μια ειδική και ξεχωριστή κατηγορία εικόνων, που χρήζει περαιτέρω έρευνας και μελέτης.

Ωστόσο, κλείνοντας το κεφάλαιο της σκηνής του Ενταφιασμού πρέπει να αναφερθούμε, έστω και συνοπτικά, σε μια σκηνή που εντάσσεται στον κύκλο του βίου του αγίου Νικοηάου και συνοδεύει τη σκηνή του Ενταφιασμού στις εικόνες του αγίου, που προέρχονται από τη Ρωσία. Πρόκειται για τη σκηνή της μεταφοράς των λειψάνων του αγίου στο Μπάρι της Ιταλίας.

Η σκηνή αποδίδεται με λιτό και απέριττο τρόπο. Δύο νεαροί διάκονοι μεταφέρουν στους ώμους τους τη σαρκοφάγο του αγίου, η οποία είναι κλειστή, ενώ πιο πίσω ακοηουθεί ένας επίσκοπος που κρατά λιβανιστήρι. Ποηηές φορές στο βάθος της σύνθεσης απεικονίζεται ο ναός που ανήγειραν οι κάτοικοι της πόλης Μπάρι για να εναποθέσουν τα λείψανα του αγίου (εικ. 39).³² Ο εικονογραφικός αυτός τύπος δεν αηηάζει

---

³¹ Όπως στην εικόνα της αγίας Παρασκευής του 16^{ου} αιώνα βη. Onasch - Schieper, *Ikonen*, 207, εικ σ. 206. Επίσης, στην εικόνα των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου του 15^{ου} αιώνα Felicetti - Liebenfels, *Russichen ikonmalerei*, εικ. 230.

³² Όπως στην εικόνα του αγίου Νικοηάου του 16^{ου} αιώνα βη. *Συηηογή Αντρεί Ρουμπηιόφ*, 1988, 58, εικ. 25.

καθ' όλη τη διάρκεια του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα.³³ Τον 18^ο , όμως, αιώνα, όπως και στη σκηνή του Ενταφιασμού, παρατηρούμε μια σαφή τάση για εμπλούτιση της σκηνής με νέα εικονογραφικά στοιχεία.³⁴

Τη σαρκοφάγο, που τώρα είναι ανοικτή ώστε να φαίνεται το σκήνωμα του αγίου, μεταφέρουν πλιόν τέσσερις διάκονοι. Μπροστά τους υψώνεται οχυρωμένη πόλη από την πύλη της οποίας προβάλλει όμιλος πιστών και ιερέων με επικεφαλής ένα επίσκοπο για να υποδεχτεί το σκήνωμα του αγίου. Πρόκειται για την απεικόνιση της πόλης Μπάρι της Ιταλίας που ανοίγει τις πύλες της για να δεχτεί τα ιερά λείψανα του αγίου. Σε μια εικόνα του αγίου Νικολάου από το Palekh του 19^{ου} αιώνα το σκήνωμα του αγίου συνοδεύει πλιήθος πιστών (εικ. 38).³⁵

Η σκηνή της μεταφοράς των λειψάνων δεν εμφανίζεται στους εικονογραφικούς κύκλους που εικονίζουν τη σκηνή της Κοίμησης του αγίου. Το γεγονός της μεταφοράς των λειψάνων του στο Μπάρι δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στα γεωγραφικά όρια του Βυζαντίου. Η ίδια η Ν. Ševčenko αναφέρει, ότι οι Βυζαντινές πηγές αποσιωπούσαν το γεγονός της μεταφοράς.³⁶ Ήταν λογικό, λοιπόν, να απουσιάζει από τους κύκλους βίου του αγίου Νικολάου. Το ίδιο λογικό ήταν, ωστόσο, να αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα των κύκλων του στη ρωσική τέχνη. Η Εκκλησία της Ρωσίας εόρταζε, ήδη, από το 1091 τη μεταφορά των λειψάνων του αγίου.³⁷ Ένα θέμα, λοιπόν, τόσο γνωστό και

---

³³ Ένα παράδειγμα του 16^{ου} αιώνα αποτελεί η εικόνα του αγίου Νικολάου από το Νόβγκοροντ. Βλ. Kondakov, *The Russian Icon*, 158-159, πιν. XLVIII. Επίσης, παράδειγμα του 17^{ου} αιώνα αποτελεί η εικόνα του αγίου Νικολάου από το χωριό Σπάσσκογιε, *Συλλογή Αντρέι Ρουμπλιόφ*, 1988, 59, εικ. 39.

³⁴ Όπως στη εικόνα του αγίου Νικολάου από το Palekh. Βλ. Onasch - Schieper, *Ikonen*, 99, εικ. σ. 98.

³⁵ Doukhouvskoy - Cabal, *Ícônes grecques et russes*, πιν. 58.

³⁶ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 24.

³⁷ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 24, υποσ. 38.

οικείο στους Ρώσους καλλιτέχνες δε θα μπορούσε παρά να ενσωματωθεί στις σκηνές του βίου του αγίου Νικολαίου.

2. Η σκηνή της Κοίμησης του αγίου Νικολάου

Παράλληλα με τον εικονογραφικό τύπο του Ενταφιασμού, το γεγονός του θανάτου του αγίου Νικολάου αποδίδεται και με έναν ακόμη τουλάχιστον εικονογραφικό τύπο στη βυζαντινή μεταβυζαντινή τέχνη, εκείνον της συμβολικής παράστασης της Κοίμησης. Πρόκειται για έναν ιδιαίτερα διαδεδομένο τύπο, που απαντά συχνά στους κύκλους βίου του αγίου οι οποίοι κοσμούν τον τοιχογραφικό διάκοσμο των εκκλησιών¹, αλλιά και στις φορητές εικόνες που είναι αφιερωμένες στον άγιο, είτε απλοποιημένος,² είτε πιο σύνθετος με πολλή πρόσωπα, κυρίως στις μεταβυζαντινές εικόνες.³

Η πρώτη σωζόμενη απεικόνιση της Κοίμησης του αγίου χρονολογείται στα μέσα της βυζαντινής περιόδου, τον 13^ο αιώνα, στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Βοϊανα της Βουλγαρίας.⁴ Η παράσταση, λιτή και απλή, περιορίζεται στα βασικά πρόσωπα της σκηνής. Στο κέντρο της σύνθεσης απεικονίζεται ο άγιος Νικόλαος πάνω στη νεκρική κλίνη με τα επισκοπικά άμφια και τα χέρια σταυρωτά στο στήθος, ενώ δύο επίσκοποι στα αριστερά στέκονται στην κεφαλή της κλίνης (εικ. 4).

Στις μεταγενέστερες παραστάσεις των παλαιολόγειων χρόνων η σκηνή της Κοίμησης του αγίου εμπλουτίζεται με νέα εικονογραφικά στοιχεία, πολλή από τα οποία αποτελούν δάνεια της σκηνής της Κοίμησης

---

¹ Στον άγιο Νικόλαο τον Ορφανό έχουμε ένα από τα τυπικότερα παραδείγματα βλ. Ξυγγόπουλος, *Άγιος Νικόλαος*, πιν. 60, εικ. 116 και Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Όρφανός*, πιν. 69. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 137-138, εικ. 23.13.

² Όπως στην εικόνα του αγίου Νικολάου από τον Άγιο Νικόλαο Στέγης στην Κακοπετριά Κύπρου, Rice, *The Icons of Cyprus*, πιν iii, 20.

³ Όπως στην εικόνα της συλλογής Τσακύρογλου του 17^{ου} αιώνα από τη Σκαφωτή. Βλ. Καρακατσάνη, *Συλλογή Τσακύρογλου*, 76-77, εικ. 108.

⁴ Grabar, *L'eglise de Boiana*, εικ. 88, του ίδιου, *Bulgarie*, 127-137. Sweinfurth, *Boiana*, 53 και Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 136, εικ. 10.15.

της Θεοτόκου.⁵ Ωστόσο, την ίδια περίοδο, η εικονογραφία της σκηνής εμπειρέχει και ποηλιά πραγματιστικά στοιχεία, που προέρχονται από τη θρησκευτική τελετή για το θάνατο του επισκόπου.⁶ Οι συνθέσεις, πολυπρόσωπες, με πλήθος διακόνων, ιερέων, μοναχών και ψαλιτών που πηλασιώνουν τη νεκρική κλίνη, λαμβάνουν χαρακτήρα λειτουργικής τελετής υπό την άμεση επίδραση, βέβαια, των τελετουργιών της παισιοθόγειας κοινωνίας.⁷ Αντίθετα, τον 15^ο αιώνα οι πολυπρόσωπες συνθέσεις εγκαταλείπονται και ο ρεαλισμός με τον οποίο αποδίδονταν οι παραστάσεις χάνεται. Εν τούτοις, οι ζωγράφοι, με την αυστηρή οργάνωση των συνθέσεών τους καθώς και με τις επιβλητικές μορφές που σχεδιάζουν καταφέρνουν να δώσουν στη σκηνή το μυστηριακό νόημα της Κοίμησης ενός αγίου.⁸

Ο τύπος των πολυπρόσωπων συνθέσεων κατά το πρότυπο των παισιοθόγειων χρόνων επανέρχεται κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και κυριαρχεί κατά κανόνα ως και τον 19^ο αιώνα. Ο τύπος αυτός επικρατεί, ακόμα, και στις φορητές εικόνες, στις οποίες η σκηνή της Κοίμησης κατά τη Βυζαντινή περίοδο απεικονιζόταν με απλοποιημένο τρόπο⁹. Οι ολιγοπρόσωπες συνθέσεις, βέβαια, δεν εγκαταλείπονται, ωστόσο περιορίζονται σημαντικά.

---

⁵ Όπως στην παράσταση της Κοίμησης του αγίου Νικοηάου στο ναό του στην Πλάτσα Μάνης βñ. Μουρίκη, *Άγιος Νικόηαος*, 50, πιν. 84 και Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 139, εικ. 18.16. Επίσης, στην παράσταση της Κοίμησης στο ναό του Σωτήρα στην Calendzixa έχουμε ποηλιά εικονογραφικά δάνεια από τη σκηνή της Κοίμησης της Παναγίας. Βñ. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 141, εικ. 39.10.

⁶ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 140.

⁷ Τούρτα, Βίτσα – Μονοδένδρι, 178-179.

⁸ Όπως στην εικόνα της Κοίμησης του αγίου Νικοηάου από την Καστοριά βñ. Ζίας, «Εικόνες», 292.

⁹ Αναφέρω παραδειγματικά την παράσταση της Κοίμησης σε μια εικόνα του Πουηάκη που βρίσκεται στο μουσείο Αντιβουινιώτισσας. Ο Πουηάκης στην κεφαλή της κλίνης του αγίου έχει απεικονίσει ένα διάκονο tonsatus βñ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, 128-129, εικ. 241-243, αρ. 88.

Στην εικονογραφία της σκηνής δεν παρατηρείται τομή. Τα ίδια πρόσωπα που απεικονίζονταν στις βυζαντινές παραστάσεις πρωταγωνιστούν και στις μεταβυζαντινές συνθέσεις. Ελάχιστα νέα πρόσωπα προστίθενται, τα οποία δεν υιοθετούνται απ' όληους τους καλλιτέχνες. Οι μορφές των πιστών αηλιά και των αγγέλων με την ψυχή του αγίου που εμφανίζονται δεν εικονογραφούνται σ' όλη τις μεταβυζαντινές απεικονίσεις της Κοίμησης.¹⁰ Οι ίδιες οι μορφές, λοιπόν, που απεικονίζονται καθώς και ο αριθμός και η θέση τους μέσα στη σκηνή διαφοροποιούνται από παράσταση σε παράσταση ανάλογα με τις επιλογές του εκάστοτε καλλιτέχνη και τα εικονογραφικά πρότυπα που ακολουθεί.

Όλοι οι καλλιτέχνες, ωστόσο, δεν απομακρύνονται από τις βυζαντινές παραδόσεις και φόρμες. Τα δυτικά στοιχεία που διεισδύουν στις συνθέσεις είναι ελάχιστα και εντοπίζονται σε μεμονωμένα παραδείγματα. Αφορούν, κυρίως, δευτερεύοντα στοιχεία της σκηνής και εντάσσονται με ομαλό τρόπο στις συνθέσεις.¹¹ Ας δούμε, όμως, καλύτερα τις ίδιες τις παραστάσεις.

Στα 1527 ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης φθάνει στα Μετέωρα και φιλοτεχνεί το διάκοσμο του καθολικού της μονής Αγίου Νικολάου Αναπαυσά.¹² Στο νάρθηκα του ναού απεικονίζεται και η παράσταση της Κοίμησης του αγίου Νικολάου (εικ. 40), η εικονογραφία της οποίας ακολουθεί τη βυζαντινή παράδοση κατά το πρότυπο της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Στο κέντρο της σύνθεσης εικονίζεται ο άγιος Νικόλαος με τα επισκοπικά άμφια πάνω στη νεκρική κλίνη. Στην κεφαλή της κλίνης, ένας

---

¹⁰ Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Όρφανός*, 175, υποσ. 96.

¹¹ Η απεικόνιση του εικονογραφικού θέματος της Ανάληψης της ψυχής του αγίου στη σκηνή της Κοίμησης του θα μας απασχολήσει στο επόμενο κεφάλαιο της μελέτης μας.

¹² Chatzidakis, «Recherches», 316, εικ. 15.

ιεράρχης θυμιατίζει, ενώ στα πόδια της ένας ψάητης, φορώντας σκαράνικο, κρατάει ανοικτό ευαγγέλιο. Τη μορφή του ψάητη στα πόδια της κλίνης συναντάμε και στην εικόνα της Κοίμησης της συληιογής Γκορίτσα, που χρονοηογείται, επίσης, τον 16^ο αιώνα.¹³ Συνήθως, όμως, τη θέση του ψάητη στις παραστάσεις κατέχει η μορφή ενός άηλου ιεράρχη, ο οποίος είτε σκύβει σεβίζοντας, όπως στην παράσταση της μονής Ντίηιου¹⁴ είτε κρατάει κώδικα όπως στην παράσταση του παρεκκλήσιου του Αγίου Νικοηάου στη μονή της Λαύρας.¹⁵

Πίσω από τη νεκρική κλίνη ένας ιερωμένος γέρνει έντονα πάνω από το σκηνώμα του αγίου, έτοιμος να προσκυνήσει. Πρόκειται για μορφή που απαντά συχνά στις παραστάσεις της Κοίμησης του αγίου Νικοηάου¹⁶ και αποτεηεί εικονογραφικό δάνειο από τη σκηνή της Κοίμησης της Παναγίας.¹⁷ Η μορφή του καθώς και οι μορφές των δύο άηλων ιεραρχών στην κεφαλή και στα πόδια της κλίνης καταηλαμβάνουν τη θέση που έχουν οι απόστοηοι Πέτρος, Ιωάννης και Ιάκωβος γύρω από το νεκροκρέβατο της Παναγίας.

Πίσω από τον ιεράρχη παρατάσσεται πυκνός όμηιος μοναχών με τα χαρακτηριστικά μαύρα κουκούηια, ενώ αντίστοιχα πίσω από τον ιεράρχη με το ηιβανιστήρι συνωθείται πλήθος ιεραρχών αηηά και πιστών που θρηνούν για το θάνατο του αγίου. Από τον όμηιο ξεχωρίζει η μορφή ενός γενειοφόρου διακόνου με ηευκά ενδύματα. Η όηη σύνθεση διαδραματίζεται μπροστά από ηλούσιο αρχιτεκτονικό βάθος, πάνω από το

---

¹³ *Βυζαντινή Τέχνη-Τέχνη Ευρωπαϊκή*, 1964, αρ. 270.

¹⁴ Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίηιου*, 158-159, εικ. 66. Γαρίδης – Παηιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, 223-224, εικ. 432.

¹⁵ Millet, *Athos*, πιν. 260.2.

¹⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι τη μορφή του ιεράρχη, που προσκυνάει το σκηνώμα του αγίου, τη συναντάμε στις παραστάσεις της μονής Ντίηιου βη. Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίηιου*, εικ. 66. Γαρίδης – Παηιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, 223- 224, εικ. 432. και του παρεκκλήσιου της Λαύρας βη. Millet, *Athos*, πιν. 260.2.

¹⁷ Τούρτα, *Βίτσα-Μονοδένδρι*, 180.

οποίο υπάρχει η επιγραφή «η Κοίμησης του Αγίου Νικολαίου». ¹⁸ Στο άνω τμήμα της σύνθεσης απεικονίζεται τμήμα ουρανού, εικονογραφική λεπτομέρεια που δεν έχουμε στις βυζαντινές παραστάσεις.

Λίγο νεώτερη είναι η παράσταση της Κοίμησης στην **τράπεζα της μονής Λαύρας στο Άγιο Όρος** (1535), φιλοτεχνημένη από τον ίδιο τον αγιογράφο, το **Θεοφάνη**. ¹⁹ Η παράσταση ανήκει στο μνηολογικό κύκλω που εικονογραφείται και γι αυτό καταλαμβάνει μικρή έκταση. ²⁰ Η μικρή έκταση είναι και εκείνη που ανάγκασε τον Θεοφάνη να δημιουργήσει μια απλή και λιτή παράσταση με περιορισμένο αριθμό προσώπων, που, ωστόσο, φανερώνει την τέχνη του μεγάλου δημιουργού (εικ. 41).

Εδώ, λοιπόν, πίσω από την κλίνη παρατάσσεται ημικυκλικά όμιλος επισκόπων καθώς και μοναχών, που σκύβουν το κεφάλι σε ένδειξη θλίψης αληθιά και σεβασμού. Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη, ωστόσο, στη σύνθεση είναι η μορφή, που ξεπροβάλλει από την πόρτα του οικοδομήματος που βρίσκεται στα δεξιά της σύνθεσης.

Την ίδια περίπου εποχή χρονολογείται και η **παράσταση της Κοίμησης της μονής Ντίλιου** ²¹ (1542), στον Νησί των Ιωαννίνων, έργο ενός ανώνυμου αληθιά ιδιαίτερα σημαντικού ζωγράφου, που ανήκει στη σχολή της Βορειοδυτικής Ελλάδος ή σχολή των Θηβών. ²² Βασιζόμενος, ο ζωγράφος της μονής Ντίλιου στην παλαιοιολόγια παράδοση, όπως και ο Θεοφάνης στη μονή του Αγίου Νικολαίου Αναπαυσά, δημιούργησε μια

---

¹⁸ Chatzidakis, «Recherches», εικ. 15.

¹⁹ Ταβηλάκης, *Τράπεζες του Αγίου Όρους*, 64-65, εικ. 25.

²⁰ Ταβηλάκης, *Τράπεζες του Αγίου Όρους*, 291, υποσ. 476.

²¹ Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, 158-159, εικ. 66.

²² Την άποψη αυτή υποστήριξε η Λίβα Ξανθάκη στη διατριβή της, βλ., Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, 195-203.

σύνθεση μνημειακή που αποπνέει θυρισμό, τρυφερότητα καθώς και ληπταίσθητη θλίψη (εικ. 42, 43).²³

Η εικονογραφία της παράστασης ακοιουθεί, όπως και της παράστασης του Θεοφάνη, από την εικονογραφία της Κοίμησης της Θεοτόκου. Και εδώ, την πηλούσια διακοσμημένη κλίνη πηλαισιώνουν τρεις ιεράρχες, ενώ πίσω τους απεικονίζονται μοναχοί και ψάλτες χωρισμένοι σε δύο ανισομεγέθεις ομάδες, δεξιά και αριστερά της σύνθεσης.

Στη μεγαλύτερη ομάδα, στα δεξιά της σύνθεσης, εικονίζονται οι μορφές έξι ψαλτών. Οι τρεις πρώτοι, με μακριά άσπρα μαλλιά και γένεια φορούν σκιάδια και ανασκώνουν το χέρι τους σχηματίζονται τη χειρονομία της ψαλτικής²⁴. Οι υπόλοιποι, με κοντύτερα μαλλιά και γένεια φορούν σκαράνικα. Ο Α. Ξυγγόπουλος θεωρεί ότι η διαφορά καπέλου στους ψάλτες είναι ενδεικτική του βαθμού και της ιεραρχίας τους.²⁵

Αντίκρου τους απεικονίζεται η μικρότερη ομάδα των μοναχών. Στην παράσταση του Θεοφάνη²⁶ αηλιά και στη λίγο νεώτερη του Κατελιάνου στο παρεκκλήσι της μονής της Λαύρας²⁷ η ομάδα των μοναχών είναι μεγαλύτερη και πυκνότερη. Δίπλα στον όμιλο των μοναχών στέκεται ένας νεαρός αναγνώστης κρατώντας ανοικτό κώδικα με το κείμενο της νεκρώσιμης ακοιουθείας. Η μορφή του νεαρού αναγνώστη απουσιάζει από τη σύνθεση του Αναπαυσά,²⁸ ωστόσο, είναι γνωστή από τις παραστάσεις των παλαιολόγειων χρόνων.²⁹

---

²³ Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, 196, 198. Γαρίδης – Παηλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, 223-224, εικ. 432.

²⁴ Ζίας, *Some Representations*, 233-238.

²⁵ Ξυγγόπουλος, «Παραστάσεις Κοιμήσεως του Χρυσοστόμου», 356.

²⁶ Chatzidakis, «Recherches», εικ. 15.

²⁷ Millet, *Athos*, πιν. 260.2.

²⁸ Chatzidakis, «Recherches», εικ. 15.

²⁹ Ενδεικτικά αναφέρω την παράσταση της Κοίμησης του αγίου Νικόλαου στον Άγιο Νικόηλο τον Ορφανό, βλ. Ξυγγόπουλος, «Άγιος Νικόηλος», πιν. 60, εικ. 116. Τσιτουρίδου, «Ο Άγιος Νικόηλος Ορφανός», πιν. 69 και Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, εικ. 23.13.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η παράσταση της μονής Ντίλιου είναι ιδιαίτερα λιτή και ολιγοπρόσωπη παράσταση,³⁰ αν συγκριθεί, βέβαια, με σύγχρονές της, όπως η παράσταση του παρεκκλησιού της μονής Λαύρας³¹ και η παράσταση της μονής του Αγίου Νικοηάου Αναπαυσά.³²

Δεν είναι, όμως, η μοναδική. Λιτή και ολιγοπρόσωπη είναι και η παράσταση της Κοιμήσεως στο ναό του Αγίου Νικοηάου στην Κράψη (1563), (εικ. 44),³³ που αποδίδεται στους Θηβαίους ζωγράφους, Γεώργιο και Φράγγο Κόνταρη.³⁴ Οι δύο παραστάσεις παρόμοιου προέρχονται από τον ίδιο γεωγραφικό χώρο, την Ήπειρο, και παρόμοιου που οι ζωγράφοι τους ανήκουν στην ίδια καλλιτεχνική σχολή, δεν αποδίδονται με τον ίδιο τρόπο. Στην παράσταση της μονής Ντίλιου οι μορφές που πλαισιώνουν την κλίνη του αγίου χωρίζονται σε δύο ομάδες, δεξιά και αριστερά της παράστασης.³⁵ Αντίθετα, στην Κράψη οι μορφές απεικονίζονται σε μετωπική στάση πίσω από την κλίνη, με εξαίρεση τη μορφή του ιεράρχη στο προσκέφαλο της κλίνης, που σκύβει σεβίζοντας, καθώς και τις μορφές των ηγούστων μοναχών στο βάθος της σύνθεσης, οι οποίες αποδίδονται σε μικρότερη κλίμακα. Επίσης, απουσιάζουν οι μορφές του ιεράρχη που προσκυνάει το σκήνωμα του αγίου και του νεαρού αναγνώστη που κρατάει το βιβλίο με το κείμενο της νεκρώσιμης ακολουθίας, τις οποίες και είδαμε στην παράσταση της μονής Ντίλιου.³⁶

---

³⁰ Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, 159.

³¹ Millet, *Athos*, πιν. 260.2.

³² Chatzidakis, «Recherches», εικ. 15.

³³ Ευαγγελίδης, «Φράγκος Κατελιάνος», 52, εικ. 19.2.

³⁴ Ο Ευαγγελίδης απέδωσε τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού στο ζωγράφο Φράγκο Κατελιάνο. Βλ. Ευαγγελίδης, «Φράγκος Κατελιάνος», 40 κ.ε. Αργότερα, ο Χατζηδάκης απέδειξε ότι ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού φιλοτεχνήθηκε από τους ζωγράφους Γεώργιο και Φράγκο Κόνταρη βλ. Χατζηδάκης, «Ο Φράγκος Κονταρής», 299 κ.ε. Χατζηδάκης, *Έλληνες Ζωγράφοι*, 87.

³⁵ Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, εικ. 66.

³⁶ Λίβα-Ξανθάκη, *Μονή Ντίλιου*, εικ. 66. Γαρίδης- Παθιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 432.

Εδώ, στην Κράψη, η θέση και η διάταξη των μορφών που εικονίζονται μέσα στη σκηνή καθώς και η έλλειψη αρχιτεκτονικού βάθους θυμίζουν έντονα την εικονογράφηση της σκηνής στην εικόνα της Κοίμησης του αγίου Νικολάου του 15^{ου} αιώνα από την Καστοριά, η οποία, όμως, χαρακτηρίζεται από αυστηρότερη οργάνωση και μεγαλύτερη εσωτερική ισορροπία.³⁷

Ανάμεσα σε όλες τις μορφές που απεικονίζονται εκείνη που ξεχωρίζει και δημιουργεί ερωτηματικά είναι η μορφή που εικονίζεται πίσω από τους δύο ηλικιωμένους ψάλτες. Έχουμε, λοιπόν, την απόδοση του ίδιου του Χριστού; Στο ερώτημα αυτό, δυστυχώς, δεν μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα, αφού στις παραστάσεις της Κοίμησης, όπου ζωγραφίζεται και η μορφή του Χριστού, απεικονίζεται με διαφορετικό τρόπο. Στις παραστάσεις αυτές εικονίζεται ολόσωμος μέσα σε δόξα να προβάλλει πίσω από τη νεκρική κλίνη με το σκηνώμα του αγίου. Υψώνει το ένα χέρι σε χειρονομία ευηλογίας ενώ στο άλλο κρατάει διάφανη σφαίρα.³⁸ Αντίθετα, στην παράσταση της Κράψη η δόξα απουσιάζει ενώ ο Χριστός απεικονίζεται στηθαίος και χωρίς να φέρει στο κεφάλι φωτοστέφανο. Η εκδοχή μιας μεταγενέστερης προσθήκης της μορφής του Χριστού στη σύνθεση θα έδινε απάντηση σε πολλή ερωτήματα. Θα δικαιολογούσε τόσο τη θέση της μορφής μέσα στην παράσταση όσο και τον ιδιόμορφο τρόπο με τον οποίο εικονογραφείται. Είναι, ωστόσο, μόνο μια υπόθεση που χρειάζεται περισσότερη έρευνα και μελέτη προτού να υποστηριχθεί.

Την ίδια περίοδο παραστάσεις Κοίμησης συναντάμε, εκτός από τον ελληνικό χώρο, και στη Μοηδαβία στον τοιχογραφικό διάκοσμο πολλών

---

³⁷ Ζίας, «Εικόνες», 291-292, 294, πιν. 111 και του ίδιου, «Some Representations, 234-235, εικ. 2.

³⁸ Χαρακτηριστικά αναφέρω την εικόνα της Κοίμησης του αγίου Νικολάου που ανήκει στη συλλογή Γκορίτσα βλ. *Βυζαντινή Τέχνη-Τέχνη Ευρωπαϊκή*, 1964, αρ.270.

εκκλησιών.³⁹ Η εικονογράφηση, ωστόσο, των παραστάσεων δεν είναι η συνήθης. Σημαντικές διαφοροποιήσεις επισημαίνονται και αφορούν κυρίως τις μορφές που εικονίζονται στη σκηνή της Κοίμησης του αγίου.

Σημαντικά πρόσωπα που πρωταγωνιστούν στη σκηνή, όπως των ψαλιτών, των διακόνων, των μοναχών, εδώ απουσιάζουν. Εικονίζονται μόνο μορφές επισκόπων, ο αριθμός των οποίων αυξάνει σημαντικά σε σχέση με προηγούμενες παραστάσεις που εξετάσαμε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παράσταση της Κοίμησης του αγίου στον εξωνάρθηκα της *Vatra-Moldavitei* (1536), όπου μόνο δύο πολυπληθείς ομάδες επισκόπων πλαισιώνουν τα άκρα της κλίνης παρακολουθώντας το γεγονός της Κοίμησης του αγίου.⁴⁰ Οι κινήσεις τους, στατικές και σχηματοποιημένες, προσδίδουν αυστηρότητα στη σύνθεση (εικ. 45).

Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η παράσταση της Κοίμησης στον εξωτερικό τοίχο του ναού της *Sușevita* (1600).⁴¹ Η παράσταση με την παρουσία των δύο νεαρών διακόνων καθώς και με τη θέση των επισκόπων μέσα στη σκηνή, πλησιάζει περισσότερο τη συνήθη εικονογράφσή της (εικ. 46).

Δεξιά και αριστερά, της νεκρικής κλίνης απεικονίζεται από ένας επίσκοπος. Ο πρώτος θυμιατίζει ενώ ο δεύτερος κρατάει ανοικτό κώδικα. Η τοποθέτηση δύο επισκόπων στα άκρα της κλίνης απαντά συχνά σε έργα του 14^{ου}⁴² και 15^{ου} αιώνα⁴³ αλλιώς και σε νεώτερες παραστάσεις του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, όπως στην παράσταση της μονής Ντίλιου και στην παράσταση του ναού του αγίου Νικοηάου στη Βίτσα αντίστοιχα. Πίσω από

---

³⁹ Παραστάσεις Κοίμησης του αγίου Νικοηάου έχουμε στους ναούς του Homor, Susevita, Voronet, βλ. Henry, *Les églises de la Moldavie*, εικ. XLIII, LVIII, XLVI και στο ναό της Vatra-Moldavitei βλ. Ștefănescu, *Bucovine et Moldavie*, εικ. 34.

⁴⁰ Ștefănescu, *Bucovine et Moldavie*, εικ. 34.

⁴¹ Henry, *Les églises de la Moldavie*, 267, εικ. LVIII.

⁴² Όπως στο ναό του Baljevac. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 292, εικ. 32.1.

τις δύο μορφές συνωθείται πλήθος επισκόπων που χωρίζονται σε δύο συμπαγείς ομάδες, ενώ από τα μέσα της κλίνης εικονίζονται και οι δύο νεαροί διάκονοι, ένας από τους οποίους κρατάει στα χέρια θυμιατήρι.

Στο βάθος υψώνονται αρχιτεκτονήματα μεταξύ των οποίων και τρουηλωτή εκκλησία. Πιθανόν πρόκειται για την απόδοση της μητρόπολης των Μύρων. Ως τρουηλωτή εκκλησία αποδίδεται και σε παλαιότερες απεικονίσεις όπως στον Άγιο Νικόηλο τον Ορφανό⁴⁴ και στο ναό του Αγίου Νικοηάου στο Baljevac.⁴⁵

Ο ζωγράφος, ηοιπόν, της παράστασης, αν και δεν απεικονίζει ορισμένα σημαντικά πρόσωπα της σκηνής, καταφέρνει να προσδώσει στην παράσταση τη ηαμπρότητα μιας λειτουργικής τεηετής.

Με ανάηλογο τρόπο εικονογραφούνται δύο ακόμη παραστάσεις Κοίμησης του αγίου σε εικόνες του αγίου που προέρχονται από τα νησιά του Ιονίου. Συγκεκριμένα πρόκειται για την παράσταση της Κοίμησης που βρίσκεται σε **εικόνα του αγίου από την Κέρκυρα** του ζωγράφου Χρ. Μαριέττη και χρονοηογείται στα τέηη του 17^{ου} αιώνα (εικ. 47)⁴⁶ και την παράσταση της Κοίμησης που βρίσκεται σε **εικόνα του αγίου από την Κεφαηονιά**, η οποία χρονοηογείται στα τέηη του επόμενου αιώνα (εικ. 48-49) και είναι έργο του Γεωργίου Περηιγγή.⁴⁷

Στις δύο αυτές παραστάσεις της Κοίμησης, όπως και στις παραστάσεις της Μοηδαβίας, οι χαρακτηριστικές μορφές των μοναχών, των ψαητών αηηά και των πιστών που θρηνούν παραηείπονται, ενώ

---

⁴³ Όπως στην εικόνα της Κοίμησης του αγίου Νικοηάου στην Καστοριά, βη. Ζίας, «Εικόνες», πιν. 111. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 342, εικ. 43. 1.

⁴⁴ Ξυγγόπουηος, «Άγιος Νικόηλος», πιν. 60, εικ. 116. Τσιτουριδου, «Άγιος Νικόηλος Όρφανός», πιν. 69. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, εικ. 23. 13.

⁴⁵ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, εικ. 32. 1.

⁴⁶ Βοκοτόπουηος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, εικ. 337.

⁴⁷ *Κεφαηονιά, Ένα Μεγάηο Μουσειό*, 170-171, εικ. 315, 321, 322.

εικονίζονται μόνο μορφές ιεραρχών να πλαισιώνουν τη νεκρική κλίνη με το σκήνωμα του αγίου.

Ο εικονογραφικός τύπος που χρησιμοποιείται στις παραστάσεις της Κέρκυρας και της Κεφαλονιάς πρέπει να είχε διαμορφωθεί ήδη στον ελληναδικό χώρο από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, αν λήβουμε υπόψη μας ότι από τα μέσα του 16^{ου} εμφανίζεται στις παραστάσεις Κοίμησης του αγίου στη Μοηδαβία, όπου διαδόθηκε. Ωστόσο, δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος και αγαπητός από τους καλλιτέχνες του ελληναδικού χώρου, αν κρίνουμε και από το μικρό αριθμό σωζόμενων παραστάσεων στις οποίες χρησιμοποιείται. Αντίθετα, στη Μοηδαβία αγαπήθηκε ιδιαίτερα και προτιμήθηκε από τους καλλιτέχνες που εργάζονταν εκεί.

Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα ιδιαίτερο εικονογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει μια εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του, που προέρχεται από τη Χαηκιδική (Συκιά) και συγκεκριμένα από το ναό του Αγίου Αθανασίου (εικ. 50).⁴⁸ Το ενδιαφέρον στην εικόνα δεν προσεηκεί η σκηνή της Κοίμησης αηηά η σκηνή που προηγείται αυτής και επιγράφεται ως η «Δέσις του Άγιου Νικοηάου πρό τής Κοιμήσεως αὔτου».⁴⁹

Στο κέντρο της σκηνής ο ζωγράφος απεικονίζει τον Άγιο Νικόηαο σε στάση τριών τετάρτων να ανασηκώνει εηαφρά το κεφάηι προς τον ουρανό και παράηηηηα να υψώνει τα δύο του χέρια σε στάση δέσιης. Μπροστά του υψώνεται τρίκηιτη βασιηική. Πρόκειται, πιθανόν, για τη στιγμή που ο Άγιος, αισθανόμενος τον επικείμενο θάνατό του, προσεύχεται και δέεται για την ψυχή του προς τον Κύριο. Τη χρονική αυτή στιγμή περιγράφουν και τα κείμενα των Βίων του, που αναφέρονται στο γεγονός του θανάτου του.

---

⁴⁸ *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, 1986, 148-150, εικ. 150.

⁴⁹ *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, 1986, 148.

Ο Συμεών ο Μεταφραστής αναφέρει χαρακτηριστικά «...ἡ δέ αὐτῶ εἰς εὐχαριστίας τὰς πρὸς Θεόν καὶ ὕμνους ἔξοδιους τε καὶ προπεμπητίους ἀνάητο, καὶ τῆ τῆς ἐκδημίας ἐλπίδι χαριέστατα διετίθει τοῦτον...»⁵⁰ ἀλλὰ καὶ στο κείμενο τῆς *Vita acerhala* του 10^{ου} αἰώνα σημειώνεται «...τὰ δέ ἦν εὐχαριστία πρὸς Θεόν, ἐξόδιοι προσευχαί, προπεμπήριοι δεήσεις καὶ ἡ ἀπὸ τοῦδε τοῦ σκηνούς γῆυκεία καὶ ἡδίστη διάζευξις. ὅπερ γάρ τοῖς ἄλλοις τό τῆ σαρκί παραμένειν, τοῦτο ἐκείνῳ τό τῆς σαρκὸς μεταστῆναι...».⁵¹ Ο ζωγράφος, λοιπόν, τῆς εἰκόνας σαφῶς ἐπηρασμένος ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ βίου τοῦ ἀγίου ἀπεικόνισε τὴ σκηνή αὐτή, που ἀποτελεῖ μοναδικό παράδειγμα στα βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἔργα που ἔχουν ὡς θέμα τους τὸ βίο τοῦ ἀγίου Νικολαίου.

Τὴ σκηνή τῆς «Δέσις τοῦ Ἀγίου Νικολαίου» ἀκολουθεῖ ἡ σκηνή τῆς Κοίμησης (εἰκ. 51). Στὴ σκηνή τῆς Κοίμησης ὁ ζωγράφος τοποθετεῖ τὸ σκηνῶμα τοῦ ἀγίου πάνω σε μαρμάρينو τάφο ἀντὶ τῆς νεκρικήs κλίνης, συνδυάζοντας με αὐτὸν τὸν τρόπο δύο διαφορετικοὺς εἰκονογραφικοὺς τύπους, ἐκείνον τοῦ Ἐνταφιασμοῦ καὶ ἐκείνον τῆς Κοίμησης. Δεν εἶναι, ὡστόσο, ἡ πρώτη φορά που συναντᾶμε αὐτὸν τὸν εἰκονογραφικὸ συνδυασμό. Ἢδη στὴ βυζαντινὴ περίοδο, στὴν παράσταση τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὴ μονὴ Markon βλῆπουμε μιὰ ἀνάλογο εἰκονογραφικὴ σύλληψη.⁵²

Στὴν εἰκόνα, τὸ σκηνῶμα τοῦ ἀγίου πῆλαισιώνουν οἱ μορφές ἐνός ἐπισκόπου καὶ ἐνός μοναχοῦ που τοποθετοῦνται στὴν κεφαλὴ καθὼς καὶ οἱ μορφές δύο νεαρῶν διακόνων, που ἀπεικονίζονται ἀντίστοιχα στα πόδια τοῦ ἀγίου. Τὸ βάθος τῆς παράστασης κλείνει τοῖχος που ἀπολήγει

⁵⁰ Anrich, *Der heilige Nikolaos*, I, 264.

⁵¹ Anrich, *Der heilige Nikolaos*, I, 268.

⁵² Mirkovic and Tatic, *Markon Monastir*, σ. 67-79, εἰκ.: 78-82. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, σ. 139-140, εἰκ. 36.13.

σε οικοδόμημα ενώ μπροστά από τον τοίχο υψώνεται ψηλό κιβώριο όπως και στην παράσταση της μονής Ντίηλου.⁵³

Η παράσταση, λοιπόν, της Χαλκιδικής ανήκει στον απλοποιημένο τύπο της Κοίμησης και έχει αποδοθεί με ένα ιδιαίτερα λιτό τρόπο σε μια εποχή, όπου κυριαρχούν οι πολυπρόσωπες παραστάσεις Κοίμησης του αγίου, οι οποίες χαρακτηρίζονται για το ρεαλισμό και την παραστατικότητα τους.

Στον τελευταίο τύπο Κοίμησης του αγίου Νικολαίου ανήκει η παράσταση στο ναό του Αγίου στη Βίτσα (1619), φιλοτεχνημένη από το ζωγράφο Μιχαήλ από το Λινοτόπι Καστοριάς (εικ. 52).⁵⁴

Η παράσταση χωρίζεται σε δύο επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο της σκηνής καταλαμβάνει η νεκρική κλίνη με το σκηνώμα του αγίου, ενώ στο δεύτερο επίπεδο εικονίζεται πλήθος μορφών που παρακολουθούν το γεγονός της Κοίμησης. Μπροστά διακρίνονται οι μορφές δύο επισκόπων, δύο διακόνων καθώς και ενός νεαρού αναγνώστη που απεικονίζεται με τη ράχη στραμμένη στο θεατή να κρατάει ανοικτό βιβλίο. Η θέση του νεαρού αναγνώστη στην παράστασή μας είναι ανάλογη με εκείνη του αναγνώστη στην παράσταση του παρεκκλησιού της Λαύρας⁵⁵ ενώ διαφέρει απ' εκείνη της μονής Ντίηλου⁵⁶ και του ναού του Αγίου στην Κράψη.⁵⁷

Ωστόσο, η μορφή που συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι η μορφή του διακόνου tonsatus, που κρατάει πυξίδα στο χέρι. Η παρουσία του στην παράσταση αποτελεί δάνειο εικονογραφικό από την τέχνη της Δύσης, το οποίο, όμως, δεν επηρεάζει αρνητικά την

⁵³ Λίβα-Ξανθάκη, Μονή Ντίηλου, εικ. 66. Γαρίδης – Παλιούρας, Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων, εικ. 432.

⁵⁴ Τούρτα, Βίτσα-Μονοδένδρι, σ. 178-180, πιν. 45.α.

⁵⁵ Millet, *Athos*, πιν. 260.2.

⁵⁶ Λίβα-Ξανθάκη, Μονή Ντίηλου, εικ. 66.

⁵⁷ Ευαγγελίδης, *Φράγκος Κατελιάνος*, πιν. 19.2.

εικονογραφία της σκηνής, που συνεχίζει να παραμένει βυζαντινή. Η μορφή του δεν εικονίζεται συχνά σε παραστάσεις Κοίμησης του αγίου. Τη συναντάμε, κυρίως, σε έργα του Φ. Κατελιάνου⁵⁸, του Θ. Πουλιάνη⁵⁹ και του Ι. Πρόπουτου.⁶⁰

Πίσω από τις κεντρικές μορφές συνωθείται πλήθος μοναχών και ψαλιτών. Από αυτές ξεχωρίζει η μορφή του ψάλτη με το λευκό κυλινδρικό καπέλο καθώς και οι μορφές των ψαλιτών με τα ημισφαιρικά καπέλα⁶¹, που έχουν γυριστά προς τα επάνω γείσο. Οι υπόλοιπες μορφές δεν εικονίζονται ολόσωμες, διακρίνονται μόνο τα πρόσωπά τους, ενώ πολλούς δηλώνονται μόνο με το άνω μέρος της κεφαλής τους.

Είναι, λοιπόν, φανερό, ότι η διάταξη των μορφών στην παράσταση της Βίτσα δεν είναι εκείνη που γνωρίσαμε σε παραστάσεις του 14^{ου} αιώνα αθήνα και του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα.⁶² Σε αυτές, οι μορφές που εικονίζονται χωρίζονται σε δύο ομάδες, δεξιά και αριστερά από την κλίνη του αγίου. Στη Βίτσα, οι κεντρικές μορφές τοποθετούνται παρατακτικά πίσω από την κλίνη, ενώ το υπόλοιπο πλήθος δηλώνεται μόνο με την απεικόνιση των κεφαλών των μορφών. Η διάταξη των μορφών στη σκηνή καθώς και η ξύλινη νεκρική κλίνη απομακρύνουν την παράσταση από τη σκηνή της

---

⁵⁸ Millet, *Athos*, πιν. 260.2.

⁵⁹ Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, εικ. 241-243.

⁶⁰ Banderas, *Icone bizantine e post bizantine*, 14, εικ. 17.

⁶¹ Η Α. Τούρτα θεωρεί ότι ίσως πρόκειται για μια κακή απόδοση του «σκιαδίου» του κωνικού δηλαδή καπέλου που φορούν οι ψάλτες. Βλ. Τούρτα, *Βίτσα-Μονοδένδρι*, 178, υποσ. 3.

⁶² Ένα παράδειγμα του 14^{ου} αιώνα συναντάμε στην παράσταση του αγίου Νικολάου Ορφανού βλ. Ξυγγόπουλος, *Ο Άγιος Νικόλαος*, πιν. 60, εικ. 116. Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Όρφανός*, πιν. 69. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, εικ. 23.13. Τον 16^ο αιώνα ανάλογο παράδειγμα έχουμε στην παράσταση του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, βλ., Chatzidakis, «Recherches», εικ.15, ενώ τον 17^ο αιώνα έχουμε στην παράσταση της Κοίμησης από την εικόνα του αγίου Νικολάου, έργο του Χριστόδουλου Μαριέττη, βλ., Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, εικ. 337.

Κοίμησης της Θεοτόκου, από την οποία δεν άντλησε κανένα δάνειο, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά και η Α. Τούρτα, που μελέτησε το μνημείο.⁶³

Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο εικονογραφείται η σκηνή της Κοίμησης και σε μια εικόνα του αγίου Νικοηάου (αρχές 17^{ου} αιώνα), που προέρχεται από την Αλβανία και σήμερα βρίσκεται στο μουσείο Korçë (εικ. 53).⁶⁴ Η εικονογραφική ομοιότητα των δύο παραστάσεων είναι εκπληκτική. Ελάχιστες είναι οι διαφορές που επισημαίνονται και αφορούν κυρίως δευτερεύοντα εικονογραφικά στοιχεία, όπως η ενδυμασία των επισκόπων και των διακόνων που εικονίζονται.

Η μικρή χρονική απόσταση που χωρίζει τις δύο παραστάσεις καθώς και οι συγγενεύοντες γεωγραφικοί χώροι από όπου προέρχονται μας οδηγούν στην υπόθεση ότι οι δύο ζωγράφοι χρησιμοποίησαν ένα κοινό πρότυπο για την εικονογράφηση των παραστάσεών τους. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι ο ζωγράφος της εικόνας από την Αλβανία παρέμεινε πιστότερος στις βυζαντινές παραδόσεις σε αντίθεση με το ζωγράφο Μιχαήλ που επηρεασμένος από την ιταλική τέχνη απεικόνισε τη μορφή του διακόνου tonsatus στην παράσταση της Βίτσα.⁶⁵

Στο τελευταίο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα έχουμε μια ακόμη πομπηρόσωπη παράσταση Κοίμησης του αγίου Νικοηάου σε μια εικόνα του Αγίου από τη Σκαφωτή (εικ. 54).⁶⁶

Η παράσταση της Σκαφωτής, αντίθετα από τις δύο προηγούμενες, αντλεί ποικιλία εικονογραφικά δάνεια από τη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου. Τα δάνεια αυτά αφορούν την πλούσια διακοσμημένη κλίνη του αγίου, τη στάση των τριών ιεραρχών γύρω από αυτήν και τέλος, το

---

⁶³ Τούρτα, *Βίτσα-Μονοδένδρι*, 160.

⁶⁴ *Trésors d' art albanais*, 79, εικ. 34

⁶⁵ Τούρτα, *Βίτσα-Μονοδένδρι*, πιν. 45.α.

⁶⁶ Καρακατσάνη, *Συλλογή Τσακύρογλου*, 76-77, εικ. 108.

μεγάλο αριθμό των πιστών, που θρηνούν για το θάνατο του προστάτη τους.

Η παρουσία των πιστών στην παράσταση είναι εντυπωσιακή καθώς ο ζωγράφος αποδίδει τις μορφές με ιδιαίτερα ρεαλιστικό και παραστατικό τρόπο. Θλίψη και πόνος διαγράφονται έντονα τόσο στις συσπάσεις των προσώπων τους όσο και στις κινήσεις των σωμάτων τους γενικότερα. Οι μορφές τυλίγονται κυριολεκτικά μέσα στα ενδύματά τους, ενώ γέρνουν έντονα το κεφάλι τους προς τα κάτω σε ένδειξη θλίψης. Χαρακτηριστική είναι η μορφή του γενειοφόρου άνδρα στα αριστερά της παράστασης, που καλύπτει το πρόσωπό του κλαιώντας.

Σε στιγμές έντονου θρήνου αποδίδονται και οι μορφές των πιστών στην παράσταση της Κοίμησης που εικονογραφείται στο καθολικό της μονής του Οσίου Γρηγορίου τον 18^ο αιώνα (1779) από τους ζωγράφους Γαβριήλ και Γρηγόριο (εικ. 55).⁶⁷ Άνδρες και γυναίκες εικονίζονται καθιστοί μπροστά από τη νεκρική κλίνη να ανασπώνουν ψηλά τα δυο τους χέρια, ξεσπώντας σε θυγμούς για το θάνατο του προστάτη τους. Λόγω της δυσμορφίας, που παρουσιάζουν τα πρόσωπα των ανδρικών μορφών, ο θρήνος διαγράφεται εντονότερος σ' αυτούς.

Ο θρήνος των πιστών, που απεικονίζεται στις δυο παραπάνω παραστάσεις για τον προστάτη τους άγιο, σημειώνεται και στις πηγές. Χαρακτηριστικά παραθέτω ένα απόσπασμα από ένα κείμενο γνωστό ως «Περίοδοι Νικοηάου»: «...Ἰδόντες δέ οἱ τῶν Μύρων ποηῖται τήν μετάστασιν τοῦ ἁγίου Νικοηάου, ἤρξαντο θρηνεῖν καί κόπτεσθαι ....»⁶⁸

Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτες στην παράσταση είναι και οι μορφές των μοναχών που πλαισιώνουν τη νεκρική κλίνη του αγίου, κυρίως λόγω των ενδυμασιών, που φέρουν. Τα χαρακτηριστικά μαύρα κουκούλια, που

⁶⁷ Ζίας-Καδάς, *Μονή Οσίου Γρηγορίου*, 79-80, εικ. 244.

⁶⁸ Anrich, *Der heilige Nikolaos*, I, 331.

έφεραν στην κεφαλή σε προηγούμενες παραστάσεις,⁶⁹ εδώ, δίνουν τη θέση τους στα καθυμμάχια ενώ εντυπωσιακά είναι και τα πανωφόρια που φορούν με τις γούνινες απολήξεις. Ένα, επίσης, νέο στοιχείο που συναντάμε στην ενδυμασία των μορφών είναι η πατερίτσα, που κρατά ο αρχιεπίσκοπος καθώς και η μίτρα⁷⁰, που φέρει στην κεφαλή.

Οι ιδιόμορφες ενδυμασίες των μορφών, που φέρει στην κεφαλή και ο ρεαλιστικός τρόπος με τον οποίο αποδίδονται οι μορφές των πιστών που θρηνούν φανερώνουν την έντονη επίδραση των δύο ζωγράφων από πρόσωπα και εικόνες της καθημερινής ζωής. Άλλωστε, βρισκόμαστε στην τελευταία περίοδο της μεταβυζαντινής τέχνης, όπου οι σκηνές εμπλουτίζονται με ποικιλία αφηγηματικά στοιχεία καθώς και με στοιχεία της καθημερινής ζωής.⁷¹ Η τάση αυτή που γενικεύεται την παρούσα εποχή, είχε αρχίσει από παλιότερα. Στις απεικονίσεις Κοίμησης του αγίου Νικοηίου συναντάμε τέτοια στοιχεία, ήδη, από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Στην παράσταση του **ναού του Αγίου Νικοηίου στη μονή Φανέντων Σάμης της Κεφαλονιάς** απεικονίζεται η μορφή ενός νεαρού άνδρα να κτυπάει την καμπάνα της εκκλησίας που υψώνεται στο βάθος, αναγγέλλοντας μ' αυτόν τον τρόπο το ξεκίνημα της νεκρώσιμης ακολουθίας (εικ. 56).⁷² Τα γραφικά αυτά στοιχεία που παρατηρούμε τα τελευταία χρόνια προσδίδουν στις παραστάσεις ένα ιδιαίτερο και ξεχωριστό ύφος.

---

⁶⁹ Όπως στην παράσταση της Κοίμησης στον άγιο Νικόηιο του Αναπαυσά, βλ. Chatzidakis, «Recherches», εικ. 15.

⁷⁰ Η μιτροφορία στην Ορθόδοξη Εκκλησία διαδόθηκε από την εποχή του Οικουμενικού Πατριάρχη Κυρίηλου Α' Λουκάρεως (1620-1623), ο οποίος έδωσε το προνόμιο να φέρουν μίτρα ορισμένοι αρχιεπίσκοποι, ώσπου στο τέλος γενικεύθηκε για όλους τους επισκόπους βλ. Θεοχάρη, «Χρυσοκέντητα άμφια»,. 242.

⁷¹ Χατζηδάκης, *Έλληνες Ζωγράφοι*, I, 102.

⁷² Ρηγάκου, «Η Μονή Αγίων Φανέντων», 246, εικ. 29, 30.

3. Το εικονογραφικό θέμα της Ανάληψης της ψυχής του αγίου στη σκηνή της Κοίμησής του.

Τη μεταβυζαντινή περίοδο σε πολλές παραστάσεις της Κοίμησης του αγίου Νικολαίου παρατηρούμε την απεικόνιση ενός ενδιαφέροντος εικονογραφικού θέματος, εκείνου της Ανάληψης της ψυχής του αγίου.

Το θέμα της Ανάληψης, δάνειο εικονογραφικό της Κοίμησης της Θεοτόκου, δεν απαντά στις βυζαντινές παραστάσεις της Κοίμησης του αγίου.¹ Το συναντάμε μόνο στα τέλη του 13^{ου} αιώνα στην παράσταση της Αγόριανης.² Εκεί, η Ανάληψη της ψυχής δηλώνεται με την απεικόνιση ενός αγγέλου στο άνω τμήμα της σύνθεσης να πετά προς τον ουρανό κρατώντας στα χέρια του την ψυχή του αγίου (εικ. 5).

Αντίθετα από τις απεικονίσεις της Κοίμησης της βυζαντινής περιόδου, στις μεταβυζαντινές παραστάσεις το θέμα της Ανάληψης απεικονίζεται συχνά και με διαφορετικούς εικονογραφικούς τρόπους ανάλογα με τα πρότυπα και τις προσωπικές επιδιώξεις του κάθε καλλιτέχνη.

Τους εικονογραφικούς αυτούς τρόπους καθώς και την επίδραση - αν υπάρχει - της απεικόνισης του θέματος της Ανάληψης στη γενικότερη εικονογραφία της σκηνής της Κοίμησης του αγίου θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε σε αυτό το κεφάλαιο μέσα από την παρουσίαση των παραστάσεων στις οποίες εικονίζεται. Ας δούμε, όμως, τις παραστάσεις κατά τη χρονολογική τους σειρά.

Το 16^ο αιώνα το επεισόδιο της Ανάληψης εικονογραφείται, με ένα διαφορετικό τρόπο απ' εκείνο της παράστασης της Αγόριανης, στην

---

¹ Ταβηάκης, *Τράπεζες του Αγίου Όρους*, 291.

² Εμμανουήλ, «Άγιος Νικόλαος», εικ. 32 και Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 136-137, εικ. 18.6.

εικόνα της Κοιμήσεως του Αγίου της συλλογής Γκορίτσα (εικ. 57).³ Εδώ ο ζωγράφος της εικόνας, ακολουθώντας το πρότυπο της Κοίμησης της Θεοτόκου, απεικονίζει πίσω από τη νεκρική κλίνη του αγίου τη μορφή του Χριστού πλαισιωμένου από αγγέλους. Ο Χριστός, έχοντας τη γνωστή από την παλαιολόγια τέχνη κλασικίζουσα στάση, υψώνει το ένα χέρι σε στάση ευηλογίας ενώ στο άλλο κρατάει διάφανη σφαίρα. Δίπλα του, οι άγγελοι, που τον πλαισιώνουν, έχουν τα χέρια καλυμμένα με ήντια, ενώ ο δεξιός ιστάμενός του φέρει στα χέρια του την ψυχή του αγίου. Η τοποθέτηση της ψυχής του Αγίου στα χέρια του αγγέλου αντί του Κυρίου αποτελεί και τη μόνη διαφορά με την Κοίμηση της Θεοτόκου.⁴

Η παρουσία του Χριστού και των αγγέλων πίσω από την κλίνη του αγίου, αν εξαιρέσουμε τη μορφή του ιεράρχη, που προσκυνούσε το σκήνωμα και τώρα απουσιάζει, δεν μεταβάλλει τη διάταξη των υπολοίπων μορφών της σκηνής. Δεξιά και αριστερά της κλίνης εικονίζονται, ως συνήθως, δύο πολυπληθείς ομάδες επισκόπων, μοναχών και ψαλιτών να παρακολουθούν με δέος και θλίψη το γεγονός της Κοίμησης.

Το παραπάνω εικονογραφικό σχήμα παρατηρούμε και στην παράσταση της Κοίμησης που βρίσκεται στην **εικόνα της συλλογής Ανδρεάδη** (εικ. 58).⁵ Ωστόσο στην παράσταση αυτή ο ζωγράφος «ξεχνά» αν απεικονίσει την ψυχή του αγίου στα χέρια των αγγέλων, που περιβάλλουν τη δόξα του Κυρίου.

Μια διαφορετική εικονογραφική σύλληψη του επεισοδίου της Ανάληψης συναντάμε την ίδια περίοδο στην παράσταση της Κοιμήσεως που φιλοτεχνεί ο Φράγκος Κατελάνος στο παρεκκλήσι του Αγίου

³ *Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκή*, 1964, 286, αρ. 270. Ζίας, «Εικόνες», 293-294, πιν. 112.

⁴ Ζίας, «Εικόνες», 293-294.

⁵ Chatzidakis, *L' art des icônes en Crète*, nr 24. Χατζηδάκη, *Εικόνες*, 41, αρ. 33, εικ. 33. *From byzantium to El Greco*, 1987, 126, 186-187, αρ. 57. *Holy Image - Holy Space*, 1988, 216, εικ. 59. Χατζηδάκη, *Από το Χάνδακα στη Βενετία*, 1993, 84-85, εικ. 10.

Νικοηάου στη μονή της Λαύρας (εικ. 59).⁶ Στην παράσταση του Κατελιάνου η μορφή του Χριστού και των αγγέλων που τον πηλαισιώνουν απουσιάζουν. Εδώ, το επεισόδιο της Ανάληψης της ψυχής του αγίου απεικονίζεται στο άνω μέρος της παράστασης με ένα ξεχωριστό και μοναδικό τρόπο, ο οποίος, όμως, δεν είναι άγνωστος και ξένος στη χριστιανική τέχνη.

Ο ευρηματικός ζωγράφος απεικονίζει στο άνω μέρος της σύνθεσης τις μορφές δύο αγγέλων να κρατούν την ψυχή του αγίου, ενώ προβάλλουν μέσα από τις εικονιζόμενες ανοικτές πύλες του ουρανού. Η απεικόνιση των ανοικτών πυλών του ουρανού αποτελεί μια εικονογραφική λεπτομέρεια, που συναντάμε συχνά στις παραστάσεις Κοίμησης της Θεοτόκου των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, ωστόσο, είναι μοναδική ανάμεσα στις παραστάσεις Κοίμησης του αγίου Νικοηάου.⁷ Το παραπάνω εικονογραφικό σχήμα ακολουθεί και ο ζωγράφος - ιερέας Ιωάννης στην παράσταση της Κοίμησης του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου στο παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών της μονής Βαρλαάμ (εικ. 60), η οποία παρουσιάζει ομοιότητες και σε άλλα σημεία με τη σύνθεση του Κατελιάνου, όπως σημειώνει και ο Α. Ξυγγόπουλος.⁸ Ο ίδιος, μάλιστα, θεωρεί ότι ο ζωγράφος Ιωάννης είχε μπροστά του μια ανάλογη εικόνα όταν ζωγράφιζε τη σύνθεση.⁹

Ευρηματική και πρωτότυπη είναι, όμως, και η απεικόνιση της ψυχής του αγίου από το ζωγράφο. Η ψυχή παίρνει τη μορφή μικρού παιδιού, που ο ζωγράφος απεικονίζει στηθείο να υψώνει το ένα χέρι σε στάση

---

⁶ Millet, *Athos*, πιν. 260.2.

⁷ Χαρακτηριστικά αναφέρω την παράσταση της Κοίμησης στο ναό της Περιβλήπτου στο Μυστρά, βñ., Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Βυζαντινές Τοιχογραφίες*, 251, εικ. 152, και την παράσταση της Κοίμησης στο καθολικό της μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα, βñ., Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Βυζαντινές Τοιχογραφίες*, 260, εικ. 180.

⁸ Ξυγγόπουλος, «Παραστάσεις Κοιμήσεως του Χρυσοστόμου», 352-356, εικ. 1,2.

⁹ Ξυγγόπουλος, «Παραστάσεις Κοιμήσεως του Χρυσοστόμου», 354.

ευλογίας. Είναι ενδεδυμένο με τα επισκοπικά άμφια και φέρει στο κεφάλι φωτοστέφανο. Η ιδιόμορφη αυτή ενδυμασία της ψυχής του αγίου τονίζει και σημειώνει το βαθμό της ιεραρχίας του μέσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία καθώς και την ιερότητα του προσώπου του.

Τα εικονογραφικά δάνεια της παράστασης από την Κοίμηση της Θεοτόκου δεν περιορίζονται, ωστόσο, μόνο στις ανοικτές πύλεις του ουρανού με τους αγγέλους. Χαρακτηριστικά αναφέρω τις μορφές των επισκόπων στα άκρα της κλίνης και του ιεράρχη στη μέση πλευρά της κλίνης, που σκύβει να προσκυνήσει το σκήνωμα, αλλιά και την ίδια την κλίνη, την πλούσια διακοσμημένη και τη λίγο λιoxά τοποθετημένη.

Εντυπωσιακή είναι και η απεικόνιση του αρχιτεκτονικού βάθους της παράστασης. Η επιβλητική εκκλησία με τους τρούηλους και τα αψιδώματα καθώς και η οχυρωμένη πόλη, από την πύλη της οποίας προβάλλει όμιλος πιστών, δίνουν στην παράσταση επιβλητικότητα και μεγαλείο. Η συσσώρευση αυτή των αρχιτεκτονημάτων της σκηνογραφίας που δημιουργούν την αίσθηση του πυκνού και ταραχώδους περιβάλλοντος καθώς και το πλήθος των κινούμενων προσώπων σε δραματικό τόνο εκφράζουν τη ροπή του Κατελιάνου προς το μπαρόκ.¹⁰ Τα δυτικά πρότυπα του ζωγράφου διαφαίνονται, επίσης, και στις μορφές του αναγνώστη και του διακόνου tonsatus που απεικονίζονται στο πίσω μέρος της κλίνης.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι το θέμα της Ανάληψης της ψυχής του αγίου δεν απεικονίζεται με τον ίδιο τρόπο στις παραστάσεις της Κοίμησης του 16^{ου} αιώνα. Ομοιομορφία, ωστόσο, δεν παρατηρούμε ούτε στις παραστάσεις του 17^{ου} αιώνα ως προς τον τρόπο απόδοσης του εικονογραφικού αυτού θέματος. Ο κάθε καλλιτέχνης απεικονίζει με το

---

¹⁰ Χατζηδάκης, *Έλληνες Ζωγράφοι*, Ι, 87.

δικό του ξεχωριστό τρόπο το θέμα, αντλώντας τις περισσότερες φορές εικονογραφικά στοιχεία από την Κοίμηση της Θεοτόκου.

Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα στην πολυπρόσωπη παράσταση της Κοίμησης του αγίου Νικολαίου στην εικόνα της Decani (εικ. 61-62)¹¹ βλέπουμε μια ακόμα διαφορετική εικονογραφική σύλληψη του θέματος. Εδώ, ο ζωγράφος της εικόνας απεικονίζει τη στιγμή που μόλις η ψυχή του αγίου έχει εγκαταλείψει το σώμα του και παραλαμβάνεται από τον άγγελο του Κυρίου. Η κίνηση του αγγέλου είναι ορμητική ενώ έντονη είναι και η καμπύλη που διαγράφει το σπαργανωμένο βρέφος (η ψυχή δηλαδή του αγίου). Η απεικόνιση αυτή του θέματος είναι μοναδική και δεν απαντά ξανά σε άλλη παράσταση της Κοίμησης του αγίου.

Τον ίδιο αιώνα, ένας άηλος μεγάλος ζωγράφος, ο Θεόδωρος Πουλιάνης, διαμορφώνει και χρησιμοποιεί στις παραστάσεις του ένα νέο τύπο εικονογράφησης του επεισοδίου της Ανάληψης της ψυχής του αγίου. Στο άνω μέρος των συνθέσεων απεικονίζει μέσα σε πυκνή νεφέλη τις μορφές δύο αγγέλων σε μικρογραφία να κρατούν τη σπαργανωμένη ψυχή του αγίου, ενώ στο κάτω τμήμα των συνθέσεων, πίσω από την κλίνη, απεικονίζει έναν επίσκοπο να υψώνει το χέρι προς τον ουρανό θέλοντας να δείξει και να επισημάνει στο θεατή το γεγονός της Ανάληψης.

Ο εικονογραφικός αυτός τύπος, ιδιαίτερα λιτός και απλός, απαντά σε τρεις εικόνες του αγίου (εικ. 63, 64, 65),¹² που φιλοτέχνησε ο Χανιώτης ζωγράφος αηλιά και σε μια εικόνα του αγίου Γρηγορίου του

---

¹¹ Djuric, *Icônes de Yougoslavie*, 133-134, αρ. 81. Heiser, *Nikolaus von Myra*, 134-135, πιν. XXXII.

¹² Η πρώτη βρίσκεται στο μουσείο Αντιβουινιώτισσας στην Κέρκυρα. Βλ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, 128-129, αρ. 88, εικ. 241-3. Η δεύτερη προέρχεται από το ναό του Αγίου Νικολαίου στο Βιρό. Βλ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, εικ. 338, ενώ η τρίτη είναι δημοσιευμένη από τον Bandera M.C. Viani βλ. Bandera, *Icone bizantine e post bizantine*, 22, εικ. 26.

θαυματοουργού (εικ. 66),¹³ έργο πάηι του ίδιου δημιουργού. Τον συναντάμε, όμως, και σε παραστάσεις Κοίμησης του αγίου, που ανήκουν σε άηηλους καηηιτέχνες σύγχρονούς του, όπως ο ανώνυμος ζωγράφος της εικόνας του αγίου, που προέρχεται από επτανησιακό εργαστήρι (εικ. 67),¹⁴ αηηά και νεώτερούς του όπως ο Λ. Λεικούδης, έργο του οποίου θα εξετάσουμε αργότερα.¹⁵

Η απεικόνιση του θέματος της Ανάληψης με τον παραπάνω εικονογραφικό τρόπο στις συνθέσεις δεν επηρεάζει αρνητικά την περαιτέρω διαμόρφωση της εικονογραφίας της σκηνής, που εξαρτάται κυρίως από τα πρότυπα του κάθε καηηιτέχνη. Ο ίδιος ο Πουηάκης άηηοτε ζωγραφίζει τις συνθέσεις του σύμφωνα με τον ποηηπρόσωπο τύπο Κοίμησης¹⁶ και άηηοτε πάηι αποδίδει τη σκηνή με πιο απηηοποιημένο τρόπο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του τεηευταίου είναι η παράσταση της Κοίμησης της Αντιβουινιώτισσας (εικ. 63), όπου εικονίζονται μόνο δύο μορφές να πηαισιώνουν το σκηνώμα του αγίου, η μορφή ενός επισκόπου και ενός διακόνου tonsatus.¹⁷ Η μορφή του νεαρού διακόνου, που κρατάει αντί για ηιβανιστήρι θυμιατό, αποτελεί δάνειο εικονογραφικό της Δυτικής τέχνης από την οποία δέχεται επιρροές ο Πουηάκης.¹⁸

Οι διαφοροποιήσεις αυτές που επισημαίνονται στις παραστάσεις του Πουηάκη φανερώνουν την ευρηματικότητα του μεγάλου ζωγράφου, το ευρύ φάσμα των γνώσεών του αηηά και την επιδεξιότητά του να χρησιμοποιεί το ίδιο καηά διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους.

---

¹³ Η εικόνα αυτή του Πουηάκη προέρχεται από το ναό της Αγίας Σοφίας στην Άρτα. Ρηγόπουηου, *Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουηάκης*, 18-21, πιν. 26.

¹⁴ *Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο*, 1997, 34-35, εικ. 10.

¹⁵ Ξυγγόπουηος, *Μουσείον Μπενάκη*, 85-86, αρ. 61, πιν. 43.

¹⁶ Bandera, *Icone bizantine e post bizantine*, 22, εικ. 26.

¹⁷ Βοκοτόπουηος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, 128-129, αρ. 88, εικ. 241-43.

¹⁸ Χατζηδάκης, *Έηηνες Ζωγράφοι*, I, 94.

Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται και από την εικόνα της Κοίμησης του αγίου, που αποδίδεται στον Πουλιάκη και βρίσκεται στο ναό του Αγίου Νικολάου στους Σουλήρους (εικ. 68).¹⁹ Στην παράσταση αυτή τόσο το επεισόδιο της Ανάληψης της ψυχής του αγίου όσο και οι μορφές που συμμετέχουν στη σκηνή εικονογραφούνται με διαφορετικό τρόπο απ' εκείνο που γνωρίσαμε, ανάλογο μ' εκείνο της συλλογής Γκορίτσα²⁰ (εικ. 57).

Το κέντρο της σύνθεσης, όπως και στην εικόνα του 16^{ου} αιώνα, καταλαμβάνει η μορφή του Χριστού που εικονίζεται μέσα σε διαφανή δόξα ενώ δεξιά και αριστερά που συνωθούνται δύο όμιλοι επισκόπων, ιερωμένων και μοναχών. Την ψυχή του αγίου κρατά στα χέρια του ο δεξιά ιστάμενός του άγγελος. Η μόνη διαφορά της παράστασής μας με την εικόνα της συλλογής Γκορίτσα είναι το αρχιτεκτονικό βάθος, το οποίο από τη δεύτερη απουσιάζει. Δεν απουσιάζει, όμως, από την εικόνα του Ν. Κάληπου (εικ. 69), όπου η παράσταση της Κοίμησης ακολουθεί πιστά το εικονογραφικό πρότυπο της εικόνας του Πουλιάκη και κατ' επέκταση τη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου.²¹

Αξιοπρόσεκτη είναι και στην παράσταση του Μυστρά (εικ. 70) η απεικόνιση του θέματος της Ανάληψης.²² Στο άνω τμήμα της σύνθεσης δεν εικονίζονται δύο άγγελοι αηλιά τέσσερις να πετούν ανά ζεύγη. Το πρώτο ζεύγος κρατά και την ψυχή του αγίου, που δηλώνεται με τη μορφή μικρού ηευκοφορεμένου παιδιού.²³ Με ανάλογο τρόπο ζωγραφίζεται το

---

¹⁹ Κονόμος, Κεφαλληνιά, 16, 72, πιν. 43. *Κεφαλληνιά, Ένα Μεγάλο Μουσείο*, τ. 2, 80, εικ. 122.

²⁰ *Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκή*, 1964, 286, αρ. 270. Ζίας, «Εικόνες», 293-294, πιν. 112.

²¹ *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, 1986, 166-167, εικ. 168.

²² Ζίας, «Εικόνες», 294, πιν. 113α.

²³ Ζίας, «Εικόνες», 294.

θέμα από τον Εμ. Τζαφουρνάρη στην παράσταση Κοίμησης του αγίου Σπυρίδωνα στην εικόνα του που χρονοηογείται το 16^ο αιώνα.²⁴

Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, σε μια εικόνα του αγίου Νικοηίου, έργο ενός Επτανησιακού εργαστηρίου (εικ. 71), συναντάμε μια ακόμη ιδιόμορφη απεικόνιση του θέματος της Ανάληψης.²⁵ Στην παράσταση αυτή ο ζωγράφος, επηρεασμένος από τις παραστάσεις Κοίμησης της Θεοτόκου των παηαιοηόγειων χρόνων²⁶ και μεταβυζαντινών χρόνων²⁷, έχει απεικονήσει γύρω από τη δόξα του Κυρίου μορφές αγγέλων αποδοσμένες σε μονοχρωμία. Η εικονογραφική αυτή ηεπτομέρεια καθώς δεν απαντά σε άλλες παραστάσεις Κοίμησης του αγίου, καθιστά την παράστασή μας ιδιαίτερη ξεχωριστή και μοναδική στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη.

Στις παραστάσεις του 18^{ου} αιώνα το επεισόδιο της Ανάληψης της ψυχής του αγίου εικονογραφείται με όηους τους γνωστούς και ήδη διαμορφωμένους εικονογραφικούς τύπους. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα στην παράσταση της Κοίμησης του αγίου στην τράπεζα της μονής Δοχειαρίου (εικ. 72)²⁸ το θέμα της Ανάληψης εικονογραφείται με ανάηλογο τρόπο με εκείνο της Αγόριανης στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, ενώ την ίδια περίοδο οι ζωγράφοι Ι. Πρόπουτος (εικ. 73) και Λ. Λειχούδης (εικ.

²⁴ Bandera, *Icone bizantine e post bizantine*, εικ. 23.

²⁵ Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο, 1997, 44-45, εικ. 15.

²⁶ Όπως στην παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Καχριέ Τζαμί, βη., Underwood, *The Kariye Djami*, Νέα Υόρκη, 1966, τ. 1, σ. 164-168, τ. 2, αρ. 185, εικ. 320-327.

²⁷ Όπως στην εικόνα Κοίμησης της Θεοτόκου από τη Βενετία που βρίσκεται στο μουσείο Ελληνικού Ινστιτούτου με το αρ. 16. Felicetti - Liebenfels, *Ikonenmalerei*, 103-104, πιν. 134α. Chatzidakis, *Icons*, 35-36, αρ. 16, πιν. 14 του ιδίου, « Essai», 177, του ιδίου, *Icons*, 1975, ΧVII, αρ. 16, πιν. 14, του ιδίου, *Θεοφάνης*, σ. 68. Μανούσακας - Παηιούρας, *Οδηγός Μουσείου*, 64. 64, αρ. 90. Βοκοτόπουηος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, 79. Δομήνικος Θεοτοκόπουηος Κρης, 1990, 114-117, 142. Χατζηδάκη, *Από το Χάνδακα στη Βενετία*, 1993, 70-71, εικ. 14.

²⁸ Ταβηάκης, *Τράπεζες του Αγίου Όρους*, 181, 185, 291, 425, εικ. 70.

74) ακολουθούν τα εικονογραφικά πρότυπα του Πουλήακν.²⁹ Απεικονίζουν στο άνω τμήμα των συνθέσεών τους, μέσα σε πυκνή νεφέλη, δύο ιπτάμενους αγγέλους να κρατούν τη σπαργανωμένη ψυχή του αγίου.

Εντυπωσιακή είναι η ομοιότητα, που παρατηρείται ανάμεσα στην παράσταση του Λειχούδη και σε μια παράσταση μιας εικόνας του αγίου, έργο Επτανησιακού εργαστηρίου (εικ. 67) του 17^{ου} αιώνα τόσο ως προς τον τρόπο απόδοσης του θέματος της Ανάληψης όσο και ως προς τη διάταξη των μορφών της σκηνής γύρω από τη νεκρική κλίνη του αγίου.³⁰ Και στις δύο παραστάσεις η μορφή του ιεράρχη που προσκυνούσε το σκηνώμα του αγίου δε ζωγραφίζεται, ενώ αντίθετα απεικονίζονται οι μορφές δύο μοναχών που γέρνουν έντονα προς τη σωρό. Πηαί τους στέκονται οι μορφές άλλων δύο, οι οποίοι ανασηκώνουν τα χέρια και δείχνουν προς τον ουρανό το γεγονός της Ανάληψης της ψυχής του αγίου. Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτες είναι και οι μορφές των επισκόπων με τη χαρακτηριστική μίτρα στο κεφάλι. Οι επίσκοποι απεικονίζονται με μίτρα στις παραστάσεις Κοίμησης του αγίου από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και έπειτα.

Την πιο ενδιαφέρουσα, ωστόσο, απεικόνιση του θέματος της Ανάληψης την έχουμε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα σε μια εικόνα του αγίου από τη Ρουμανία. Πρόκειται για την εικόνα του Αγίου Νικοηάου από τον πριγκηπικό ναό του Cimpulung, έργο του ζωγράφου Răducanul.³¹ Στην εικόνα αυτή το θέμα της Ανάληψης εικονογραφείται ως ανεξάρτητη σκηνή του βίου του αγίου, σε ξεχωριστό εικονίδιο, και δεν ενσωματώνεται στη σκηνή της Κοίμησης, που ακολουθεί (εικ. 75).

---

²⁹ Για τον ζωγράφο Πρόπουτο βη., Bandera, *Icone bizantine e post bizantine*, 14, εικ. 17, ενώ για τον ζωγράφο Λ. Λειχούδη βη., Ξυγγόπουηος, *Μουσειον Μπενάκν*, 85-86, αρ. 61, πιν. 43.

³⁰ *Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο*, 1997, 34-35, εικ. 10.

³¹ *Εικόνες της Ρουμανίας*, 1993, 90-91, εικ. 32.

Στη σκηνή της Ανάληψης, το κέντρο της σύνθεσης καταλαμβάνει το νεκρικό κρεβάτι με το σκηνώμα του αγίου ντυμένο με επισκοπικά άμφια. Ο άγιος, σε αντίθεση με τις παραστάσεις Κοίμησής του, δεν έχει τα χέρια σταυρωτά στο στήθος³² ούτε κρατάει Ευαγγέλιο³³. Αντίθετα απεικονίζεται να ανασπκώνει τα χέρια του κάτω από το χρυσοκέντητο σάκο. Η κίνηση αυτή των χεριών του Αγίου είναι μοναδική και πρωτότυπη. Δεν απαντά σε καμία παράσταση Κοίμησής του - σ' όσες τουλάχιστον σώζονται - αλλιώς ούτε απεικονίζεται ξανά από τον Răducanul στη σκηνή της Κοίμησης, που φιλοτεχνεί στο επόμενο εικονίδιο της εικόνας (εικ. 76). Η χειρονομία αυτή του αγίου ίσως να είναι απλά μια κίνηση με την οποία δηλώνει το σεβασμό του προς τους αγγέλους, που συνωθούνται πίσω από την κλίνη του, ή μια κίνηση υποδοχής προς αυτούς, που ήρθαν να παραλάβουν την ψυχή του. Άλλωστε, στα κείμενα των Βίων του που αναφέρονται λεπτομερειακά στο γεγονός του θανάτου του σημειώνεται η υποδοχή που επιφύλαξε ο άγιος Νικόλαος στον όμιλο των αγγέλων, που εμφανίστηκαν σ' αυτόν λίγο πριν πεθάνει: «... ὅτε δέ τούς ἀγίους ἀγγέλους ἐπ' αὐτόν ἐρχομένους ἐθεάσατο πρὸς τό τήν ἀγγελιομιμητον αὐτοῦ ψυχὴν παραλαβεῖν, εὐθέως ἐκ τῆς κλίνης μικρόν διάρᾳς τήν ἀγίαν αὐτοῦ κεφαλήν καί τῆ χειρὶ κατασφραγισάμενος ὄλην τό σῶμα ἑαυτοῦ, προσεκύνησεν αὐτοῖς, ἀπαρξάμενος ψάλλειν τόν τριακοστόν ψαλμόν...»³⁴.

Πρωτότυπος και μοναδικός είναι και ο τρόπος με τον οποίο απεικονίζεται η ψυχή του αγίου. Η ψυχή δηλώνεται με τη μορφή μικρού παιδιού, όπως και σε προηγούμενες απεικονίσεις του θέματος της

³² Όπως στην παράσταση της Κοίμησης του αγίου στο καθολικό της Μονής Γρηγορίου στο Άγιο Όρος, βλ. Ζίας - Καδός, *Μονή Οσίου Γρηγορίου*, εικ. 244.

³³ Όπως στην παράσταση της Κοίμησης του αγίου στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολαίου στη μονή Μεγίστης Λαύρας, βλ. Millet, *Athos*, πιν. 260.2.

³⁴ Απόσπασμα από το κείμενο *Vita compilata*, βλ. Anrich, *Der heilige Nikolaos*, I, 232.

Ανάληψης, ωστόσο, εδώ, ο ζωγράφος το απεικονίζει γυμνό μέσα σε κόκκινη δόξα. Η ιδιόμορφη αυτή απόδοση της ψυχής του αγίου, που είναι μοναδική στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά παραδείγματα, καθώς και η χρήση του κόκκινου χρώματος για τη δόξα έχει ως σκοπό να τονίσει το γεγονός της Ανάληψης της ψυχής του αγίου. Για τον ίδιο σκοπό ο ζωγράφος στρέφει προς τη δόξα με την ψυχή του αγίου και στα βλέμματα όληων των αγγέλων, που πηλαισιώνουν την κλίνη του.

Αντίθετα με τη σκηνή της Ανάληψης, που είναι πολυπρόσωπη και σύνθετη, η σκηνή της Κοίμησης που ακολουθεί εικονογραφείται με πιο ήπιό και απλό τρόπο. Στον κεντρικό άξονα της σκηνής κυριαρχεί η νεκρική κλίνη με το σκηνώμα του αγίου ενώ δεξιά και αριστερά αυτής απεικονίζονται δύο όμιλοι επισκόπων και άγιων ιεραρχών, οι επικεφαλής των οποίων κρατούν ανοικτό κώδικα. Στο άνω μέρος της σύνθεσης απεικονίζεται τμήμα ουρανού.

Η εικονογράφηση της Κοίμησης του αγίου Νικοηίου και της Ανάληψης της ψυχής του ως δύο διαφορετικές σκηνές του βίου του καθώς και η απόδοση της τελευταίας με τον ιδιόμορφο αυτό εικονογραφικό τρόπο δημιουργεί εύηλογα ερωτηματικά. Αποτελεί ο παραπάνω αυτός τρόπος απεικόνισης της Ανάληψης δημιούργημα του καλλιτέχνη ή ο ζωγράφος ακολουθεί ένα παλιότερο εικονογραφικό πρότυπο;

Στα ερωτήματα αυτά, ίσως μπορεί να μας δώσει απάντηση μια άλλη εικόνα του αγίου. Πρόκειται για μια ρωσική εικόνα του 16^{ου} αιώνα, η οποία δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1911 στον κατάλογο: "Exhibition at the 15th All- Russia Archaeological Congress".³⁵ Στη βιογραφική αυτή

---

³⁵ *Archaeological Congress Catalogue*, 1911, 1, αρ.2. Επίσης, Anisimov, "Ancient Icons", 44. *Repository of the Novgorod Diocese*, 8, αρ. 9. Muratov, *Russian Painting*, 300, αρ. 304. Wulff- Alpatoff, *Denkmaler der Ikonenmalerei*, 289. Nekrasov, *Old Russian Representative Art*, 295, 296. Dmitriye, *Stroganov School*, 651, 652. Alpatov, "St. George

εικόνα του αγίου, στη σκηνή του Ενταφιασμού και συγκεκριμένα στο αριστερό τμήμα αυτής, διακρίνουμε ένα παρόμοιο εικονογραφικό σχήμα με εκείνο με το οποίο αποδόθηκε η σκηνή της Ανάληψης στην εικόνα του αγίου από τη Ρουμανία (εικ. 77-78).

Και εδώ, όπως στην εικόνα της Ρουμανίας, απεικονίζεται το σκηνώμα του αγίου πάνω σε νεκρική κλίνη ενώ πίσω απ' αυτή συνωθείται πυκνός όμιλος αγγέλων που φέρουν φωτοστέφανα στην κεφαλή. Δυστυχώς, δεν είναι ευδιάκριτο αν απεικονίζεται η ψυχή του αγίου και, αν ναι, με ποιο τρόπο δηλώνεται από το ζωγράφο. Η εικονογραφική αυτή λεπτομέρεια θα συνέβαλλε, βέβαια, σημαντικά στη σύγκριση των δύο παραστάσεων και στον εντοπισμό των μεταξύ τους σχέσεων. Η όλη σκηνή διαδραματίζεται μπροστά από ψηλό αρχιτεκτόνημα που παίζει το ρόλο πλαισίου και παράλληλα χωρίζει τη σκηνή από τη σκηνή του Ενταφιασμού που εικονίζεται στο δεξιό τμήμα του εικονιδίου μπροστά από τρουλωτή εκκλησία.

Ο διαχωρισμός αυτός του εικονογραφικού σχήματος, που περιγράψαμε, από τη σκηνή του Ενταφιασμού καθώς και οι ομοιότητες που παρουσιάζει με τη σκηνή της Ανάληψης της εικόνας της Ρουμανίας μας οδηγεί να υποθέσουμε ότι και στη Ρωσική εικόνα έχουμε μια εικονογραφική απόδοση του θέματος της Ανάληψης. Βέβαια, κάποιες μικρές διαφοροποιήσεις επισημαίνονται ανάμεσα στις δύο απεικονίσεις, ωστόσο, όμως, δεν υπερισχύουν των κοινών τους σημείων.

Αν, λοιπόν, δεχθούμε την υπόθεση αυτή, η ύπαρξη αυτής της εικόνας είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς μας φανερώνει ότι ο εικονογραφικός αυτός τύπος του θέματος της Ανάληψης υπήρχε ήδη και είχε χρησιμοποιηθεί από τους ζωγράφους τουλάχιστον από τον 16^ο

“, 304-5. Smirnova, "St. Nicholas", 52-59.. Blankoff, *L' art*, εικ. 123. Alpatov, *Essays*, 152-3, ΕΙΚ. 118. Alpatov, *Treasures*, 25, 286, ΕΙΚ. 225-6. *Painting in Old Novgorod*, 1974,

αιώνα, όπου χρονολογείται η εικόνα. Ωστόσο, μια προσεκτικότερη μελέτη αυτής καθώς και μια επιτόπια έρευνα, η οποία δεν μπορούσε να γίνει στα πλαίσια αυτής της εργασίας, θα ήταν χρήσιμη και θα βοηθούσε σημαντικά καθώς θα μας οδηγούσε σε ασφαλή συμπεράσματα και όχι σε υποθέσεις.

Από τη σύντομη αυτή παρουσίαση των παραστάσεων, στις οποίες απεικονίζεται το θέμα της Ανάληψης της ψυχής του αγίου, γίνεται σαφές ότι δεν υπήρχε κάποιος σταθερός εικονογραφικός τύπος απόδοσης του θέματος, τον οποίο να χρησιμοποιούσαν όλοι οι ζωγράφοι. Αντίθετα, ακόμα και οι καλλιτέχνες που ανήκαν στα ίδια καλλιτεχνικά ρεύματα και εργαστήρια εικονογραφούσαν με διαφορετικό τρόπο τη σκηνή της Ανάληψης. Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα με αρχές του 18^{ου} αιώνα σε δύο εικόνες, έργα Επτανησιακών εργαστηρίων, το θέμα της Ανάληψης απεικονίζεται με διαφορετικό τρόπο.³⁶ Στη μία, ο ζωγράφος, επηρεασμένος από την Κοίμηση της Θεοτόκου, δηλώνει την Ανάληψη της ψυχής του αγίου με την παρουσία του Χριστού και των αγγέλων πίσω από τη νεκρική κλίνη, ενώ στην άλλη ο ζωγράφος ακολουθεί τον τύπο που χρησιμοποιεί ο Πουλιάκης.³⁷ Απεικονίζει, δηλαδή, στο άνω μέρος της σύνθεσης τις μορφές δύο αγγέλων σε μικρογραφία να κρατούν την ψυχή του αγίου. Διαφορές, ωστόσο, επισημαίνονται και ανάμεσα σε παραστάσεις του ίδιου ζωγράφου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Θ. Πουλιάκης, όπως ήδη έχουμε αναφέρει.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι ο εικονογραφικός τύπος που χρησιμοποιείται κάθε φορά για την απόδοση του θέματος της Ανάληψης εξαρτάται κυρίως από τα πρότυπα του κάθε καλλιτέχνη και τις

17,79,80,αρ. 130. Laurina- Pushkariou, *Novgorod Icons*, 328, εικ. 209.

³⁶ Και οι δύο εικόνες βρίσκονται στον Κατάλογο: *Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο*, 34-35, 44-45, εικ. 10 και 15.

³⁷ Όπως στην εικόνα του αγίου που φιλοτέχνησε και βρίσκεται σήμερα στο μουσείο της Αντιβουινιώτισσας βή. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, 128-129, αρ. 88, εικ. 241-243.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι ο εικονογραφικός τύπος που χρησιμοποιείται κάθε φορά για την απόδοση του θέματος της Ανάληψης εξαρτάται κυρίως από τα πρότυπα του κάθε καλλιτέχνη και τις εκάστοτε προσωπικές του και καλλιτεχνικές του επιδιώξεις. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε και το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει στην επιλογή ενός εικονογραφικού τύπου ο ίδιος ο πελάτης μιας εικόνας ή ο παραγγελιοδότης ενός τοιχογραφικού διακόσμου ενός ναού.³⁸ Η συμβολή του είναι σημαντική και δεν θα πρέπει να εξαιρείται και από το εικονογραφικό θέμα το οποίο εξετάζουμε.

---

³⁸ Χατζηδάκη, *Από το Χάνδακα στη Βενετία*, 2.

4. Η σκηνή της Κοίμησης του αγίου Νικολαίου καθιστού στον επισκοπικό θρόνο

Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα στο νάρθηκα του καθολικού της μονής των Φιλανθρωπινών¹ συναντάμε ένα διαφορετικό τύπο απόδοσης της Κοίμησης του αγίου Νικολαίου, αυτού του καθισμένου στον επισκοπικό θρόνο. Ο ιδιόμορφος αυτός εικονογραφικός τύπος² είχε περιορισμένη διάδοση και δεν χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα από τους ζωγράφους για την απόδοση της σκηνής του θανάτου του.³ Η παράσταση της μονής Φιλανθρωπινών (εικ. 79) αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα του νέου αυτού τύπου και παράλληλα το πρότυπο όλων των μεταγενέστερων παραστάσεων που το χρησιμοποιούν, με μικρές, βέβαια, διαφοροποιήσεις.

Η παράσταση της Μονής είναι πολυπρόσωπη. Στο κέντρο της σύνθεσης εικονίζεται ο άγιος Νικόλαος νεκρός να κάθεται σε επισκοπικό θρόνο. Στα χέρια του κρατάει κλειστό Ευαγγέλιο ενώ γέρνει ελαφρά το κεφάλι του προς τα δεξιά. Μπροστά από το θρόνο καίνε δύο λαμπάδες τοποθετημένες σε μανουάλια. Δεξιά και αριστερά από τον άγιο βρίσκονται από ένας επίσκοπος που σκύβει ελαφρά σεβίζοντας. Ο πρώτος κρατάει στο ένα χέρι του λιβανιστήρι και θυμιατίζει το νεκρό ενώ ο δεύτερος κρατάει την επισκοπική του ράβδο. Στο άλλο τους χέρι, και οι δύο, κρατούν αναμμένα κεριά. Αναμμένα κεριά κρατούν, επίσης, και οι

---

¹ Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλανθρωπινών*, 157-158, εικ. 77β. Αχειμάστου - Ποταμιάνου, «Τοπική Ηπειρωτική σχολή», 13-21, εικ. 11. Αθ. Παλιούρας, *Ἡ ὑπέρβαση τοῦ ἐφήμερου*, 30, εικ. 39. Γαρίδη - Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων*, 25-26, εικ. 120.

² Δε γνωρίζω να υπάρχει παράσταση Κοίμησης ἀληθοῦ ἀγίου, ἡ οποία να εικονογραφεῖται με τὸν τύπο αὐτὸ Κοίμησης σε επισκοπικὸ θρόνο που συναντάμε σε παραστάσεις Κοίμησης τοῦ ἀγίου Νικολαίου.

³ Τούρτα, *Βίτσα - Μονοδένδρι*, 180.

συναθροιζόμενοι μοναχοί και ιερομόναχοι, που πηλαισιώνουν τον Άγιο και βρίσκονται πίσω από τον αριστερά ιστάμενό του επίσκοπο.

Πλήθος μορφών συνωθείται και πίσω από τον άηλο επίσκοπο. Μοναχοί, διάκονοι, αναγνώστες και ψάλτες παρακολουθούν με συγκρατημένη θλίψη τη νεκρώσιμη ακοιτουθία. Οι τελευταίοι φορούν κωνικά καπέλα (σκιάδια) και υψώνουν τα χέρια σχηματίζοντας τις χαρακτηριστικές κινήσεις της Ψαλιτικής.⁴ Η μορφή του ψάλτη, που στέκεται μπροστά θυμίζει έντονα τις μορφές των ψαλιτών στις παραστάσεις Κοίμησης του αγίου στην Κράψη⁵ και στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικοιάνου στη μονή της Λαύρας.⁶

Στη μέση της σύνθεσης ξεχωρίζει η μορφή ενός ιερομονάχου, που γονατίζει μπροστά από το σκηνώμα του αγίου και το προσκυνεί. Πρόκειται για τον ηγούμενο και δωρητή της Μονής Ιωάσαφ Φιλιανθρωπηνό; Η Μ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου υποστηρίζει ότι από το σύστημα των επιγραφών που παραδίδουν στη θεία Κρίση και στη μνήμη των νεωτέρων το έργο του Κυρού Ιωάσαφ και των προγόνων του Φιλιανθρωπηνών ενισχύουν την ταύτιση.⁷ Το βάθος κλείνει με ψηλό τοίχο, ενώ πίσω από τις μορφές εικονίζονται πύργοι, από τις ταρατσες των οποίων κρέμονται πανιά.

Στον πολυπρόσωπο τύπο της Κοίμησης του αγίου με επισκοπικό θρόνο ανήκει και μια παράσταση των αρχών του 19^{ου} αιώνα, που βρίσκεται σε μια εικόνα του αγίου από τη Μονή Φιλιανθρωπηνών. Η

---

⁴ Ζίας, «Some Representations», 233-238.

⁵ Για την παράσταση της Κράψης βλ. Ευαγγελίδης, «Φράγκος Κατελιάνος», 52, πιν. 19.2. Η Μ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου θεωρεί πιθανή την εκδοχή, οι ζωγράφοι Γεώργιος και Φράγκος Κόνταρης που φιλοτέχνησαν τον τοιχογραφικό διάκοσμο της Κράψης να ζωγράψαν και τις παραστάσεις που βρίσκονται στο κάτω μέρος των τοιχών του νάρθηκα καθώς και τις παραστάσεις των τριών εξαρτικών της μονής Φιλιανθρωπηνών βλ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου. *Η Μονή των Φιλιανθρωπηνών*, 199.

⁶ Millet, *Athos*, πιν. 260.2.

⁷ Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλιανθρωπηνών*, 158.

εικόνα ήταν δωρεά του Α. Σίμου και φιλοτεχνήθηκε από το ζωγράφο Θεοδόσιο (εικ. 80).⁸ Οι υπόλοιπες σωζόμενες παραστάσεις Κοίμησης με επισκοπικό θρόνο, σε αντίθεση με τις δύο παραπάνω παρουσιάζονται ιδιαίτερα λιτές και ολιγοπρόσωπες, όπως το 17^ο αιώνα η παράσταση του καθολικού της μονής Βουηκάνου στη Μεσσηνία (εικ. 81), έργο των ζωγράφων Μόσχων Γεωργίου και Δημητρίου από το Ναύπλιο.⁹

Εδώ, τον επισκοπικό θρόνο με το σκηνώμα του αγίου πλαισιώνουν μόνο οι μορφές δύο ιεραρχών και δύο διακόνων καθώς και η μορφή ενός νεαρού αναγνώστη που εικονίζεται με ανοικτό βιβλίο και τη ράχη στραμμένη στο θεατή¹⁰ ενώ απουσιάζουν - ή δεν σώζονται - οι μορφές των δύο ιερομόναχων που προσκυνούν το σκηνώμα.

Ο περιορισμένος αριθμός των προσώπων που απεικονίζονται να περιβάλλουν τον άγιο δεν είναι η μόνη διαφορά που παρατηρείται με την τοιχογραφία της μονής των Φιλανθρωπηνών αλλιώς και με την εικόνα της μονής. Διαφορές επισημαίνονται και στον τρόπο απόδοσης του αγίου καθώς απεικονίζεται σε μετωπική στάση και χωρίς να γέρνει το κεφάλι στον ώμο. Τα μάτια του αγίου, ωστόσο, παραμένουν κλειστά δηλώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο τη νεκρή του φύση.

Το εικονογραφικό αυτό στοιχείο, όμως, που ξεχωρίζει στην παράσταση και την κάνει μοναδική είναι η απεικόνιση της ωοειδούς ακτινωτής δόξας πίσω από τον επισκοπικό θρόνο με το σκηνώμα του αγίου. Η εικονογραφική αυτή λεπτομέρεια απαντά μόνο στην παράσταση της μονής Βουηκάνου και δε τη συναντάμε ξανά σ' ανάλογη εικονογραφική απεικόνιση της Κοίμησης του αγίου, τουλάχιστον σ' όσες

---

⁸ Παηλιούρας, «Η συλλογή των εικόνων», εικ. 595.

⁹ Καηοκύρης, *Εκκλησιαί Μεσσηνίας*, 142-143, πιν. 95β.

¹⁰ Ανάλογη θέση έχει και ο αναγνώστης στην παράσταση της Λαύρας αλλιώς και στην παράσταση της Βίτσας. Για την πρώτη βλ. Millet, *Athos*, πιν. 260.2 ενώ για τη δεύτερη παράσταση βλ. Τούρτα, *Βίτσα - Μονοδένδρι*, 178-180, πιν. 55α.

γνωρίζω. Ο Κ. Καñοκύρης, ο οποίος μεñέτησε και το μνημείο, δίνει τη δική του ερμηνεία για την ιδιόμορφη αυτή απεικόνιση όταν αναρωτιέται αν πρόκειται για μια μορφή αποθέωσης του αγίου από το ζωγράφο.¹¹ Η παραπάνω εκδοχή είναι πιθανή παραμένει, όμως, μια υπόθεση. Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε, ότι ο ζωγράφος προβάλλοντας τη μορφή του αγίου μέσα σε δόξα σημειώνει και τονίζει την αγιότητα και την ιερότητα του προσώπου του.

Στα 1753 την παράσταση της Μονής Φιλανθρωπινών αντιγράφει ο Καπεσοβίτης ζωγράφος **Αναστάσιος** για τον **Άγιο Νικόηαιο των Γκιουμάτων** (Μονή Εñεούσας) με κάποιες διαφορές, βέβαια, ως προς τον αριθμό των προσώπων, τις στάσεις και την τεχνοτροπία (εικ. 82-83).¹²

Ο άγιος κάθεται νεκρός στον επισκοπικό του θρόνο, που, εδώ, εκτός από την πñάτη διαθέτει και ουρανό, με γερμένο το κεφάλι δεξιά αντί αριστερά, όπως στη μονή Φιλανθρωπινών. Ένας μικρός αριθμός μορφών, ιεραρχών, διακόνων και ψαητών, χωρισμένων σε δύο ομάδες, πñαισιώνουν τον άγιο ενώ σε πρώτο επίπεδο ξεχωρίζουν οι μορφές των δύο κτητόρων Δωροθέου και Γεράσιμου να προσκυνούν το σκήνωμα. Το βάθος καñύπτει απñός τοίχος με δύο ανοίγματα, που κοñπώνεται στο κέντρο για να δεχτεί ως πñαίσιο το θρόνο του αγίου. Είναι χαρακτηριστικό των ζωγράφων από το Καπέσοβο να χρησιμοποιούν στις παραστάσεις τους το αρχιτεκτονικό τοπίο με τέτοιο τρόπο ώστε να λειτουργεί είτε ως σκηνογραφικό πñαίσιο του χώρου της δράσης για να αναδειχθούν οι μορφές, όπως στην παράστασή μας, είτε ως μέσο για την απόδοση του βάθους.¹³ Ο πόνος και η θñίψη των μορφών που περιβάλλουν τον άγιο εκδηλώνεται περισσότερο με τις κινήσεις τους

¹¹ Καñοκύρης, *Έκκñησίαι Μεσσηνίας*, 142-143.

¹² Αθ. Παñιούρας, *Η υπέρβαση του έφñμερου*, 30. Παπαδοπούηου, «Η Μονή Εñεούσας», 275,εικ. 474-475. Κωνσταντίος, *Καπέσοβο*, 34 και 168.

παρά με τις εκφράσεις τους. Τα λιεπά χαρακτηριστικά των προσώπων δεν μπορούν να δώσουν έκφραση σε μορφές ψυχρές, που δεν τις διαπερνά η ήψη για το συμβάν.¹⁴

Την παράσταση της μονής Φιλανθρωπινών χρησιμοποιεί ως πρότυπο και ο Καπεσοβίτης ζωγράφος Ιωάννης μαζί με το γιο του Αναστάσιο Αναγνώστη για τον Άγιο Νικόλαο στο Τσεπέλοβο (1786) (εικ. 84) και λίγο αργότερα για τον κεντρικό ναό (Άγιος Νικόλαος) του Καπέσοβου (1793) (εικ. 85) και τον Άγιο Γεώργιο στους Νεγράδες.¹⁵

Η εικονογραφία της σκηνής παραμένει η ίδια φανερώνοντας την επίδραση του ζωγράφου από το συντοπίτη του Αναστάσιο και από το μεγάλο κέντρο της Ηπειρωτικής ζωγραφικής του 16^{ου} αιώνα, το Νησί των Ιωαννίνων.¹⁶ Στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Τσεπέλοβο η επίδραση αυτή είναι αισθητή και στις παραστάσεις της Κοίμησης της Θεοτόκου και των Αίνων, ειδικότερα στην τελευταία ως προς την κίνηση των ομίλων.¹⁷

Στις παραστάσεις Κοίμησης του Αγίου στα δύο μνημεία (ναοί Αγίου Νικολάου στο Τσεπέλοβο και στο Καπέσοβο) διαπιστώνουμε, επίσης, την επίδραση ενός άηλου Ηπειρωτικού μνημείου, του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα, που χρονολογείται στον 17^ο αιώνα.¹⁸ Η επίδραση επισημαίνεται κυρίως στον τρόπο απόδοσης των καπέλων των ψαλιτών, που εικονίζονται στο αριστερό μέρος των παραστάσεων μας. Οι ψάλιτες φορούν, όπως και στην παράσταση της Βίτσας, ημισφαιρικά καπέλα με

---

¹³ Κωνστάντιος, *Καπέσοβο*, 208.

¹⁴ Κωνστάντιος, *Καπέσοβο*, 224.

¹⁵ Τα τρία ηπειρωτικά μνημεία παρουσιάζονται στην διατριβή του Δ.Ν.Κωνσταντίου, βλ., Κωνστάντιος, *Καπέσοβο*, 240-41, 50, 165-68, 212, 224, 170 και εικ. 24, 19.2. Τέλος, πρέπει να σημειώσουμε ότι τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού του Αγίου στο Τσεπέλοβο φιλοτέχνησε εκτός από τον Ιωάννη και το γιο του Αναστάσιο και τον αδερφό του Γεώργιο βλ. Κωνστάντιος, *Καπέσοβο*, 240-241.

¹⁶ Κωνστάντιος, *Καπέσοβο*, 241.

¹⁷ Κωνστάντιος, *Καπέσοβο*, 241.

¹⁸ Τούρτα, *Βίτσα - Μονοδένδρι*, 178-180, πιν. 55α.

πλητύ, γυριστό προς τα επάνω γείσο. Η Α. Τούρτα υποστηρίζει, ότι πρόκειται για μια κακή απόδοση του «σκιαδίου» του χαρακτηριστικού καπέλου που φορούν οι ψάητες.¹⁹

Τέλος, σημαντική στις παραστάσεις είναι και η εικονογράφηση των διακόνων *tonsati*, οι οποίοι απουσιάζουν από τις τοιχογραφίες της Ελεούσας και των Φιλανθρωπηνών, και φανερώνουν τις δυτικές επιδράσεις των ζωγράφων.

Ο εκκλησιαστικός αυτός τύπος Κοίμησης, που συναντάμε στη Μονή Φιλανθρωπηνών αλλή και στα αλλή μνημεία, που την αντιγράφουν, πρέπει να ανταποκρίνεται σύμφωνα με τη Μ. Αχειμάστου – Ποταμιάνου στο θεσπισμένο τελετουργικό ταφής των επισκόπων καθιστών στη σύγχρονη Εκκλησία.²⁰ Την παραπάνω εκδοχή δέχονται και υποστηρίζουν πολλοί, ακόμη, ερευνητές, όπως ο Αθ. Παηλιούρας, Ν. Ζίας, η Α. Τούρτα, ο Δ. Κωνσταντίνος και τέλος ο Αρχιμανδρίτης Σ. Κουκιάρης.²¹

Το έθιμο αυτό ταφής των αρχιερέων καθιστών επισημαίνει και ο Φ. Κουκουλής στο έργο του «Βυζαντινών βίος και πολιτισμός», όπου αναφέρει, ότι στην Ελλάδα και στην Καππαδοκία ως πρόσφατα οι ιερείς και οι ιεράρχες θάβονταν καθιστοί.²² Πράγματι στη Σίνασο, μια κωμόπολη της Καππαδοκίας στο κέντρο της Μ. Ασίας, οι ιερείς κηδεύονταν και θάβονταν καθιστοί. Το έθιμο αυτό, που επικρατούσε στη Σίνασο ως τα τελευταία χρόνια καταγράφει στο ομότιπλο έργο της, η Ι. Αρχελιάου - Σαραντίδου, όπου πραγματεύεται τη γεωγραφική θέση, την ιστορία, τα ήθη και τα έθιμα της κωμόπολης αυτής.²³

¹⁹ Τούρτα, *Βίτσα - Μονοδένδρι*, 178, υποσ. 3.

²⁰ Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπηνών*, 158.

²¹ Ζίας - Καδός, *Η Μονή Οσίου Γρηγορίου*, 80, Τούρτα, *Βίτσα - Μονοδένδρι*, 180, Κωνσταντίνος, *Καπέσοβο*, 168, Κουκιάρης Αρχιμανδρίτης, «Ταφή Αρχιερέων», 54-55.

²² Κουκουλής, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, 157-58.

²³ Αρχελιάου - Σαραντίδου, *Η Σίνασος*, 81-82.

Στην Ελλάδα, την εφαρμογή του στην Κρήτη ως πρόσφατα σημειώνει η Μ. Λιουδάκη στο άρθρο της «Η τελευτή στην Κρήτη», που δημοσιεύτηκε το 1939 στην Επετηρίδα της Εταιρείας Κρητικών Σπουδών,²⁴ ενώ το συναντάμε να καταγράφεται μόλις στην «Τοπικήν Διάταξιν τῶν ἐν τῷ Πατριαρχικῷ ναῷ καί τοῖς ἐν τῇ Ἀρχιεπισκοπῇ Ναοῖς τελευμένων κηδειῶν καί μνημοσύνων», που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1917.²⁵

Σημαντικές πληροφορίες, ωστόσο, σχετικά με την έκταση την οποία είχε το έθιμο αλλιὰ και το χρόνο εφαρμογή του, μας δίνουν και τα ίδια τα μνημεία, στα οποία σώζεται η ταφή των επισκόπων. Προς αυτήν την κατεύθυνση συμβάλλει σημαντικά η μελέτη μιας εικόνας του αγίου Νικολαίου από τη Ρωσία, την οποία πρόσφατα παρουσίασε ο Αρχιμανδρίτης Κουκιάρης σε μια ανακοίνωσή του στο Δέκατο ένατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας και Τέχνης, που πραγματοποιήθηκε το Μάιο του 1999 και η οποία αφορούσε την ταφή των αρχιερέων καθιστών.²⁶

Η εικόνα αυτή του αγίου Νικολαίου με σκηνές του βίου του χρονολογείται στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Προέρχεται από την περιοχή του Νόβγκοροντ και σήμερα βρίσκεται στη συλλογή εικόνων του Ρωσικού Μουσείου Πετρούπολης.²⁷ Η ύπαρξη αυτής της εικόνας είναι ιδιαίτερα σημαντική και ανατρέπει τα υπάρχοντα δεδομένα καθώς μέχρι σήμερα δεχόμασταν ως πρώτο παράδειγμα απεικόνισης της Κοίμησης του αγίου σε επισκοπικό θρόνο την παράσταση της Μονῆς Φιλανθρωπινῶν του 16^{ου} αιώνα και εντοπίζαμε τις απαρχές εφαρμογῆς αυτού του εθίμου

---

²⁴ Λιουδάκη, «Η τελευτή στην Κρήτη», 409-410.

²⁵ Κουκιάρης Αρχιμανδρίτης, «Ταφή Αρχιερέων», 54.

²⁶ Κουκιάρης Αρχιμανδρίτης, «Ταφή Αρχιερέων», 54.

²⁷ Κουκιάρης Αρχιμανδρίτης, «Ταφή Αρχιερέων», 54.

περίπου την ίδια εποχή.²⁸ Τώρα, η χρονολόγηση αυτής της εικόνας στην παλαιολόγεια περίοδο καταρρίπτει κάθε προηγούμενο συμπέρασμα και ανεβάζει τα χρονικά όρια εφαρμογής του τελετουργικού αυτού της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά δύο τουλάχιστον αιώνες, ενώ παράλληλα φανερώνει ότι ο εικονογραφικός αυτός τύπος δεν ήταν άγνωστος στα γεωγραφικά σύνορα της Ρωσίας.

Στο ίδιο συμπέρασμα μας οδηγούν και δύο άλλες εικόνες από τη Ρωσία, του Ρώσου Μητροπολίτου αγίου Πέτρου (1308-1326), στις οποίες η σκηνή της μεταφοράς της σωρού του προς Ενταφιασμό αποδίδεται με ανάλογο τρόπο. Πρόκειται για μια εικόνα του 15^{ου} αιώνα, που βρίσκεται στον καθεδρικό ναό της Κοίμησης του Κρεμλίνου και την εικόνα του 17^{ου} αιώνα από την έκθεση Τρετιάκωφ.²⁹ Σ' αυτές ο Ρώσος Μητροπολίτης Άγιος Πέτρος εικονίζεται ανακαθιστός πάνω σε είδος κρεβατιού ή χαλιού.

Η χρήση από τους Ρώσους ζωγράφους ενός παρόμοιου εικονογραφικού τύπου με εκείνον της Κοίμησης του αγίου Νικολαίου με επισκοπικό θρόνο, για την απόδοση της σκηνής της μεταφοράς της σωρού ενός Ρώσου Μητροπολίτου, του αγίου Πέτρου, μας κάνει να υποθέσουμε, ότι το τελετουργικό αυτό ταφής για τους αρχιερείς δεν ήταν άγνωστο στους Ρώσους και πιθανόν το έθιμο αυτό να εφαρμοζόταν και στη Ρωσία. Την υπόθεση αυτή ενισχύει, επίσης, μια σημαντική πηγή, την οποία παρουσίασε ο Αρχιμανδρίτης Λάσκαρις³⁰ και επισήμανε πρόσφατα και ο Αρχιμανδρίτης Κουκιάρης στην ανακοίνωσή του στο Δέκατο ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Συγκεκριμένα, πρόκειται για το Βίο του αγίου Αθανασίου Γ.

---

²⁸ Αχειμάστου - Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλανθρωπινών*, 158, υποσ. 102.

²⁹ Κουκιάρης Αρχιμανδρίτης, «Ταφή Αρχιερέων», 54.

³⁰ Λάσκαρις Αρχιμανδρίτης, *Ἐπίτιμος Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, 189.

Πατελλήριου, πρώην Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (1634-1651),³¹ στον οποίο αναφέρεται ότι, όταν πέθανε, ο ηγούμενος Πετρώνιος τον τοποθέτησε και τον έθαψε καθιστό στον πέτρινο τάφο του ναού της Μεταμορφώσεως ΜΓΑΡΚII, στη LUBN'I της Ρωσίας, σύμφωνα με το ελληνικό έθιμο.³² Η παραπάνω μαρτυρία είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς μαρτυρεί την εφαρμογή του εθίμου στη Ρωσία, τουλάχιστον για την περίπτωση της ταφής του αγίου Αθανασίου Γ. Πατελλήριου, ωστόσο, όμως, δεν μας δίνει περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το αν είχε θεσπιστεί το τελετουργικό αυτό ταφής από την Εκκλησία της Ρωσίας και αν ναι ποια ήταν η έκταση αυτού.

Στον Ελληναδικό χώρο, το τελετουργικό αυτό ταφής επισκόπων καθιστών πρέπει να εφαρμοζόταν κυρίως στις περιοχές της Βορειοδυτικής Ελλάδας και Μακεδονίας, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι όλες οι παραστάσεις Κοίμησης του αγίου Νικοηίου με επισκοπικό θρόνο καθώς και οι ζωγράφοι που τις φιλοτέχνησαν προέρχονται από αυτές τις συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές.³³ Εφαρμοζόταν, όμως, και στην Κρήτη ως τα τελευταία χρόνια σύμφωνα με την αναφορά της Μ. Λιουδάκη³⁴, την οποία είδαμε παραπάνω. Την ταφή επισκόπων και ιερωμένων καθιστών στον Ελληναδικό χώρο ως τα τελευταία χρόνια επισημαίνει και ο Φ. Κουκουηές.³⁵

Πως προήλθε, όμως, το ιδιόμορφο αυτό τελετουργικό; Ποια είναι η κατάγωγή του; Την απάντηση, ίσως μας τη δίνει ο Φ. Κουκουηές όταν στο έργο του «Βυζαντινών βίος και πολιτισμός» σημειώνει ένα ανάλογο έθιμο

---

³¹ Για τη ζωή του Πατριάρχη βλ. *ΘΗΕ*, 518 -520 και *ΘΧΕ*, 372.

³² Κουκιάρης Αρχιμανδρίτης, «Ταφή Αρχιερέων», 54.

³³ Μόνο η παράσταση της Κοίμησης της μονής Βουηκάνου προέρχεται από τη Μεσσηνία και οι ζωγράφοι που τη φιλοτέχνησαν κατάγονται από το Ναύπλιο βλ. Καηοκύρης, *Εκκλησιαί Μεσσηνίας*, 142-143, πιν. 95β.

³⁴ Λιουδάκη, «Η τελευτή στην Κρήτη», 409-410.

³⁵ Κουκουηές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, 157-58.

που εφαρμοζόταν στο χρόνια του αγίου Αντωνίου (4^{ος} αιώνας) από τους Χριστιανούς της Αιγύπτου.³⁶ Σύμφωνα με αυτό το έθιμο οι Χριστιανοί δεν έθαβαν τα σώματα των μαρτύρων και των «σπουδαίων» προσώπων αλλιώς τα τοποθετούσαν σε «σκιμπόδια» και τα φύλαγαν. Τη μαρτυρία αυτή την αντλεί από το Βίο του αγίου Αντωνίου, που κατέγραψε ο άγιος Αθανάσιος, ο επίσκοπος Αλεξανδρείας την ίδια περίοδο. Συγκεκριμένα, αναφέρεται «... οί Αἰγύπτιοι τά τῶν τελειωθέντων σπουδαίων σώματα, καί μάλιστα τῶν ἁγίων μαρτύρων, φιλοῦσι μὲν θάπτειν καί περιεχίσειν ὀθονίοις /9'. μή κρύπτειν δέ ὑπό γῆν ἀλλή' ἐπί σκιμποδίων τιθέναι, καί φυλάττειν ἔνδον παρ' ἑαυτοῖς νομίζοντες ἐν τούτῳ τιμᾶν τοὺς ἀπεθιόντας...» ενώ λίγο πιο κάτω σημειώνει ο επίσκοπος Αλεξανδρείας την προτροπή του αγίου Αντωνίου στους Χριστιανούς της Αιγύπτου να μη φυλάνε τα σώματα των μαρτύρων αλλιώς να τα θάβουν: «... Ὁ δὲ Ἄντωνιος πολλὰ περὶ τούτου καί ἐπισκόπους ἡξίου παραγγέλλειν τοῖς ἡσίοις ὁμοίως δὲ καί ἡσικούς ἐνέτρεπε καί γυναῖξιν ἐπέπηττε, λέγων, μήτε νόμιμον, μήτε ὀρθῶς ὅσιον εἶναι τούτο· καί γάρ τά τῶν πατριαρχῶν καί τά τῶν προφητῶν σώματα μέχρι νῦν σώζεται εἰς μνήματα· καί αὐτό δὲ τό τοῦ Κυρίου σῶμα εἰς μνημεῖον ἐτέθη... Πολλοί οὖν, ἀκούσαντες, ἔκρυσαν ὑπό γῆν ἡσιόν· καί ἡσιστοῦν τῷ Κυρίῳ καθῶς διδαχθέντες...».³⁷

Εἶναι, ἡσιόν, πολλὴ πιθανόν το ἔθιμο αὐτό των Χριστιανῶν της Αιγύπτου, να φυλάνε, δηλαδή, τα σώματα των μαρτύρων και των σπουδαίων προσώπων, αφού πρώτα τα τοποθετήσουν σε σκιμπόδια, καθώς και η προτροπή του αγίου Αντωνίου και πιθανώς και ἄλλων Εκκλησιαστικῶν παραγόντων για την ταφή αὐτῶν να αποτέλῃσαν τους

---

³⁶ Κουκουήδες, Βυζαντινῶν βίος και πολιτισμός, 157-58.

παράγοντες διαμόρφωσης του ιδιόμορφου αυτού τελετουργικού ταφής επισκόπων καθιστών.

Ωστόσο, η άποψή μας αυτή είναι απλά μια υπόθεση, μια πρόταση προς έρευνα που, ίσως, βοηθήσει στην απάντηση αυτού του μεγάλου ερωτήματος, της καταγωγής, δηλαδή, του τελετουργικού ταφής των επισκόπων. Το τελετουργικό αυτό καθώς και η απεικόνισή του σε παραστάσεις Κοίμησης του αγίου Νικοηάου χρειάζεται ακόμη συστηματική μελέτη και έρευνα, η οποία θα μας δώσει σημαντικές πληροφορίες για τους τρόπους ζωής των Βυζαντινών και την απεικόνιση αυτών στην τέχνη τους.

---

³⁷ Αποτελεί απόσπασμα από το Βίο του αγίου Αντώνιου, τον οποίο κατέγραψε ο Άγιος Αθανάσιος, ο επίσκοπος Αλεξανδρείας και δημοσίευσε ο P. Migne βλ. Migne, P.G., τ. 26, 969 κ.ε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το γεγονός της Κοίμησης του αγίου Νικολάου απεικονίζεται συχνά στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη ως τμήμα μεγάλων κύκλων τοιχογραφιών με θέμα το βίο του ή εικόνων με σκηνές του βίου του στο πλαίσιο τους.¹ Το παλαιότερο παράδειγμα το συναντάμε τον 11^ο αιώνα στο τρίπτυχο της Μονής Σινά (εικ. 1).² Ωστόσο, απεικονίζεται σπανιότερα και μεμονωμένο από το 15^ο αιώνα και μετά σε εικόνες, όπως στην εικόνα της Καστοριάς του 15^{ου} αιώνα (εικ. 18)³ ή στην εικόνα της συλλογής Γκορίτσα του 16^{ου} αιώνα (εικ. 57)⁴ αλλή και σε τοιχογραφικούς διακόσμους εκκλησιών όπως στον Άγιο Νικόλαο τον Αναπαυσά στα Μετέωρα (εικ. 40).⁵

Το γεγονός της Κοίμησης του αγίου Νικολάου, όπως είδαμε, αποδόθηκε από τους ζωγράφους με τρεις διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους, εκείνον του Ενταφιασμού,⁶ εκείνον της Κοίμησης⁷ και τέλος, τον τύπο της Κοίμησης με επισκοπικό θρόνο.⁸

---

¹ Ζίας, «Εικόνες», 292.

² Σωτηρίου, *Εικόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, 62-63, εκ. 46. Weitzmann, «Fragments», 1-23, εικ. 1, του ιδίου, *A Treasury of icons*, xiii, εικ 17 του ιδίου «Byzantine Miniature, 282-283, εικ. 278, Sevcenko, *The life of Saint Nicholas*, 136, εικ. 1.6.

³ Ζίας, «Εικόνες», 291-292, πιν. 111 και του ιδίου, «Some Representations», 234-235, εικ. 2.

⁴ *Βυζαντινή Τέχνη – Τέχνη Ευρωπαϊκή*, 1964, 286, αρ. 270. Ζίας, «Εικόνες», 136-37, πιν. 112.

⁵ Chatzidakis, «Recherches», 316, εικ. 15.

⁶ Ενδεικτικά αναφέρω τη βιογραφική εικόνα του αγίου Νικολάου από το Μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά που χρονολογείται τον 15^ο αιώνα βλ. Σωτηρίου, *Εικόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, 155, εικ. 170 και Sevcenko, *The life of Saint Nicholas*, 59, 136, εικ. 42.

⁷ Ενδεικτικά αναφέρω την παράσταση της Κοίμησης του αγίου Νικολάου στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου στη Μονή Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος βλ. Millet, *Athos*, πιν. 260.2.

⁸ Ενδεικτικά αναφέρω την παράσταση της Κοίμησης με επισκοπικό θρόνο στη μονή των Φιλανθρωπινών που χρονολογείται τον 16^ο αιώνα βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλανθρωπινών*, 157-158, εικ. 77β, της ίδιας, «Τοπική Ηπειρωτική σχολή», 3-31, εικ. 11, Γαρίδη-Παλιούρα, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, 25-26, εικ. 120.

Η επιλογή ενός από τους παραπάνω τύπους από τους ζωγράφους για την απεικόνιση του θανάτου του αγίου καθοριζόταν από πολλαπλούς και αλληλεπένδρους παράγοντες. Η φύση των ίδιων των έργων - αν πρόκειται, δηλαδή, για εικόνα ή για τοιχογραφία - πάνω στα οποία θα απεικονιζόταν η παράσταση καθώς και ο γεωγραφικός χώρος από τον οποίο προέρχονταν οι παραστάσεις με τις επιδράσεις, που αυτός δέχεται από τα διάφορα καλλιτεχνικά κέντρα και τις τοπικές του παραδόσεις και τελετουργίες καθόρισαν ως ένα βαθμό την επιλογή του εικονογραφικού τύπου που χρησιμοποίησε ο κάθε καλλιτέχνης.

Πράγματι, παρατηρούμε ορισμένους εικονογραφικούς τύπους από αυτούς που αναφέραμε παραπάνω, να χρησιμοποιούνται αποκλειστικά σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές ή να υπερισχύουν σε σχέση με τους υπολοίπους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο εικονογραφικός τύπος του Ενταφιασμού που απαντά στην περιοχή του Σινά⁹ καθώς και στις χώρες της Τσεχοσλοβακίας¹⁰ και της Ρωσίας, ειδικότερα στις περιοχές του Novgorod,¹¹ του Pskov,¹² της Μόσχας¹³ ενώ δεν χρησιμοποιείται στον Ελληναδικό χώρο, από τους καλλιτέχνες που κινούνταν και εργάζονταν εκεί. Σε αντίθεση, λοιπόν, με τους Ρώσους καλλιτέχνες, οι Έλληνες ζωγράφοι φαίνεται ότι έδειχναν μια σαφή προτίμηση προς τη συμβολική παράσταση της Κοίμησης, η οποία τους

---

⁹ Βλ. υποσ. 7.

¹⁰ Ενδεικτικά αναφέρω τη βιογραφική εικόνα του αγίου Νικολαίου από την ξύλινη εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ που χρονολογείται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, βλ. Skrobucha, *Icons in Gzechoslovakia*, αρ. 25.

¹¹ Ενδεικτικά αναφέρω μια εικόνα του αγίου Νικολαίου από την περιοχή του Novgorod που χρονολογείται στον 16^ο αιώνα βλ. *Icons: a sacred art*, 1989, 64-65, εικ. 15.

¹² Ενδεικτικά αναφέρω την παράσταση Ενταφιασμού που εικονογραφείται στις θύρες Κιβωτού από το Pskov. Η παράσταση χρονολογείται στον 16^ο αιώνα βλ. *Συλλογή Αντρέι Ρουμπλιόφ*, 1988, 58, εικ. 29.

¹³ Ενδεικτικά αναφέρω μια εικόνα του αγίου Νικολαίου από τη Μόσχα που χρονολογείται τον 16^ο αιώνα βλ. Kondakov, *The Russian Icon*, 158-159, πιν. XLVIII.

πρόσφερε και μεγαλύτερες δυνατότητες να αναπτύξουν και να εκφράσουν την τέχνη τους.

Στην επιλογή του εικονογραφικού τύπου, όμως, για την απόδοση του θανάτου του αγίου κάποιο ρόλο, έστω και μικρό, διαδραμάτισε και η ίδια φύση των έργων, στα οποία εικονιζόταν, όπως ήδη έχουμε αναφέρει. Η σκηνή του Ενταφιασμού, λιτή και ολιγοπρόσωπη, απαντά κυρίως σε εικόνες του αγίου που πλαισιώνονται από σκηνές του βίου του,¹⁴ όπου άληθως και ο χώρος προσφέρεται καλύτερα, ενώ απουσιάζει από τα τοιχογραφικά σύνολα των εκκλησιών με εξαίρεση την παράσταση στο Kalotino της Βουλγαρίας (εικ. 22).¹⁵ Βέβαια, πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν έχουν σωθεί παραδείγματα εικονογραφικών κύκλων τοιχογραφιών με θέμα το βίο του αγίου - τουλάχιστον όσο γνωρίζω - στις χώρες, απ' όπου προέρχονται και οι εικόνες με τις παραστάσεις του Ενταφιασμού του αγίου. Δεν μπορούμε, λοιπόν, να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ότι η σκηνή του Ενταφιασμού προοριζόταν αποκλειστικά για την απόδοση του θέματος στις βιογραφικές εικόνες του αγίου.

Αντίθετα από τη σκηνή του Ενταφιασμού, η σκηνή της Κοίμησης απαντά σ' ένα μεγάλο αριθμό τοιχογραφιών,¹⁶ τόσο στον Ελληναδικό χώρο όσο και στο χώρο των Βαλκανίων.¹⁷ Απαντά, όμως, και σε ένα μεγάλο αριθμό εικόνων είτε αποδοσμένη με απλό τρόπο κυρίως στη βυζαντινή περίοδο είτε αποδοσμένη με περισσότερα πρόσωπα κατά τη μεταβυζαντινή εποχή.¹⁸ Ενδεικτικό παράδειγμα του πρώτου τρόπου

---

¹⁴ Ζίας, «Εικόνες», 295.

¹⁵ Boschkov, *Die bulgarische malerei*, 75-76, εικ. 152. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 136, εικ. 45.10.

¹⁶ Ζίας, «Εικόνες», 295.

¹⁷ Ενδεικτικά αναφέρω την εικόνα του αγίου Νικολαίου από την Αλβανία που χρονοηογείται στον 17^ο αιώνα και βρίσκεται στο μουσείο Korçë, βλ. *Trésors d' art albanais*, 1993, 79, εικ. 34.

¹⁸ Ζίας, «Εικόνες», 295.

αποτελεί η εικόνα της Κακοπετριάς από την Κύπρο (εικ. 6, 7)¹⁹ ενώ του δεύτερου η εικόνα από τη Σκαφωτή της συλλογής Τσακύρογλου (εικ. 54).²⁰

Σημαντικός, επίσης, παράγοντας για την επιλογή ενός εικονογραφικού τύπου, ιδιαίτερα στα χρόνια μετά την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1453), ήταν και οι ίδιοι οι πελάτες μιας εικόνας ή ενός τοιχογραφικού διακόσμου ενός ναού, καθώς παρέμβαιναν ως ένα σημείο στη δουλειά του ζωγράφου ασκώντας επιδράσεις στην εικονογραφία αλλιό και στην τεχνοτροπία των θεμάτων που φιλοτεχνούσαν και επομένως και του θέματος, το οποίο εξετάζουμε.²¹

Ωστόσο, εκείνος ο παράγοντας, ο οποίος σφράγισε τις εκάστοτε επιλογές για την απόδοση του θέματος, σε στενή συνάρτηση πάντα και με τους άλλους παράγοντες, είναι και ο ίδιος ο ζωγράφος. Τα εικονογραφικά του πρότυπα, οι επιρροές που έχει δεχθεί από τους προγενέστερους και από τους σύγχρονους του ζωγράφους αλλιό και οι γνώσεις του πάνω στις γραπτές πηγές που αφορούν τη ζωή του αγίου καθορίζουν και διαμορφώνουν τις επιλογές του αλλιό και τον τρόπο απόδοσης του κάθε εικονογραφικού τύπου, που θα επιλεγεί, ξεχωριστά.

Ας προχωρήσουμε, ωστόσο, σε κάποιες επισημάνσεις σχετικά με την εικονογραφική εξέλιξη του κάθε τύπου καθώς και με τα πρότυπα τα οποία διαμόρφωσαν την εικονογραφία του.

Ο εικονογραφικός τύπος του Ενταφιασμού είναι εκείνος που χρησιμοποιήθηκε πρώτος για την απόδοση του θανάτου του αγίου. Τον

---

¹⁹ Rice, *Icons of Cyprus*, 83. Garrison, *Panel Painting*, 397, εικ. 151. Stylianou, *Cyprus*, 40. Sevcenco, *The life of Saint Nicholas*, 134. Παπαγεωργίου, *Εικόνες Κύπρου*, 46-49, εικ. 32α-β.

²⁰ Καρακατσάνη, *Συλλογή Τσακύρογλου*, 76-77, εικ. 108.

²¹ Χατζηδάκη, *Από το Χάνδακα στη Βενετία*, 1993, 2.

συναντάμε ήδη τον 11^ο αιώνα στο τρίπτυχο του Σινά (εικ. 1)²², το οποίο αποτελεί, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, και το πρώτο παράδειγμα εικονογραφικού κύκλου του αγίου και συνεχίζει να χρησιμοποιείται από τους ζωγράφους ως και τον 19^ο αιώνα.

Όλες οι παραστάσεις του Ενταφιασμού που μας σώζονται δεν εικονογραφούνται με τον ίδιο τρόπο από τους ζωγράφους, καθώς στις παραστάσεις διακρίνουμε την απεικόνιση δύο διαφορετικών στιγμών του γεγονότος του Ενταφιασμού του αγίου Νικοηάου. Στις εικόνες του Σινά και στην παράσταση του Kalotino στη Βουλγαρία (εικ. 22) απεικονίζεται η στιγμή που το σκήνωμα του αγίου τοποθετείται μέσα στη σαρκοφάγο του, ενώ στις εικόνες της Ρωσίας και της Τσεχοσλοβακίας το σκήνωμα του αγίου έχει ήδη τοποθετηθεί και απεικονίζεται η στιγμή που ένας άνδρας ετοιμάζεται να σκεπάσει τη σαρκοφάγο του αγίου. Η εικονογραφική αυτή διαφοροποίηση, που παρατηρείται ανάμεσα στις παραστάσεις του Ενταφιασμού, οφείλεται στη χρήση από τους ζωγράφους διαφορετικών προτύπων για την απόδοση της σκηνής. Στο Σινά, οι ζωγράφοι ακολούθησαν, σύμφωνα με τους Σωτηρίου αηηά και τον K. Weitzmann τον εικονογραφικό τρόπο ταφής του Γεδεών της Οκτατεύχου του Σεραχίου²³ ενώ στη Ρωσία, σύμφωνα με τη N. Sevcenko, οι ζωγράφοι πρέπει να επηρεάστηκαν κυρίως από σλαβικές πηγές που αναφέρονται στη ζωή του αγίου και φυσικά και στο γεγονός του θανάτου του.²⁴

Και τα δύο εικονογραφικά σχήματα δεν παρουσίασαν σημαντικές μεταβολές καθ' όλη τη διάρκεια της απεικόνισής τους στη χριστιανική

---

²² Σωτηρίου, *Εικόνες της μονής Σινά*, 62-63, εικ. 46. Weitzmann, «Fragments», 1-11, εικ. 1-3, του ίδιου, *A Treasury of Icons*, xiii, εικ. 17, του ίδιου, «Byzantine Miniature», 282-283, εικ. 278. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 136, εικ. 1.6.

²³ Ouspensky, *L' Octateuque*, πιν. XVIII, 76, XLN 208. Για τις απόψεις των δυο συγγραφέων βλ., Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, 62-63 και Weitzmann, «Fragments», 3.

²⁴ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 28.

τέχνη ως και τον 18^ο αιώνα. Από τον 18^ο, όμως, αιώνα και έπειτα, στις παραστάσεις του Ενταφιασμού που προέρχονται από τη Ρωσία ενσωματώθηκαν ενδιαφέροντα εικονογραφικά στοιχεία, δάνεια από τη σκηνή της Κοίμησης.²⁵ Τα δάνεια αυτά αφορούν κυρίως την ένταξη των μορφών μέσα στις συνθέσεις και η απεικόνισή τους στις παραστάσεις είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς μας φανερώνει ότι το εικονογραφικό θέμα της Κοίμησης των αγίων δεν ήταν άγνωστο στους Ρώσους καλλιτέχνες. Ωστόσο, οι καλλιτέχνες προτίμησαν να αποδώσουν το γεγονός της Κοίμησης με τον ιδιόμορφο αυτό εικονογραφικό τύπο του Ενταφιασμού. Ακολούθησαν μόνο τις σλαβικές πηγές που αναφέρονταν στο θάνατο του αγίου, όπως αναφέρει η N. Sevcenko,²⁶ Οι απεικονίσεις Ενταφιασμού και άηλων αγίων²⁷ στη Ρωσία με ανάλογο τρόπο με εκείνο του αγίου Νικοηάου προτάσσουν μια διαφορετική εκδοχή. Είναι πολύ πιθανόν, οι Ρώσοι καλλιτέχνες να γνώριζαν ένα άηλο εικονογραφικό πρότυπο, διαφορετικό από εκείνο που χρησιμοποίησαν οι ζωγράφοι του Σινά, το οποίο και να αντέγραψαν στις παραστάσεις του Ενταφιασμού του αγίου Νικοηάου και των άηλων αγίων που απεικόνισαν. Ωστόσο, καμιά από τις παραπάνω εκδοχές δεν είναι αποδεδειγμένη και επιβεβαιωμένη και χρειάζεται, ακόμη, πολλή έρευνα και μελέτη πάνω στα πρότυπα που ακολούθησαν οι Ρώσοι ζωγράφοι στις παραστάσεις αυτές Ενταφιασμού του αγίου Νικοηάου.

---

²⁵ Ενδεικτικά αναφέρω μια εικόνα του αγίου Νικοηάου από το Palekh που χρονολογείται τον 18^ο αιώνα. βλ. *Icons grecques et russes*, 1977, εικ. 61.

²⁶ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 28.

²⁷ Όπως στην εικόνα της αγίας Παρασκευής του 16^{ου} αιώνα βλ., Onasch – Schieper, *Ikonen*, 207, εικ.206. Επίσης, στην εικόνα των αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου του 15^{ου} αιώνα. Felicetti-Liebenfels, *Ryssischen Ikonenmalerei*, εικ. 230.

Ο εικονογραφικός τύπος της Κοίμησης, αντίθετα από τον τύπο του Ενταφιασμού, χρησιμοποιήθηκε πολύ αργότερα από τους ζωγράφους για την απόδοση του θανάτου του αγίου Νικολάου, μόλις στα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Το πρώτο παράδειγμα το συναντάμε στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στη Βοϊανα της Βουλγαρίας (1259) (εικ. 4).²⁸

Η σκηνή της Κοίμησης του αγίου Νικολάου εικονογραφήθηκε από τους βυζαντινούς ζωγράφους κατά τα πρότυπα των Κοιμήσεων του Μ. Βασιλείου και Αθανασίου στις εικονογραφημένες ομιλίες του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού και είχε χαρακτήρα νεκρώσιμης τελετουργίας.²⁹ Τα πρώτα παραδείγματα απεικονίσεων της Κοίμησης του αγίου Νικολάου ήταν αποδοσμένα με απλό τρόπο. Τη νεκρική κλίνη με το σκηνώμα του αγίου, ντυμένου με τα επισκοπικά άμφια, πλαισίωναν οι μορφές μόνο λίγων επισκόπων και ιεραρχών, ο αριθμός των οποίων διέφερε από παράσταση σε παράσταση.

Στους παλαιοθόγειους, όμως, χρόνους η σκηνή της Κοίμησης έλαβε την πλουσιότερη εικονογραφική της ανάπτυξη και παρουσιάζεται ως λαμπρή τελετουργική τελετή.³⁰ Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελεί η παράσταση στο ναό του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη (εικ. 8).³¹ Πλήθος διακόνων, μοναχών, πρεσβυτέρων, ψαλιτών και νεαρών αναγνώστων απεικονίζονται γύρω από τη νεκρική κλίνη του αγίου και παρακολουθούν με δέος και σεβασμό το γεγονός της Κοίμησης του αγίου Νικολάου.

---

²⁸ Grabar, *L'eglise de Boiana*, εικ. 88, του ιδίου, *Bulgarie*, 127-137. Schweinfurth, *Boiana*, 53. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 136, εικ. 10.15.

²⁹ Walter, *Art and Ritual*, 140-42. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 136. Όσο αφορά τις εικονογραφημένες ομιλίες του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού βλ., Galavaris, *Gregory of Nazianzenus*, 46-52.

³⁰ Μουρίκη, *Άγιος Νικόλαος στην Πλάτσα Μάνης*, 139.

³¹ Ευγγόπουλος, *Άγιος Νικόλαος*, 19, πιν. 60, εικ. 116. Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Όρφανός*, 172-175, πιν. 69, Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 137-138, εικ. 23.13.

Ο ποδηπρόσωπος αυτός τύπος Κοίμησης του αγίου Νικοηάου, διαμορφώθηκε τον 14^ο αιώνα και αποτελεί το τυπικότερο παράδειγμα Κοίμησης ιεραρχών³² ανταποκρίνεται, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και η Τούρτα, στις νεκρώσιμες τελετουργίες της παηαιοηόγειας κοινωνία³³. Οι βυζαντινοί καηηιτέχνες, σαφώς επηρεασμένοι από τις τελετουργίες αυτές της εποχής τους, απεικόνισαν στις συνθέσεις τους ποηηά πραγματιστικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν αυτές τις νεκρώσιμες τελετουργίες. Χαρακτηριστικά αναφέρω τις μορφές των μοναχών με τα μαύρα κουκούηια, των ψαητών με τα ξεχωριστά καπέηια τους και τις χαρακτηριστικές κινήσεις των χεριών τους αηηά και των νεαρών αναγνωστών, οι οποίοι διαβάζουν μέσα από τα ανοικτά βιβηία που κρατούν το κείμενο της νεκρώσιμης ακολουθία³⁴.

Ωστόσο, στη διαμόρφωση της εικονογραφία της σκηνής της Κοίμησης του αγίου Νικοηάου, όπως αυτή παρουσιάζεται την παηαιοηόγεια περίοδο, δεν συνέβαηηαν μόνο οι νεκρώσιμες τελετουργίες της κοινωνία της εποχής εκείνης. Σημαντικά δάνεια άντηησαν οι ζωγράφοι και από τον εικονογραφικό τύπο της Κοίμησης της θεοτόκου, που αποτέηηεσε το πρότυπο απόδοσης του θέματος του θανάτου στη χριστιανική τέχνη.³⁵ Τα δάνεια αυτά αφορούν κυρίως τη θέση της κηίνης του αγίου μέσα στη σκηνή καθώς και τη διακόσμηση αυτής, τις θέσεις των ιεραρχών γύρω από την κηίνη του αγίου, την παρουσία του Χριστού μέσα σε δόξα καθώς και την απεικόνιση αγγέηων που κρατούν στα χέρια τους την ψυχή του αγίου Νικοηάου³⁶. Οι δύο τεηευταίες εικονογραφικές

³² Ξυγγόπουηιος, «Παραστάσεις Κοιμησεως του Χρυσοστόμου», 354.

³³ Τούρτα, *Βίτσα-Μονοδέηδρι*, 178-179.

³⁴ Ενδεικτικά αναφέρω την παράσταση στη μονή Μarkov στη Γιουγκοσλαβία που χρονολογείται στα τέηη του 14^{ου} αιώνα (1376-1381). Βη. Mirkovic - Tatic, *Markov Monastir*, 67-72, εικ. 78-82 και Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 139-140, πιν. 36.13.

³⁵ Walter, *Art and Ritual*, 140.

³⁶ Τούρτα, *Βίτσα-Μονοδέηδρι*, 179.

ληπτομέρειες απεικονίζονται μόνο μια φορά κατά τη βυζαντινή περίοδο, στις παραστάσεις της Αγόριανης του 13^{ου} αιώνα (εικ. 5)³⁷ και της Calendzicha του 14^{ου} αιώνα (εικ. 13)³⁸ αντίστοιχα ενώ, αντίθετα, απεικονίζονται συχνότερα στις μεταβυζαντινές παραστάσεις του θέματος.

Τη μεταβυζαντινή περίοδο ο τύπος της Κοίμησης που χρησιμοποιείται περισσότερο από τους ζωγράφους είναι εκείνος των πολυπρόσωπων συνθέσεων που διαμορφώθηκε στους παλαιοβυζαντινούς χρόνους. Ο τύπος αυτός χρησιμοποιείται στη μεταβυζαντινή εποχή, ακόμη και για τις εικόνες στις οποίες η σκηνή της Κοίμησης κατά τη βυζαντινή περίοδο απεικονιζόταν με απλοποιημένο τρόπο.³⁹ Οι ολιγοπρόσωπες συνθέσεις, λοιπόν, περιορίζονται σημαντικά, χωρίς, όμως, να εγκαταλείπονται.

Στην εικονογραφία της σκηνής της Κοίμησης τη μεταβυζαντινή περίοδο απεικονίζονται δύο ενδιαφέρουσες εικονογραφικές λεπτομέρειες, οι οποίες, όμως, δεν απαντούν σ' όλες τις παραστάσεις που μας σώζονται. Πρόκειται για την απεικόνιση του εικονογραφικού θέματος της Ανάληψης της ψυχής του αγίου και για την απεικόνιση ομίλου πιστών, που θρηνούν, όπως και οι Απόστολοι στην Κοίμηση της Θεοτόκου, για το θάνατο του προστάτη τους αγίου. Ο τρόπος απόδοσης του πόνου και της οδύνης στις μορφές των πιστών διαφέρει από παράσταση σε παράσταση και εξαρτάται κυρίως από τις τεχνικές, που χρησιμοποιεί ο κάθε ζωγράφος για να εκφράσει την τέχνη του. Ωστόσο, είτε ο ζωγράφος εκφράζει με συγκερατημένο τρόπο τη θλίψη των μορφών,⁴⁰ είτε με τρόπο ιδιαίτερα

³⁷ Εμμανουήλ, «Άγιος Νικόλαος», 107-148, εικ. 32, Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 136-137, εικ. 18.6.

³⁸ Ševčenko, *The life of Saint Nicholas*, 141, εικ. 39.10.

³⁹ Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ὁρφανός*, 175, υποσ. 96.

⁴⁰ Ενδεικτικά αναφέρω την παράσταση της Κοίμησης στον Άγιο Νικόλαο του Αναπαυσά, που φιλοτεχνήθηκε από τον Θεοφάνη βλ. Chatzidakis, *Recherches*, σ. 316, εικ. 15.

ρεαλιστικό και παραστατικό⁴¹, η απεικόνιση και μόνο των ίδιων των μορφών προσδίδει στις παραστάσεις ένα ιδιαίτερο και ξεχωριστό ύφος.

Ιδιαιτερότητες παρουσιάζει, επίσης, στον τρόπο απόδοσής του και το θέμα της Ανάληψης της ψυχής του αγίου καθώς οι ζωγράφοι, που το απεικονίζουν στις συνθέσεις τους, δεν χρησιμοποιούν ένα σταθερό εικονογραφικό τύπο για την απόδοσή του. Παρόλο, λοιπόν, που οι περισσότεροι καλλιτέχνες έχουν ως πρότυπό τους το θέμα της Ανάληψης στη σκηνή της Κοίμησης της Θεοτόκου, ωστόσο, ο κάθε ζωγράφος ξεχωριστά αντλεί διαφορετικά εικονογραφικά στοιχεία από αυτήν για να απεικονίσει το θέμα της Ανάληψης της ψυχής του αγίου. Τις ανοικτές πύλες του ουρανού ο Φράγκος Κατελιάνος στην παράσταση της Λαύρας (εικ. 59)⁴², το Χριστό πλαισιωμένο με αγγέλους πίσω από τη νεκρική κλίνη ο ζωγράφος της εικόνας της συλλογής Γκορίτσα (εικ. 57)⁴³ την ψυχή που μόλις φεύγει από το σώμα ο ανώνυμος ζωγράφος της εικόνας του αγίου από τη Decani.⁴⁴ Ο διαφορετικός τρόπος απεικόνισης του θέματος εντοπίζεται, ακόμη, και ανάμεσα σε ζωγράφους που ανήκουν στα ίδια καλλιτεχνικά ρεύματα και εργαστήρια⁴⁵ ενώ διαφοροποιήσεις παρατηρούμε στον τρόπο απόδοσης και ανάμεσα σε παραστάσεις του ίδιου ζωγράφου⁴⁶. Οι παραστάσεις, λοιπόν, που είχε κάθε φορά ο

---

⁴¹ Χαρακτηριστικά αναφέρω την παράσταση της Κοιμήσεως που εικονογραφείται στο καθολικό της Μονής του Οσίου Γρηγορίου από τους ζωγράφους Γαβριήλ και Γεώργιος από Καστοριά, βλ. Ζίας-Καδός, *Μονή Οσίου Γρηγορίου*, 79-80, εικ. 244.

⁴² Millet, *Athos*, πιν. 260.2.

⁴³ *Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκή*, 1964, 286, αρ. 270. Ζίας, «Εικόνες», 293-294, πιν. 112.

⁴⁴ Djuric, *Icons de Yougoslavie*, 113-114, αρ. 81. Heiser, Nikolaus von Myra, 134-135, πιν. XXXII.

⁴⁵ Χαρακτηριστικά αναφέρω δύο εικόνες του αγίου Νικοηάου που προέρχονται από Επτανησιακό εργαστήριο και χρονολογούνται στα τέλη του 17^{ου} αιώνα με αρχές του 17^{ου} αιώνα. Οι εικόνες έχουν δημοσιευθεί στον κατάλογο «Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο», βλ. *Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο*, 34-35, 44-45, εικ. 10.

⁴⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο ζωγράφος Θ. Πουηλάκης. Στην εικόνα του αγίου από το ναό στους Σουηάρους απεικονίζει την ψυχή του αγίου στα χέρια των αγγέλων που εικονίζονται πίσω από τη νεκρική κλίνη και πλαισιώνουν το Χριστό ενώ στην εικόνα

ζωγράφος μιας σύνθεσης ως πρότυπο είναι εκείνες που καθόρισαν και τον τρόπο απόδοσης του θέματος.

Βέβαια, το γεγονός της Ανάληψης της ψυχής του αγίου περιγράφεται και στα κείμενα του βίου του,⁴⁷ ωστόσο, όμως, δεν φαίνεται τα κείμενα αυτά να άσκησαν ιδιαίτερη επίδραση στην απόδοση του θέματος, όπως άηλωσε και η γενικότερη περιγραφή του γεγονότος του θανάτου του στη διαμόρφωση της εικονογραφίας της συμβολικής παράστασης της Κοίμησης. Τα κείμενα δεν αναφέρονται με ιδιαίτερες λεπτομέρειες στο γεγονός του θανάτου του αγίου και δεν περιγράφουν καθόλου τη νεκρώσιμη τελετουργία που τελέστηκε. Όσον αφορά το επεισόδιο της Ανάληψης, οι περιγραφές των κειμένων δεν ανταποκρίνονται στον τρόπο εικονογράφησης του θέματος στις παραστάσεις.

Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, λοιπόν, παρατηρούμε ορισμένες διαφοροποιήσεις ως προς τον τρόπο απεικόνισης της σκηνής της Κοίμησης του αγίου Νικολαίου. Ένας μεγάλος αριθμός καλλιτεχνών απεικονίζει τη σκηνή σύμφωνα με το γνωστό πολυπρόσωπο τύπο των παλαιολόγειων χρόνων⁴⁸ ενώ ένας επίσης σημαντικός αριθμός ζωγράφων εμφανίζεται πιο τολημηρός και πρωτότυπος ενσωματώνοντας σ' αυτήν τη σκηνή της Ανάληψης.⁴⁹ Ανήκει η τελευταία κατηγορία ζωγράφων σε κάποια συγκεκριμένη καλλιτεχνική σχολή ή ρεύμα της εποχής; Οι ίδιες οι παραστάσεις απορρίπτουν κάθε τέτοια εκδοχή. Την ίδια

του Αγίου που βρίσκεται στο μουσείο της Αντιβουινιώτισσας απεικονίζει μεν την ψυχή του Αγίου στα χέρια αγγέλων ωστόσο, όμως, τους αποδίδει σε μικρογραφία να ίπτανται μέσα σε νεφέλη. Για την πρώτη εικόνα βλ. Κονόμος, Κεφαλληνιά, 16, 72, πιν. 43. Κεφαλληνιά. Ένα Μεγάλο Μουσείο, τ.2, 80, εικ. 122. Για τη δεύτερη βλ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, 128-129, αρ. 88, εικ. 241-243.

⁴⁷ Ενδεικτικά αναφέρω το κείμενο *Vita Compilata: Anrich, Der heilige Nikolaos*, I, 232.

⁴⁸ Όπως ο Θεοφάνης στο ναό του Αγίου Νικολαίου του Αναπαυσά., βλ. Chatzidakis, «Recherches», 316, εικ. 15.

περίοδο που ο Φράγκος Κατελάνος, ο κυριότερος εκπρόσωπος της Ηπειρωτικής σχολής ή σχολής των Θηβών, απεικονίζει το επεισόδιο της Ανάληψης στην παράσταση της Κοίμησης στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολαίου στη Λαύρα,⁵⁰ οι ζωγράφοι Γεώργιος και Φράγκος Κόνταρης, οι οποίοι ανήκουν στην ίδια σχολή με τον Κατελάνο και δέχτηκαν σημαντικές επιδράσεις από αυτόν, δεν το απεικονίζουν στην παράστασή τους στην Κράψη.⁵¹ Από την άληη μεριά, στις αρχές του ίδιου αιώνα ένας ανώνυμος ζωγράφος της Κρητικής σχολής, στην εικόνα του αγίου που φιλοτεχνεί, απεικονίζει το επεισόδιο με το δικό του ξεχωριστό τρόπο.⁵²

Ωστόσο, όποιες διαφοροποιήσεις και να επισημαίνονται στις παραστάσεις της Κοίμησης κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο δεν απομακρύνουν την εικονογραφία της σκηνής από τις βυζαντινές παραδόσεις. Τα δυτικά στοιχεία που διεισδύουν στις συνθέσεις είναι ελάχιστα και εντοπίζονται κυρίως σε μεμονωμένες περιπτώσεις απεικονίσεων. Αφορούν δευτερεύοντα στοιχεία της σκηνής και εντάσσονται με ομαλό τρόπο στις συνθέσεις.⁵³

Δυτικά στοιχεία, όπως η απεικόνιση ενός διακόνου tonsatus, εντοπίζονται και στην εικονογραφία της σκηνής της Κοίμησης με επισκοπικό θρόνο από τον 18^ο αιώνα.⁵⁴ Ο τύπος αυτός Κοίμησης εμφανίζεται για πρώτη φορά τον 14^ο αιώνα σε μια εικόνα του αγίου από

---

⁴⁹ Όπως ο ζωγράφος της παράστασης της Κοίμησης στο ναό του Αγίου Νικολαίου στο Μυστρά βλ. Ζίας, «Εικόνες», 294, πιν. 113α.

⁵⁰ Millet, *Athos*, πιν. 260.2.

⁵¹ Ευαγγελίδης, «Φράγκος Κατελάνος», 52, πιν. 19.2. Χατζηδάκης, «Φράγκος Κόνταρης», 299 κ.ε.

⁵² Χατζηδάκη, *Από το Χάνδακα στη Βενετία*, 1993, 82, αρ. 17.

⁵³ Αναφέρω ως παράδειγμα την παράσταση της Κοίμησης σε μια εικόνα του Πουλιάκη, που βρίσκεται στο μουσείο της Αντιβουνιώτισσας. Ο Πουλιάκης στην κεφαλή της κλίνης του Αγίου έχει απεικονίσει ένα διάκονο tonsatus, βλ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, 128-129, εικ. 241-243, αρ. 88.

⁵⁴ Όπως στην παράσταση της Κοίμησης στο ναό του Αγίου Νικολαίου στο Τσεπέλοβο, βλ. Κωνσταντίος, *Καπέσοβο*, 240-243, πιν. 241.

τη Ρωσία.⁵⁵ Η παράσταση αυτή αποτελεί και το μοναδικό παράδειγμα απεικόνισης του τύπου στη βυζαντινή τέχνη. Τη μεταβυζαντινή εποχή, το συναντάμε τον 16^ο αιώνα, στο Νησί των Ιωαννίνων και συγκεκριμένα στη μονή των Φιλανθρωπινών (εικ. 79).⁵⁶

Η παράσταση της μονής των Φιλανθρωπινών θα αποτελέσει και το εικονογραφικό πρότυπο όθλων των μεταγενέστερων απεικονίσεών του, με τη διαφορά, όμως, ότι ο αριθμός των προσώπων, ιεραρχών, διακόνων, ψαλιτών, που πλαισιώνουν το σκηνώμα του αγίου θα μειωθεί αισθητά.⁵⁷

Ο ιδιόμορφος αυτός εικονογραφικός τύπος, που ανταποκρίνεται στο θεσπισμένο τελετουργικό ταφής επισκόπων της σύγχρονης Εκκλησίας, όπως υποστηρίζει η Μ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου,⁵⁸ δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος. Ο αριθμός, εξάλλου, των ίδιων των μνημείων, στα οποία απεικονίζεται, το αποδεικνύει. Η απεικόνισή του κυρίως σε μνημεία της Βορειοδυτικής Ελλάδας μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το έθιμο αυτό ταφής εφαρμοζόταν σε αυτές τις γεωγραφικές περιοχές.⁵⁹

Ωστόσο, οι απαρχές αυτού του ιδιόμορφου τελετουργικού, η καταγωγή του, η έκτασή του καθώς και ο χρόνος εφαρμογής του αποτελούν άλυτα προβλήματα που επιζητούν απαντήσεις, απαντήσεις που θα συμβάλουν σημαντικά και στην καλύτερη μελέτη του

---

⁵⁵ Κουκιάρης, «Ταφή Αρχιερέων», 54.

⁵⁶ Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλανθρωπινών*, 157-158, εικ. 77β. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Τοπική Ηπειρωτική σχολή», 13-31, εικ. 11. Παθιούρα, 'Η υπέρβαση του έφήμερου, 30. Γαρίδη-Παθιούρα, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, 1993, 25-26, εικ. 120.

⁵⁷ Όπως η παράσταση της Κοίμησης στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Καπέσοβο, βλ. Κωνστάντιος, *Καπέσοβο*, 167-168, πιν. 143.

⁵⁸ Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπινών*, 158.

⁵⁹ Μόνο μια παράσταση Κοίμησης με επισκοπικό θρόνο συναντάμε σε ναό που δε βρίσκεται στη γεωγραφική περιοχή της Βορειοδυτικής Ελλάδας. Πρόκειται για την παράσταση της Κοίμησης που βρίσκεται στη μονή Βουρκάνου, στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μεσσηνία. Ωστόσο, οι ζωγράφοι που φιλοτέχνησαν το διάκοσμο του ναού, Γεώργιος και Δημήτριος Μόσχος κατάγονται από την Καστοριά. Βλ. Καθούρης, *Εκκλησίαί Μεσσηνίας*, 142-143, πιν. 95β.

εικονογραφικού αυτού τύπου, που συναντάμε αποκλειστικά στις παραστάσεις Κοίμησης του αγίου Νικοηάου, όσο τουλάχιστον γνωρίζω.

Τα προβλήματα, λοιπόν, που παρουσιάζονται μέσα από τη μελέτη των παραστάσεων της Κοίμησης του αγίου Νικοηάου είναι ποηηά και σημαντικά. Η καταγωγή των εικονογραφικών τύπων που χρησιμοποιούνται για το θέμα της Κοίμησης, τα εικονογραφικά πρότυπα των τύπων αυτών, η σχέση τους με τα κείμενα. Η παρούσα εργασία σαφώς δεν ρύνει τα προβλήματα αυτά. Περιορίζεται, απηώς, στη συνειδητοποίηση αυτών και στην ακριβέστερη, όσο είναι δυνατόν, τοποθέτησή τους. Άηηωστε, σε ποηηές περιπτώσεις τα προβλήματα αυτά δε ρύνονται αηηά καθίστανται οξύτερα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

(1)

ΕΙΚΟΝΑ - ΤΡΙΠΤΥΧΟ

Αίγυπτος, Όρος Σινά

Τμήμα α: Μοναστήρι Αγίας Αικατερίνης

Τμήμα β: Arba in, Παρεκκλήσι των

Σαράντα Μαρτύρων του Σινά

11^{ος} αιώνας

Διαστάσεις εικόνας:

Τμήμα α: 152 x 125 εκ.

Τμήμα β: 22 x 122 εκ.

Βιβλιογραφία:

Σωτηρίου Γ. και Μ., *Εικόνες τῆς μονῆς Σινᾶ*, 62-63, εικ. 46.

Weitzmann K., «Fragments», 1-11, εικ. 1-3.

Weitzmann K., *A Treasury of Icons*, (New York, 1966), xiii, εικ. 17.

Weitzmann K., «Byzantine Miniature and Icon Painting in the Eleventh Century», *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, (Chicago, 1971), 282-283, εικ. 278.

Ševčenko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 136, εικ. 1.6.

Μονή Αγίας Αικατερίνης

τέλος 12^{ου} αιώνα

Διαστάσεις εικόνας: 83 x 57 εκ.

Βιβλιογραφία:

Σωτηρίου, *Εικόνες τῆς μονῆς Σινᾶ*, 144-147, εικ. 165.

Weitzmann K., «Fragments», 6-8, εικ. 165.

Lazarev V., *Storia*, 286, εικ. 420.

Volbach W - Lafontaine-Dosogne J, *Byzanz und der christliche Osten*, Berlin, 1968, 180, εικ. 43b.

Chatzidakis M., «L' evolution de l' icône aux 11e-13e siècles et la transformation du templon», *Rapports au XVe congrès international d' études byzantines*, (Athens, 1976), III Athens, 1976, 187, εικ. XXXIX.

Weitzmann K., *The Icon*, (New York, 1978), εικ. 33.

Ševčenko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 136, εικ. 3.14.

(3)

ΕΙΚΟΝΑ ΕΠΙΣΤΥΛΙΟΥ

Αίγυπτος, Όρος Σινά

Μονή της Αγίας Αικατερίνης

α' μισό του 13^{ου} αιώνα

2)

ΕΙΚΟΝΑ

Αίγυπτος, Όρος Σινά

Διαστάσεις εικόνας: 314 x 372 εκ.

Βιβλιογραφία:

Chatzidakis M., «L' evolution de l' Icône aux 11e-13e siècles et la transformation du templon», *Rapports au XVe congrès international d' études byzantines*, Athens, 1976, III, (Athens, 1976), 171.

Ševcénko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 31-32, εικ. 5.3.

(4)

Βουλγαρία, Σόφια

ΒΟΙΑΝΑ, ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

τοιχογραφία

1259

νάρθηκας

Βιβλιογραφία:

Crabar A., *L' eglise de Boiana*, (Sofia, 1924), 79-83, εικ. 38.

Του ιδίου, *La peinture religieuse en Bulgarie*, (Paris 1928), 127-137.

Sweinfurth P., *Die Fresken der Kirche von Boiana*, (Berlin 1965), 53.

Sevcenko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 136, εικ. 10.15.

(5)

ΕΙΚΟΝΑ

Κύπρος, Κακοπετριά

Άγιος Νικόλαος της Στέγης

Διαστάσεις εικόνας: 203 x 158 εκ.

Βιβλιογραφία:

Talbot-Rice D., *The Icons of Cyprus*, London, 1937, #2,189-193, εικ. 4d-6.

Garrison E., *Italian Romanesque Panel Painting*, (Florence, 1949), #397, εικ. 151.

Stylianou A and J., *The Painted Churches of Cyprus*, (Cyprus, 1964), 40.

Parageorgiou A., *Icons of Cyprus*, (London, 1969), 108, εικ. 35.

Παπαγεωργίου Α., *Βυζαντινές Εικόνες Κύπρου*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, (1976), #15.

Sevcenko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 141-142, εικ. 14.16.

(6)

Ελλάδα, Λακωνία

ΑΓΟΡΙΑΝΗ, ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

τοιχογραφία

τέλος 13^{ου} αιώνα

Βιβλιογραφία:

Εμμανουήλ Μ., «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη της Λακωνίας», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ, τομ. ΙΔ', (1987-88), 107-148.

Sevcenko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 136-137, εικ. 18.6.

(7)

EIKONA

Ρωσία, Novgorod

Μουσείο Πετρούπολης

αρχές 14^{ου} αιώνα

Διαστάσεις:

Βιβλιογραφία:

Αρχιμανδρίτης Σ. Κουκιάρης, «Ἡ εἰκόνιση τῆς ταφῆς Ἀρχιερέων καθιστῶν», Ανακοίνωση στο 19^ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Αθήνα 7, 8, 9 Μαΐου 1999. *Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις Εισηγήσεων καὶ Ανακοινώσεων*, ΧΑΕ, (Αθήνα 1999), 54-55.

(8)

Γιουγκοσλαβία, Κόσοβο

PRIZREN, BOGORODICA LJEVIŠKA

τοιχογραφία

1307-09

νότιο κλίτος

Βιβλιογραφία:

Živković B., «Konservacija fresaka Bogorodice Ljeviške u Prizrenu», *Zbornik zaštite spomenika kulture 6-7*, (1955-56), 257-260.

Hamann - Maclean, *Monumentalmalerei*, 3, 142-144, 147-148, εικ. 204, 68 (για γενική Βιβλιογραφία).

Djuric V., *Byz. Fresk.*, 68 (για γενική βιβλιογραφία).

Panic D - Babic G., *Bogorodica Ljeviška*, (Belgrade 1975), 64-65.

(9)

Ελλάδα, Θεσσαλονίκη

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

ΟΡΦΑΝΟΣ

τοιχογραφία

τρίτη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα

νάρθκας

Βιβλιογραφία:

Ξυγγόπουλος Α., *Οί τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικοῦλου Ὁρφανοῦ Θεσσαλονίκης*, (Αθήνα 1964), 19, πιν. 60, εικ. 116.

Ξυγγόπουλος Α., «Νεώτεροι ἐρευναι εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον Ὁρφανόν Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, 6, (1964-65), 90-98.

Velmans T., «Les fresques de Saint-Nicolas Orphanos à Salonique et les rapports entre la peinture d' icônes et la décoration monumentale au XIVE siecle», *Cahiers archéologiques*, 16, (1966), 145-176.

Lazarev V., *Storia*, 425, n. 129 (για γενική βιβλιογραφία)

Τσιτουρίδου, *Ἡ ἐντοίχια ζωγραφική τοῦ Ἁγίου Νικοῦλου στη Θεσσαλονίκη*.

Συμβολή στη μελέτη της παλαιολόγειας
ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14^ο αιώνα.
(Διδακτορική διατριβή), (Θεσσαλονίκη
1978) 172-175, πιν. 69.

Ševčenko N.P., *The life of Saint Nicholas*,
137-139, εικ. 23.13.

(10)

Εἰρήδα, Μεσσηνία

ΠΛΑΤΣΑ, ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΟΥ
ΚΑΜΠΙΝΑΡΙ

τοιχογραφία

1348/49

νότιο κλίτος

Βιβλιογραφία:

Μουρίκη Ντ., *Οι τοιχογραφίες του Αγίου
Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης*,
(Αθήναι, 1975), 50, πιν. 84.

Ševčenko N.P., *The life of Saint Nicholas*,
139, εικ. 28.16.

(11)

Γιουγκοσλαβία, Σκόπια

ΑΧΡΙΔΑ, ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ
ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ

τοιχογραφία

νότιο παρεκκλήσιο

1364/65

νότια πρόσοψη, πάνω από την είσοδο

Βιβλιογραφία:

Grozdanov, «Prilozi poznavanju
poznavanju srednjovekovne umetnosti
Oxrida», *Matica Srpska. Zbornik za
likovne umetnosti*, 2, (1966), 215-222.

Djuric V., «Markov Monastir-Oxrid»,
Zbornik za likovne umetnosti, 8, (1972),
143-145.

Ševčenko N.P., *The life of Saint Nicholas*,
64.

Djuric V., *Byzantinischen Fresken*, 107-
108, αρ.89.(για γενική βιβλιογραφία).

(12)

Γιουγκοσλαβία, Σερβία

BALJEVAC, ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

πρώτη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα

νάρθηκας

Βιβλιογραφία:

Stanić R., «Freske crkve Sv. Nikole v.
Baljevucukod Raške», *Saopštenja zavoda
za zaštitu spomenika kulture*, 10, (1974),
53-75, esp 62-66.

Ševčenko N.P., *The life of Saint Nicholas*,
140-141, εικ. 32.5.

(13)

Γιουγκοσλαβία, Σκόπια

ΡΣΑΚΑ, ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

τοιχογραφία

νάρθηκας

Βιβλιογραφία:

Petković V - Popović P., *Staro Nagoricino, Psača, Kalenic*, (Belgrade, 1933), 61-62, 65, σχ. 14.

Djuric' V., *Byzantinischen Fresken*, 110-111 (για γενική βιβλιογραφία), 139, εικ. 35.7.

Sevcenko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 140-141, εικ. 32.5.

(14)

Γιουγκοσλαβία, Σκόπια

MARKOV MONASTIR, ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

τοιχογραφία

1376-81

νάρθηκας

Βιβλιογραφία:

Mirković L. - Tatic' Z., *Markov Manastir*, (Novi Sad), 1925, 67-72, εικ. 82.

Djuric V., «Markov Manastir-Oxrid», *Matica Srpska Zbornik za likovne umetnosti*, 8, (1972), 131-162.

Djuric' V., *Byz. Fresk*, 119-124 (για γενική βιβλιογραφία).

Ševčenko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 139-140, εικ. 36.13.

15)

ΕΙΚΟΝΑ

Γιουγκοσλαβία, Σκόπια

Umetnicka Galerija

τελευταίο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα

Διαστάσεις εικόνας: 945 x 67 εικ.

Βιβλιογραφία:

Djuric' V., *Icons de Yougoslavie*, (Belgrade, 1961), #25, 32-33, 99-100, εικ. 37.

Radojčić S., *Icons de Serbie et de Macédoine*, (Belgrade, 1961), εικ. 44-45.

Balabanov K., *Ikone iz Macedonije*, (Skopje 1969), xix, εικ. 38-39.

Ševčenko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 140, εικ. 37.9.

(16)

Γεωργία

CALENDZIXA, ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΑ

τοιχογραφία

1384-96

πρόθεση

Βιβλιογραφία:

Brosset M.I., *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'*

Arménie, exécuté en 1847-48, 2e Livraison, IX Rapport, St. Petersburg, (1850), 16-18.

Amiranašvili S., *Istorija Gruzinskogo Iskusstva*, (Moscow, 1950), 247-249 και (Moscow 1963), 282.

Lazarev V., *Storia*, 373-375, 417 (για γενική βιβλιογραφία).

Sevčenko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 141, εικ. 39.10.

(17)

EIKONA

Ρωσία

Tretyakov, Gallery

τέλη 14^{ου} αιώνα

Διαστάσεις εικόνας: 119 x 77 εκ.

Βιβλιογραφία:

Onasch K., *Ikonen*, (Berlin 1961), 377-378, εικ. 70.

(18)

EIKONA

Novgorod

Μουσείο Ρωσίας, Λένινγκραντ

αρχές 14^{ου} αιώνα

Διαστάσεις εικόνας: 107.8 x 75 x 2.7 εκ.

Βιβλιογραφία:

Smirnova E., «Overpaintings in the Icons from Trans-Onega as a source of

Information for the History of Northern Icon-painting», *Archaeographical Annual*, 1966, (Moscow 1968), 92.

Likhachova L., «St. Nicholas with Scenes from his life from Ozerevo», στο Theses of the Reports at the Conference «Painting in Old Novgorod and its Lands» 12th-17th Centuries (8-11 February 1972), 12, 13.

Painting in Old Novgorod, Catalogue, (1974), 7, 9, 37, αρ. 2.

Likhachova L., «St. Nicholas with Scenes from his Life from Ozerevo», *Proceedings of the Russian Museum*, 10, (1974), 91-96.

Smirnova E., *The Painting of Novgorod the Great. Mid 13th-early 15th Centuries Artistic Culture (Centres of in Medieval Russia)* (Moscow 1976), 82-84, 86, 88, 90, 91, 127.

Exhibition of Restored Art Works, Catalogue, (1977), 60.

Laurina V. - Pushkariov V., *Novgorod Icons 12th-17th century*, (Leningrad 1980), 285, εικ. 29.

(19)

EIKONA

Ρωσία

Μονή Nicolaurgrezhesk

Tretyakov Gallery

1380

Διαστάσεις εικόνας: 94 x 69 εκ.

Βιβλιογραφία:

Antonova V. - Mneva V., *The Tretyakov Gallery. Moscow. Catalogue of Old Russian Painting. 11th-early 18th century. An Attempt at a Historico - Artistic Classification*, vol. 1, (Moscow 1963), αρ. 214.

Talbot-Rice D., *Icons and their Dating, Themes and Hudson*, (London, 1974), 130-131, πιν. 104.

(20)

ΑΜΦΙΠΡΟΣΩΠΗ ΕΙΚΟΝΑ

Ελλάδα, Καστοριά

αρχές 15^{ου} αιώνα

Ώψη α: Άγιος Νικόλαος με σκηνές του βίου του

Ώψη β: Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου

Διαστάσεις εικόνας: 1.07 x 61 εκ.

Βιβλιογραφία:

Ζίας Ν., «Εικόνες του βίου και της Κοιμήσεως του Άγιου Νικολάου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', τομ. Ε', (1966-69), 277-291, εικ. 104-110.

Chatzidakis M., «Η χρονολόγηση μιᾶς εικόνας τῆς Καστοριάς», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τομ. Ε', (1966-69), 303-307.

Ζίας Ν., «Some representations of Byzantine cantors», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν*, 2, (1969), εικ. 1, 3. *Byzantine Murals and Icons*, Κατάλογος Ἐκθέσεως στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη, Ἀθήνα, Σεπτέμβριος 1976, (Ἀθήνα 1976), 77 #108.

Ševčenko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 141. (Χρονολογεῖ τὴν εἰκόνα στα τέλη τοῦ 15^{ου} αἰώνα.)

(21)

ΕΙΚΟΝΑ

Ελλάδα, Καστοριά

πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα

Διαστάσεις εικόνας: 41 x 65 εκ.

Βιβλιογραφία:

Ζίας Ν., «Εικόνες τοῦ βίου καί τῆς κοιμήσεως τοῦ Ἁγίου Νικολάου», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τομ. Ε', (1966-69), 291-294, εικ. 111.

Ζίας Ν., «Some representations of Byzantine cantors», *AAA*, 2, (1969), 234-235, εικ. 2.

Ševčenko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 141, εικ. 43.1.

(22)

ΕΙΚΟΝΑ

Βέροια

μέσα 15^{ου} αιώνα

Διαστάσεις εικόνας: 58 x 45 εκ.

Βιβλιογραφία:

Παπαζώτος Θ., *Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας*, (Αθήνα, 1995), 191, εικ. 90.

(23)

Εἰρήδα, Μάνη (χωριό Μπρίκι)

ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

τοιχογραφία

15^{ος} αιώνας

Βόρειο τύμπανο ναού

Βιβλιογραφία:

Δρανδάκη Ν.Β., *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, (Αθήνα 1995), 114, 120, πιν. 25.

(24)

ΕΙΚΟΝΑ

Αίγυπτος, Όρος Σινά

Μονή Αγίας Αικατερίνης

15^{ος} αιώνας

Διαστάσεις εικόνας: 44 x 34 εκ.

Βιβλιογραφία:

Σωτηρίου, *Εικόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, 155-157, εικ. 170.

Ševčenko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 136, εικ. 42.14.

(25)

Βουλγαρία, Σόφια

ΚΑΛΟΤΙΝΟ, ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Τοιχογραφία

τέλη 15^{ου} αιώνα

νάρθηκας

Βιβλιογραφία:

Grabar A., *La peinture religieuse en Bulgarie*, (Paris 1928), 288.

Panayotova D., *Bulgarian Mural Paintings of the 14th Century*, (Sofia 1966), 167-169.

Boschkov A., *Die bulgarische Malerei*, (Recklinghausen 1969), 75-76, εικ. 152.

Ševčenko N.P., *The life of Saint Nicholas*, 136, εικ. 45.10.

(26)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία

Μουσείο Λένινγκραντ

τέλη 15^{ου} αιώνα

Διαστάσεις εικόνας: 153 x 112.5 x 3.3 εκ.

Βιβλιογραφία:

Popov G., *Artistic Life at Dmitrov on the 15th and 16th Centuries. Art in Moscow and its Environs*, (Moscow, 1973), 71.

Painting in Old Novgorod, Catalogue, (1974), 15, 16, αρ.65.

Laurina V., «Restoration Work in the Russian Museum, Leningrad», στο *Relics*

of Early Culture: Written Language Art, Archeology, Latest Discoveries, (Moscow 1977), 175, 182.

Laurina V. - Pushkariou, *Novgorod Icons. 12th-17th century*, (Leningrad 1980), 307, εικ. 130.

(27)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία, Meletevo

Ναός της Κοιμήσεως

Σχοπή Pskov

τρίτο τέταρτο του 15^{ου} αιώνα

Διαστάσεις εικόνας: 128 x 108 εκ.

Βιβλιογραφία:

Antonova V - Mneva V., *The Tretyakov Gallery Moscow. Catalogue of Old Russian Painting. 11th-early 18th Century. An Attempted Historical-Artistic Classification*, vol. I, (Moscow 1963), 156.

Talbot Rice D., *Icons and their Dating, Themes and Hudson*, (London 1974), 131, πιν. 105.

(28)

Ελλάδα, Κρήτη, Ρέθυμνο

ΚΟΥΜΑΡΕΣ, ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

τοιχογραφία

αχρονολόγητος

Βιβλιογραφία:

Gerola G.-Lassithiotakis L., *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, (Ηράκλειο, 1961), 50 #238.

(29)

ΕΙΚΟΝΑ

Βενετία, San Giovanni in Bragova

γύρω στο 1500

Διαστάσεις εικόνας: 75 x 65 εκ.

Βιβλιογραφία:

Rizzi A., «Le icone bizantine e post bizantine delle chiese veneziane», *Θησαυρίσματα*, 9, (1972), 250-291.

Χατζηδάκη Ν., *Από το Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές Εικόνες στην Ιταλία. 15^{ος}-16^{ος} αιώνας*, Κατάλογος Έκθεσης στο μουσείο Correr στη Βενετία, 17 Σεπτεμβρίου - 30 Οκτωβρίου 1993, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, (Αθήνα 1993), σ. 82-83, αρ. 17.

(30)

ΕΙΚΟΝΑ

Αθήνα, Συλλογή Ανδρεάδη

γύρω στο 1500

Διαστάσεις εικόνας: 41 x 36 εκ.

Βιβλιογραφία:

Chatzidakis Th., *Exhibition Catalogue. L'art des icônes en Crète et dans les îles*

après Byzance, Europalia, Grèce 1982,
Charleroi Palais des Beaux Arts, 3
Octobre - 21 Novembre 1982, ap. 24.

Χατζηδάκη Ν., *Εικόνες κρητικής σχοιής*.
15^{ος}-16^{ος} αιώνας. Κατάλογος Εκθέσεως,
Μουσείο Μπενάκη,(Αθήνα 1983), ap. 33,
41, εικ. 33.

From Byzantium to El Greco. Exhibition
Catalogue, Grek Frescoes and Icons,
Royal Academy of Arts, London 27th
March - 21st June 1987, (Athens 1987),
ap. 57, 126, 186-187.

*Holy Image - Holy Space. Icons and
Frescoes from Greece*, Greek Ministry of
Culture, Byzantine Museum of Athens,
The Walter Art Gallery,
Baltimore,(Αθήνα 1988), 216, εικ. 59.

Χατζηδάκη Ν., *Από το Χάνδακα στη
Βενετία*, 83, ap. 10.

(31)

ΕΙΚΟΝΑ

Σχοιή Novgorod
Εθνικό Μουσείο, Στοκχόλμη

1500

Βιβλιογραφία:

Kjellin, *Ryska ikoner isvensk och norsk
ägo*, (Stockholm, 1956), 274-275, εικ.
160.

(32)

ΕΙΚΟΝΑ

Σχοιή Novgorod
Εθνική Πινακοθήκη, Oslo

1500

Βιβλιογραφία:

Kjellin, *Ryska ikoner I svensk och norsk
ägo*,(Stockholm ,1956), 122, εικ. σ. 123.

(33)

ΕΙΚΟΝΑ

Σχοιή Novgorod
Μουσείο Ερμιτάζ, Leningrad

α' μισό 16^{ου} αιώνα

Διαστάσεις εικόνας: 167 x 116.3 x 3.2
εκ.

Βιβλιογραφία:

Laurina V - Pushkariov, *Novgorod Icons*.
12th-17th century,(Leningrad, 1980),
321, εικ. 182-184.

Kostsova A., «Expeditions to the White
Sea and North Dvina», *Proceedings of
the Hermitage*, XXIII, (1962), 75-77.

Smirnova E., *Painting in the Onega Lake
Area. 14th-16th centuries*, (Moscow,
1967), 86.

(34)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία

16^{ος} αιώνας

Διαστάσεις εικόνας: 58 x 43 εκ.

Βιβλιογραφία:

L' imagine sello spirito. Icone dalle terre russe. Collezione Ambrovo neto. Electa, (Milano ,1966), 102, 103, 107, αρ. 11.

(35)

Εηθήδα, Μετέωρα

ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΝΑΠΑΥΣΑ

ΖΩΓΡ: ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΣΤΡΕΛΙΤΣΑΣ ΜΠΑΘΑΣ

Τοιχογραφία

1527

Stefănescu, *L' evolution de peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, (Paris 1929), 34.

Henry P., *Les églises de la Moldavie du Nord des origines à la fin du XVIIe siècle*, 2 volumes, E Leroux , (Paris 1930), εικ. XLIII.

(37)

Εηθήδα, Άγιο Όρος

ΜΟΝΗ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ

Τοιχογραφία

1535/38

νάρθηκας καθολικού

Βιβλιογραφία:

Chatzidakis M., «Rechercher sur le peintre Theophane le Cretois», *DOP* ,23-24, (1969-70), 316, εικ. 15.

(36)

Ρουμανία, Μοηδαβία

ΗΟΜΟΡ

τοιχογραφία

1535

τράπεζα

Ταβηάκης Ε.Ι., *Το εικονογραφικό πρόγραμμα στις τράπεζες των μονών του Αγίου Όρους*, (Διδακτορική διατριβή), (Ιωάννινα, 1997), 64-65, 318, εικ. 25.

(38)

Ρουμανία, Μοηδαβία

VATRA - MOLDAVITEI

τοιχογραφία

1536

εξωτερικός τοίχος ναού

Βιβλιογραφία:

εξωνάρθηκας

Βιβλιογραφία:

Stefănescu I.D., *L' evolution de peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, (Paris, 1929), 35-37, εικ. 34.

(39)

Ελλάδα, Ήπειρος

ΜΟΝΗ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΗΝΩΝ, ΝΗΣΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τοιχογραφία

1542 (ίσως και αργότερα)

καθολικό - Λιτή

Βιβλιογραφία:

Αχειμάστου - Ποταμιάνου Μ., «Νέα στοιχεία περί της Μονής Φιλανθρωπηνών εις τη νήσο Ιωαννίνων», ΑΑΑ, VI, (1973), 457.

Αχειμάστου - Ποταμιάνου Μ., *Η μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Διδακτορική διατριβή, (Αθήνα, 1983), 157-158, εικ. 77β.

Αχειμάστου - Ποταμιάνου Μ., «Ζητήματα Μνημειακής Ζωγραφικής του 16^{ου} αιώνα. Η Τοπική Ηπειρωτική σχολή», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τομ. ΙΣΤ, (1991-92), 13-31, εικ. 11.

Γαρίδη Μ.-Παηιούρα Αθ., *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, (Ιωάννινα, 1993), 25-26, εικ. 120.

(40)

Ελλάδα, Ήπειρος

ΜΟΝΗ ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΥ Ή ΝΤΙΛΙΟΥ,
ΝΗΣΙ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τοιχογραφία

καθολικό - νάρθηκας

Βιβλιογραφία:

Αχειμάστου - Ποταμιάνου, «Νέα στοιχεία περί της μονής Αγίου Νικολάου Ντίλιου εις τη Νήσον των Ιωαννίνων», ΑΔ 24, (1969), 162-164.

Αχειμάστου - Ποταμιάνου Μ., «Η μονή του Αγίου Νικολάου εις τη Νήσον της Λίμνης των Ιωαννίνων», ΑΔ 26, 1971, 340-341.

Λίβα - Ξανθάκη Θ., *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου*, (Διδακτορική Διατριβή), εκδ. ΙΜΙΑΧ, (Ιωάννινα, 1980), 158-159, εικ. 66.

Γαρίδη Μ.-Παηιούρα Αθ., *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, (Ιωάννινα, 1993), 223-224, εικ. 432.

(41)

Ρουμανία, Μολδαβία

VORONET

τοιχογραφία

1488/1550

εξωτερική διακόσμηση

Βιβλιογραφία:

Stefănescu I.D., *L' evolution de peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, (Paris, 1929), 49.

Henry P., *Les églises de la Moldavie du Nord des origines à la fin du XVIe siècle*, 2 volumes, E. Leroux, (Paris ,1930), εικ. LVI.

(42)

ΘΥΡΕΣ ΚΙΒΩΤΟΥ

ΡΩΣΙΑ, ΡΣΚΟΒ

δεύτερο μισό 16^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: τμήμα α: 152 x 28.5 εκ.

τμήμα β: 152 x 28.5 εκ.

Βιβλιογραφία:

Η Παλαιорωσική τέχνη στη συλλογή του Μουσείου Αντρέι Ρουμπλιόφ. Κατάλογος Έκθεσης στο Βυζαντινό Μουσείο. 23 Νοεμβρίου - 3 Δεκεμβρίου 1988. (Αθήνα, 1988), 58, εικ. 29.

(43)

ΕΙΚΟΝΑ

Κεντρική Ρωσία

μέσα 16^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 65 x 3 x 54 εκ.

Βιβλιογραφία:

Η Παλαιорωσική τέχνη στη συλλογή Μουσείου Αντρέι Ρουμπλιόφ. Κατάλογος Έκθεσης στο Βυζαντινό Μουσείο. (23 Νοεμβρίου - 3 Δεκεμβρίου 1988), (Αθήνα, 1988), 58, εικ. 25.

(44)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία, Novgorod

Μουσείο Τέχνης Görky

δεύτερο μισό 16^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 110 x 84 x 3 εκ.

Βιβλιογραφία:

Laurina V. - Pushkariou V., *Novgorod Icons. 12th-17th century*, (Leningrad ,1981), 329, εικ. 215.

Painting in Old Novgorod, Catalogue 1974, 86, αρ.149.

(45)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία, Μόσχα

Σχοιή Μόσχας

16^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία:

Kondakov N., *The Russian Icons*, (Oxford ,1927), 158-159, εικ. XLVIII.

(46)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία, Novgorod

Βόρειες επαρχίες

16^{ος} αιώνας

Διαστάσεις: 68.6 x 52 εκ.

Βιβλιογραφία:

Icons: a sacred art, 30th Anniversary.
Exhibition Catalogue. The temple Gallery
(Temple R.), (London ,1989), 64, αρ. 15.

(47)

ΕΙΚΟΝΑ

Εθνήδα

Αθήνα, Ιδιωτική συλλογή Γκορίτσα

16^{ος} αιώνας

Διαστάσεις: 25.5 x 67.8 εκ.

Βιβλιογραφία:

Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκή,
Κατάλογος 1964 286, εικ. 270. (Στον

κατάλογο κατατάσσεται χρονολογικά
στις αρχές του 16^{ου} αιώνα).

Ζίας Ν., «Εικόνες του βίου και της
Κοιμήσεως του Ἁγίου Νικολαίου», *ΔΧΑΕ*,
περ. Δ', τ. Ε', (1966-69), 293-294, εικ.
112.

(48)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία, χωριό Κονδα

16^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία:

Icons: a sacred art, 30th Anniversary.
Exhibition Catalogue. The temple Gallery

(Temple R),(London ,1939,) 65, εικ. σ.
65.

(49)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία, Μόσχα

Σχολή Μόσχας

16^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία:

Kondakov N., *The Russian Icon*, (Oxford,
1927), 158-159, εικ. XLVIII.

(50)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία

Συλλογή Α. Πολιακον

16^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία:

Ouspensky L.-Lossky V., *The meaning of
icons*, (Switzerland ,1952), 123, εικ. σ.
122.

(51)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία

16^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία:

Exhibition Catalogue at the 15th All Archaeological Congress. Catalogue, (Novgorod, 1911).

Anisimov A., *Essays on the history of Russian Art*, vol.I, (Moscow, 1967).

Catalogue of the Repository of the Novgorod Diocese, (Novgorod, 1916).

Muratov P., « Russian Painting before the mid-17th Century», *A History of Russian Art* (edited by I. Grabar), vol.VI, (Moscow, χωρίς ημερομηνία έκδοσης).

Wulff O.- Alpatoff M., *Denkmaler der Ikonenmalerei In kunstgeschichlicher Folge*, (Hellerau bei Dresden, 1925).

Nekrasov A., *Old Russian Represantive Art*, (Moscow, 1937).

Dmitriyev Yu., " Stroganov School of Painting", *A General History of Art*, vol. III (Moscow, 1955).

Alpatov M., " St. George in Byzantine and Old Russian Art", *Papers of the Institute of Russian Literature*, XII, (1956).

Smirnova E., "St. Nicholas from Borovichi", *Proceedings of the Russian Museum*, 7, (Leningrad, 1961).

Blankoff J. , *L' art de la russie ancienne*, (Bruxelles , 1963), εκ. 123.

Alpatov M., *Essays on the History of Russian Art*, vol.I, (Moscow, 1967).

Alpatov M., *Treasures of Russian Art in the 11th –16th Centuries (Painting)*, (Leningrad, 1971).

Painting in Old Novgorod and Its Lands: 12th –17th Centuries. Catalogue of the 1974 Exhibition of Icons from the Soviet Museums and Private Collections, (Leningrad, 1974).

Laurina V. – Pushkariov V., *Novgorod Icons. 12th–17th century*, (Leningrad, 1980)

(52)

Ελλάδα, Άγιο Όρος

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΜΟΝΗ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ

Ζωγρ: Φράγκος Κατελάνος

τοιχογραφία

1560

Βιβλιογραφία:

Millet G., *Monuments de l' Athos. I. Les peintures*, (Paris, 1927), πιν. 260.2.

(53)

Ελλάδα, Ήπειρος

ΚΡΑΨΗ, ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ζωγρ: Γεώργιος και Φράγκος Κόνταρης

τοιχογραφία

1563

Βιβλιογραφία:

Ευαγγελίδης Δ.Ε., «Ο ζωγράφος Φράγκος Κατελάνος ἐν Ἠπείρῳ», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Α', (1959), 52, πιν. 19.2.

Χατζηδάκης Μ., «Ο Ζωγράφος Φράγκος Κονταρής», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. Ε', (1966-69), 299-302.

(54)

Ελλάδα, Εύβοια

ΜΟΝΗ ΓΑΛΑΤΑΚΗ

Ζωγρ: Γεώργιος και Φράγκος Κόνταρης
τοιχογραφία

1566

καθολικό

Βιβλιογραφία:

Αιβανάκη Δ., *Η μονή Γαλατάκη*, (Αθήνα ,1906),(για γενική βιβλιογραφία).

Αρχιμανδρίτης Ι. Λιάπης, *Μεσαιωνικά μνημεία Εύβοιας*,(Αθήναι ,1971), (για γενική βιβλιογραφία).

(55)

Ρουμανία, Μολδαβία

SUSEVITA

τοιχογραφία

1595

νάρθηκας

Βιβλιογραφία:

Stefănescu I.D., *L' evolution de peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, (Paris, 1929.

Henry P., *Les églises du Nord des origines à la fin du XVIIe siècle*, 2 volumes, E. Leroux, (Paris ,1930),265, 267, εικ. LVIII.

Musicescu M.A.-Berza M., *Mănăstirea Sucevita, Bucurest*, Editura Academiei Republicii Populare Romine (1958),(για γενική βιβλιογραφία).

(56)

EIKONA

Τσεχοσλοβακία, Dubová

Εκκλησία Ανυψώσεως Τιμίου Σταυρού

Μουσείο για το Šaris District

τέλος 16^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 138 x 105 εκ.

Βιβλιογραφία:

Skrobucha H., *Icons in Gzechoslovakia*, (Gzechoslovakia ,1971), αρ. 21.

(57)

EIKONA

Τσεχοσλοβακία

Μουσείο για το Šaris District, Bardejov

τέλος 16^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 134 x 99 εκ.

Βιβλιογραφία:

Skrobucha H., *Icons in Gzechoslovakia* , (Gzechoslovakia, 1971), αρ. 25.

(58)

EIKONA

Τσεχοσλοβακία, Prikra

Ξύλινη εκκλήσια του Αρχάγγελου
Μιχαήλ
τέλη 16^{ου} αιώνα, αρχές 17^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 120 x 100 εκ.

Βιβλιογραφία:

Skrobucha H., *Icons in Gzechoslovakia* ,
(Gzechoslovakia, 1971), αρ. 26.

(59)

EIKONA

Βόρεια Ρωσία

τέλος 16^{ου} - αρχές 17^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 27 x 24 εκ.

Βιβλιογραφία:

*Lumières de l' orient chrétien, Icônes de
la collection Abu adal. Catalogue
Exposition. Le Musée d' art et de histoire
à Genève (12 Décembre - 4 Mai 1997).*
(Beyrouth ,1997), 264, αρ. 120, εικ. σ.
265.

(60)

EIKONA

Αλβανία

Σχοή Αλβανία

Μουσείο Μεσαιωνικής Τέχνης, Korçë

τέλος 16^{ου} - αρχές 17^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 90 x 1.56 εκ.

Βιβλιογραφία:

*Trésors d' art albanais. Icônes byzantines
et post-byzantines du Xlle au XIXe
siede. Musée National. Message Biblique.*
Marc Chagal. (3 Juillet - 7 Oct 1993),
(Paris, 1993), 79, εικ. 34.

(61)

EIKONA

Ρωσία

Σχοή Stroganov

1600

Διαστάσεις: 31.8 x 27.5 x 2.2 εκ.

Βιβλιογραφία:

Doukhovskiy V - Cabal R., *Icônes
grecques et russes*, Gallerie Nikolenko,
(Paris ,1975), αρ. 43.

(62)

EIKONA

Ελλάδα, Χαλκιδική

Ναός Αγίου Αθανασίου, Συκιά

1605

Διαστάσεις: 134 x 68.5 εκ.

Βιβλιογραφία:

Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη,
Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, Παλαιό
Πανεπιστήμιο (26 Ιουλίου - 6 Ιανουαρίου
1986), (Αθήνα ,1986), 148-150, εικ. 150.

(63)

Ελλάδα, Μεσσηνία

ΝΑΟΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ, ΜΟΝΗ ΒΟΥΛΚΑΝΟΥ

Ζωγρ: αδερφοί Δημήτριος και Γεώργιος
Μόσχοι από το Ναύπλιο
τοιχογραφία

1608

νότιο κλίτος

Βιβλιογραφία:

Καλοκύρης Κ., *Βυζαντινά Έκκλησιά της
Ήρας Μητροπόλεως Μεσσηνίας*,
(Θεσσαλονίκη, 1973), 142-143, πιν. 95β.

(64)

Ελλάδα, Ήπειρος

ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΒΙΤΣΑ

1619

Βιβλιογραφία:

Τούρτα Α.Γ., *Οι ναοί του Αγίου Νικολαίου
στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο
Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των
ζωγράφων από το Λινοτόπι*.
(Διδακτορική διατριβή.) (Θεσσαλονίκη
, 1986), 178-180, πιν. 55α.

(65)

ΕΙΚΟΝΑ

Γιουγκοσλαβία, Αχρίδα

Decani Monastère

1615/20

Διαστάσεις: 146 x 81 x 4 εκ.

Βιβλιογραφία:

Djuric V., *Icônes de Yougoslavie*,
(Belgrade, 1961), 133-134, αρ. 81.

Heiser L., *Nikolaus von Myra. Heillger der
ungetelten Christenheit*, Sophia 18,
(Trier 1978), 134-135, πιν. XXXII.

(66)

ΕΙΚΟΝΑ

Ελλάδα, Ήπειρος

Ναός Αγίου Νικολαίου, Κλειδωνιά
Κονίτσης

1622

Διαστάσεις: 97 x 68 εκ.

Βιβλιογραφία:

Τριανταφυλλόπουλου Δ., «Εκκλησιαστικά
μνημεία στη Κλειδωνιά Κονίτσης»,
Ηπειρωτικά Χρονικά, Γ' (1975), (Ιωάννινα
, 1975), 31-33, εικ. 40, 41, 42.

(67)

ΕΙΚΟΝΑ

Ελλάδα, Κεφαλληνία

Ναός Αγίου Νικολαίου, χωριό Σουλήρους
Ζωγρ: Θεόδωρος Πουλάκης

17^{ος} αιώνας

Διαστάσεις: 1.00 x 0.89 μ.

Βιβλιογραφία:

Κονόμος Ντ., *Η χριστιανική τέχνη στην Κεφαλληνιά*, (Αθήνα, 1966), 16, εικ. σ. 72, πιν. 43.

Κεφαλληνιά. *Ένα Μεγάλο Μουσείο. Εκκλησιαστική Τέχνη.* (Αργοστόλι, 1989), τ. 2, 80, εικ. 122.

(68)

ΕΙΚΟΝΑ

Ελλάδα, Κέρκυρα

Ναός Αγίου Νικολάου, χωριό Σπαρτήλιο
17^{ος} αιώνας

Αδημοσίευτη

(69)

Ελλάδα, Πελοπόννησος

ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Μυστράς
17^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία:

Ζίας Ν., «Εικόνες του βίου και της Κοιμήσεως του Αγίου Νικολάου», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τομ. Ε' (1966-1969), 294, πιν. 113α.

(70)

ΕΙΚΟΝΑ

Ελλάδα, Επτάνησος

Επτανησιακό εργαστήριο
17^{ος} αιώνας

Διαστάσεις: 0.551 x 0.41 μ.

Βιβλιογραφία:

Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο. Κατάλογος έκθεσης στο Βυζαντινό Μουσείο (25 Σεπτεμβρίου - 30 Νοεμβρίου 1997) (Αθήνα, 1997), 34-35, εικ. 10.

(71)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία, Μόσχα

Tretyakov Gallerie

Κεντρική παράσταση εικόνας: 14^{ος} αιώνας.

Σκηνές βίου στο πλαίσιο: 17^{ος} αιώνας

Διαστάσεις: 138 x 96 εκ.

Βιβλιογραφία:

Onasch K., *Icons*, (London, 1963), 393, αρ. 112, 113.

(72)

ΕΙΚΟΝΑ

Ελλάδα

Ναός Αγίου Νικολάου, Βιρός

Ζωγρ: Θεόδωρος Πουλάκης

17^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία:

Βοκοτόπουλος Π.Λ., *Εικόνες της Κέρκυρας*, (Αθήνα, 1990), εικ. 338.

(73)

EIKONA

Venezia

Ζωγράφος: Θεόδωρος Πουλήακης(·)

17^{ος} αιώνας

Διαστάσεις: 30 x 24.5 εκ.

Βιβλιογραφία:

Bandera M.C. Viani, *Icone byzantine e post byzantine, Venezia, Museo delle Icone Bizantine e post Byzantine e Chiesa de San Giorgio del Greci*, (Bologna ,1988), 22, εικ. 26.

(74)

EIKONA

Ελλάδα, Επτάνησα

Μουσείο Αντιβουνιώτισσας, Κέρκυρα

Ζωγρ: Θεόδωρος Πουλήακης

δεύτερη πεντηκονταετία του 17^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 66.5 x 52.5 x 2.5 εκ.

Βιβλιογραφία:

Παπαδημητρίου Ι., «Περί των μεταβυζαντινών εικόνων του Μουσείου Κέρκυρας», *Byzantinisch-Neugruechische Jahrbücher*, 13, (1936-37), 283-292 (=Πρακτικά της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Γ', (1934-36), 71-80.

Ξυγγόπουλος Α., *Μουσείον Μπενάκη. Κατάλογος τών εικόνων*, (έν Ἀθήναις, 1936), (Συμπλήρωμα Α', έν Ἀθήναις 1939), 85-66.

Ξυγγόπουλος Α., *Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετά τήν ἄλῳσιν*, (Ἀθήναι ,1957), 255.

Ρηγοπούηου Ι.Κ., Ὁ ἁγιογράφος Θεόδωρος Πουλήακης και ἡ φλαμανδική χαλικογραφία, (Ἀθήναι ,1979), 157-158.

Βοκοτόπουλος Π.Λ., *Εἰκόνες τῆς Κέρκυρας..*, (Ἀθήνα ,1990), 128-129, αρ. 88, εικ. 241-243.

(75)

Ελλάδα, Κεφαλήονιά

ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ. ΜΟΝΗ ΑΓΙΩΝ ΦΑΝΕΝΤΩΝ ΣΑΜΗΣ

τοιχογραφία

μέσα 17^{ου} αιώνα

Βιβλιογραφία:

Ρηγάκου Δ., «Η μονή Αγίων Φανέντων Σάμης και οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικοηάου», *Κεφαλήονιά. Ένα μεγάλο Μουσείο. Εκκλησιαστική Τέχνη*, (Αργοστόλη, 1996), 246, 248, εικ. 28, 30.

(76)

EIKONA

Ρωσία, πόλη Καθίνιν

χωριό Σπάσσκογιε

δεύτερο μισό 17^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 95.5 x 68.5 εκ.

Βιβλιογραφία:

Η Παλαιορωσική τέχνη στη συλλογή του Μουσείου Αντρέι Ρουμπλιόφ (15^{ος}-19^{ος} αιώνας). Κατάλογος Έκθεσης. Βυζαντινό Μουσείο (23 Νοεμβρίου - 31 Δεκεμβρίου 1988), (Αθήνα, 1988), 59, εικ. 39.

(77)

EIKONA

Εηλλάδα

Ιδιωτική Συλλογή, Αθήνα

Ζωγράφος: Ιερέας Νικόλαος Κάλημος

1674

Διαστάσεις: 49.5 x 40.2 εκ.

Βιβλιογραφία:

Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη. Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, Παλαιό Πανεπιστήμιο (26 Ιουλίου - 6 Ιανουαρίου 1986), (Αθήνα, 1986), 166-167, εικ. 168.

(78)

EIKONA

Εηλλάδα, Κέρκυρα

Συλλογή Καλλιγιά, Αθήνα

Ζωγράφος: Χρ. Μαριέττης

1677

Βιβλιογραφία:

Βοκοτόπουλος Π.Λ., *Εικόνες της Κέρκυρας*. (Αθήνα, 1990), εικ. 337.

(79)

EIKONA

Εηλλάδα, Σκαφωτή

τελευταίο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 64 x 3 x 51 x 3.2 εκ.

Βιβλιογραφία:

Καρακατσάνη Α., *Εικόνες. Συλλογή Γεωργίου Τσακύρογλου*, (Αθήνα, 1980), 76-77, εικ. 108.

(80)

EIKONA

Εηλλάδα, Επτάνησα

Εηληαδικό εργαστήρι

τέλη 17^{ου} αιώνα, αρχές 18^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 0.993 x 0.71 μ.

Βιβλιογραφία:

Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο. Κατάλογος έκθεσης στο Βυζαντινό Μουσείο (25 Σεπτεμβρίου - 30 Νοεμβρίου 1997), (Αθήνα, 1997), 44-45, εικ. 15.

(81)

EIKONA

Βουηγαρία, Vratza

Εθνικό Μουσείο, Σόφια

τέλος 17^{ου} αιώνα

Βιβλιογραφία:

Fillow B., *Die Altbulgarische Kunst*, (Bern, 1919), 66-67, πιν. XXIII

(82)

ΕΙΚΟΝΑ

Museo Revoltella, Trieste

τέλη 16^{ου} αιώνα, αρχές 17^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 43.4 x 37 εκ.

Βιβλιογραφία:

Frausin P., «Le icone post byzantine de Trieste», στο *Atti e Memorie della Società Istriana de Archeologia e Storia Patria*, (Padova, 1954), 14.

Frausin P and Nicolaidi S., *Mostra di icone al Museo Revoltella*, Trieste 1963.

Pittura su tavola dalle collezioni dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste.

Comuue di Trieste. Museo Civico Sartorio 12 Gennaio - 4 Novembre 1975, Electa editrice, (Μιλάνο, 1975), εικ. 24.

(83)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία, Novgorod

τέλος 17^{ου} αιώνα, αρχές 18^{ου} αιώνα

Βιβλιογραφία:

Stuart J., *Ikons*, (London ,1975), 78, εικ. 66.

(84)

Ελλάδα, Άγιο Όρος

ΜΟΝΗ ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ

τοιχογραφία

1700

τράπεζα

Βιβλιογραφία:

Ταβηάκης Ε.Ι., *Το εικονογραφικό πρόγραμμα στις τράπεζες των μονών του Αγίου Όρους*. (Διδακτορική διατριβή), (Ιωάννινα ,1997), 181, 185, 291, 425, εικ. 70.

(85)

Ελλάδα, Άγιο Όρος

ΜΟΝΗ ΣΤΑΥΡΟΝΙΚΗΤΑ

τοιχογραφία

1700

τράπεζα

Βιβλιογραφία:

Ταβηάκης Ε.Ι., *Το εικονογραφικό πρόγραμμα στις τράπεζες των μονών του Αγίου Όρους*, Διδακτορική διατριβή, (Ιωάννινα, 1997), 181, 185, 291, 425, εικ. 70.

(86)

ΕΙΚΟΝΑ

Ζωγράφος: Ιωάννης Πρόπουτος

1700

Βιβλιογραφία:

Bandera V.M.C., *Icone byzantine e post byzantine*, Venezia, Museo delle Icone Byzantine e post Byzantine e Chiesa di San Giorgio dei Greci,(Bologna, 1988), 14,εικ.17.

(87)

ΕΙΚΟΝΑ

Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη

Ζωγράφος: Λάσκαρις Λειχούδης

1733

Διαστάσεις: 0.65 x 0.53 μ.

Βιβλιογραφία:

Ξυγγόπουλος Α., *Μουσείον Μπενάκη. Κατάλογος τῶν εἰκόνων*, (έν Ἀθήναις, 1936), (Συμπλήρωμα Α΄, έν Ἀθήναις, 1939), 65, 66, αρ. 61, πιν. 43.

(88)

Εἰρήάδα, Ἡπειρος

ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΕΘΟΔΑΤΩΝ Ἡ ΓΚΙΟΥΜΑΤΩΝ Ἡ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΕΛΕΟΥΣΗΣ ΝΗΣΙ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ζωγρ: Αναστάσιος από το Καπέσοβο Ζαγορίου

τοιχογραφία

1733

νάρθηκας καθολικού

Βιβλιογραφία:

Λάμπρος Σπ., «Ἡπειρωτικά. Ἡ ἠίμνη τῶν Ἰωαννίνων καί αἱ ἐπί τῆς νησίδος αὐτῆς Μοναί», *Νέος Εἰηνηομνήμων*, ΙΑ (1914), 3-27 (για γενική βιβλιογραφία).

Ξυγγόπουλος Α., «Μεσαιωνικά μνημεἰα Ἰωαννίνων», *Ἡπειρωτικά χρονικά*, Ι, (1926), 53-62 καί 133-147 (για γενική βιβλιογραφία).

Σαλαμάγκας Δ., «Το νησί των Γιαννίνων (Λαογραφικά Σύμμικτα)», *Ἡπειρωτική Εστία*, 8 (1959), 678-685 (για γενική βιβλιογραφία).

Παπαδοπούλου, «Ἡ Μονή Εἰηούσας», *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων*.(επιμ. Γαρίδης Μ. καί Παθιούρας Αθ.), 27, εικ. 474, 475.Κωνστάντιος Δ.Ν., *Προσέγγιση στο ἔργο των ζωγράφων από το Καπέσοβο της Ηπείρου* (Διδακτορική διατριβή), (Αθήνα ,1997), 34 καί 168.

(89)

ΧΑΡΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ

Εθνικό Μουσείο, Βελιγράδι

Χαράκτης: Χ. Ζεφάρ

1742

Διαστάσεις: 0.408 x 0.322 μ.

Βιβλιογραφία:

Davidov V., « Ο Χριστόφορος Ζεφάροβιτς, ο των Σέρβων πρώτος χαλκογράφος του 18^{ου} αιώνα» στον τόμο: *Το έργο του Χριστόφορου Ζεφάροβιτς*, Πανακοθήκη της Σερβικής Εταιρείας, (Νόβι Σαντ, 1961), (σερβικά), 100.

Θεοχάρη Μ., «Περί Νέας Πραγματείας της Τεχνικής της Βυζαντινής Τέχνης», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, (1973), τ. 4, (Αθήνα, 1973), 82.

Kissas S., «Icons of a Kozani Menologion», *Balkan Studies*, 17 (1976), I, 107.

Παπαστράτου Ντ., *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά. 1665-1899*, (Αθήνα, 1986), 271-272, αρ. 288.

(90)

ΧΑΡΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ

Βενετία

δεύτερο μισό 18^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 0.65 x 0.49 μ.

Βιβλιογραφία:

Μυλωνάς Π., *Άθως. Μέσα από παλιές χαλκογραφίες και έργα τέχνης*, (Αθήνα, 1963), 172-173, αρ. 75.

Παπαστράτου Ντ., *Χάρτινες εικόνες, Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά. 1665-1899*, (Αθήνα, 1986), 274-275, αρ. 292.

(91)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία, Palekh

Gallerie Nikolenko

18^{ος} αιώνας

Διαστάσεις: 31.2 x 25.8 x 2.4 εκ.

Βιβλιογραφία:

Icônes grecques et russes, Gallerie Nikolenko, (1977), εικ. 61.

(92)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρωσία, Palekh

18^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία:

Onasch K. -Schieper A., *Ikonen*, (Italy, 1995), 210, εικ. σ. 211.

(93)

Ελλάδα, Ήπειρος

**ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΤΣΕΠΕΛΟΒΟ
ΖΑΓΟΡΙΟΥ**

Ζωγράφοι: Ιωάννης του Αθανασίου, ο
γιος του Αναστάσιος Αναγνώστης και ο
αδερφός του Γεώργιος

Τοιχογραφία

18^{ος} αιώνας

νότιο φουρνικό

Βιβλιογραφία:

Κωνσταντίνος Δ.Ν., *Προσέγγιση στο έργο
των ζωγράφων από το Καπέσοβο της
Ηπείρου*, (Διδακτορική διατριβή), (Αθήνα,
1997), τ. 1, 240-243, τ. 2, πιν. 241.

(94)

ΕΙΚΟΝΑ

Ελλάδα, Κεφαλληνιά

Ναός Αγίου Νικολάου των Λιβαθινάδων
στο Ληξούρι

18^{ος} αιώνας

Διαστάσεις: 0.60 x 0.475 μ.

Βιβλιογραφία:

*Κεφαλληνιά. Ένα Μεγάλο Μουσείο.
Εκκλησιαστική τέχνη*, (Αργοστόλι, 1989),
τ. 2, 4, εικ. 36.

(95)

Ελλάδα, Ήπειρος

ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΝΕΓΡΑΔΕΣ

Ζωγράφοι: Ιωάννης του Αθανασίου και ο
γιος του Αναστάσιος

τοιχογραφία

ύστερος 18^{ος} αιώνας

δυτικός τοίχος, νότιο τμήμα

Βιβλιογραφία:

Κωνσταντίνος Δ.Ν., *Προσέγγιση στο έργο
των ζωγράφων από το Καπέσοβο της
Ηπείρου*, (Διδακτορική διατριβή), (Αθήνα,
1997), τ. 1, 170, 224.

(96)

Ελλάδα, Άγιο Όρος

ΜΟΝΗ ΟΣΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ

Ζωγράφοι: Γαβριήλ και Γεώργιος από
Καστοριά

τοιχογραφία

1779

Λιτή καθολικού

Βιβλιογραφία:

ΖίαςΝ. - ΚαδάςΣ., *Ιερά Μονή Οσίου
Γρηγορίου Αγίου Όρους. Οι
τοιχογραφίες του Καθολικού*, (Άγιο
Όρος, 1998), 79-80, εικ. 244.

(97)

ΕΙΚΟΝΑ

Ελλάδα, Κεφαλληνιά

ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ζωγρ: Γεώργιος Περίληγής

τοιχογραφία

1780

Βιβλιογραφία:

Κεφαλληνιά. Ένα Μεγάλο Μουσείο.
Εκκλησιαστική Τέχνη. (Αργοστόλι, 1989),
τ. 1, 170-171, εικ. 315-322.

(98)

Ειδήδα, Ήπειρος

**ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΚΑΠΕΣΟΒΟ
ΖΑΓΟΡΙΟΥ**

Ζωγράφοι: Ιωάννης του Αθανασίου και ο
Αναστάσιος ο Αναγνώστης.

τοιχογραφία

1793

δυτικός τοίχος, κεντρικό τμήμα

Βιβλιογραφία:

Κωνστάντιος Δ.Ν., Προσέγγιση στο έργο
των ζωγράφων από το Καπέσοβο της
Ηπείρου. (Διδακτορική Διατριβή), (Αθήνα,
1997), τ. 1, 167-168, τ. 2, πιν. 193.

(99)

ΧΑΡΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ

Βενετία

1793

Διαστάσεις: 0.65 x 0.49 μ.

Βιβλιογραφία:

Παπαστράτου Ντ., Χάρτινες εικόνες.
Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά,

1665-1899, (Αθήνα, 1986), 276, αρ.
293.

(100)

ΕΙΚΟΝΑ

Ρουμανία, Εργαστήριο Βλαχίας
πριγκηπικός ναός του Cîmpulung

Ζωγράφος: πρίγκηπας Râducanul

πριν το 1795

Διαστάσεις: 79 x 59 εκ.

Βιβλιογραφία:

Dobjanschi A., *Icone maramuresene din
secolele XVIII-XIX*, (Bucuresti, 1975), 52-
58.

Εικόνες Ρουμανίας (16^{ος}-18^{ος} αιώνας).

Κατάλογος Έκθεσης στο Βυζαντινό
Μουσείο (29 Μαρτίου - 29 Απριλίου
1993), (Αθήνα, 1993), 90-91, εικ. 32.

(101)

ΕΙΚΟΝΑ

Volga

18^{ος} αιώνας

Διαστάσεις: 106 x 83 εκ.

Βιβλιογραφία:

*L' imagine dello spirito. Icone dalle terre
russe. Collezione Ambroveneto. Electa*,
(Milano, 1996), 246-247, αρ. 62.

(102)

EIKONA

Ρωσία
πρώιμος 19^{ος} αιώνας

Βιβλιογραφία:

Sruart J., *Ikons*, (London, 1975), 44, εικ.
75.

(103)**EIKONA**

Ρωσία, Palekh

πρώιμος 19^{ος} αιώνας

Διαστάσεις: 71 x 61 x 3.8 εκ.

Βιβλιογραφία:

Doukhovskoy V. and Cabal R., *Icons grecques et russes*, Galerie Nikolenko, (Paris, 1975), εικ. 58.

(104)**EIKONA**

Ελλάδα, Ήπειρος

Μονή Φιλανθρωπινών, Νησί Ιωαννίνων

Ζωγράφος: Θεοδόσιος

1801

Διαστάσεις: 1.05 x 0.75 μ.

Βιβλιογραφία:

Γαρίδης Μ. και Παλιούρας Αθ.,
Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων,
Ιωάννινα, 1993), εικ. 595.

(105)**ΧΑΡΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ**

Ελλάδα, Άγιο Όρος

Χαράκτης: Ι. Καϊδής

1870

Διαστάσεις: 0.65 x 0.49 μ.

Βιβλιογραφία:

Παπαστράτου Ντ., *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά. 1665-1899*, (Αθήνα, 1986), 281-282, αρ.
301.

(106)**ΧΑΡΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ**

Ελλάδα, Άγιο Όρος

μέσα 19^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: 0.65 x 0.49 μ.

Βιβλιογραφία:

Παπαστράτου Ντ., *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά. 1665-1899*, (Αθήνα, 1986), 282, αρ. 302.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΔΟΡ	Dumbarton Oaks Papers
ΔΧΑΕ	ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΘΗΕ	Θρησκευτική και Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια
ΘΧΕ	Θρησκευτική και Χριστιανική Ἐγκυκλοπαίδεια
ΡG	Patrologia Graeca

ΑΡΧΕΛΑΟΥ - ΣΑΡΑΝΤΙΔΟΥ, *Σίνασος* => Ι. ΑΡΧΕΛΑΟΥ - ΣΑΡΑΝΤΙΔΟΥ,
Η Σίνασος, «χωρίς τόπο έκδοσης», (1989).

ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Η Μονή των Φιλανθρωπηνών* => Μ.
ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Η Μονή των Φιλανθρωπηνών
και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, (*
Διδακτορική Διατριβή), (Αθήναι, 1983).

ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, «Τοπική ηπειρωτική σχολή» => Μ.
ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, «Ζητήματα Ζωγραφικής του

16^{ου} αιώνα. Η τοπική ηπειρωτική σχολή», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τομ. ΙΣΤ', (1991-92), 13-31.

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Εικόνες της Κέρκυρας* => Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Εικόνες της Κέρκυρας*, (Αθήνα, 1990).

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ - ΤΕΧΝΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ, 1964 => *ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ - ΤΕΧΝΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ*, 9^η Έκθεση Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, (Αθήνα, 1964).

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ, 1986 => *ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ*, Κατάλογος Έκθεσης στην Αθήνα, Παλαιό Πανεπιστήμιο (26 Ιουλίου - 6 Ιανουαρίου 1986), (Αθήνα, 1986).

ΓΑΡΙΔΗ - ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων* => Μ. ΓΑΡΙΔΗΣ - ΑΘ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, (Ιωάννινα, 1993).

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *Έρμηνεία Ζωγραφικής Τέχνης* => ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *Έρμηνεία τής Ζωγραφικής Τέχνης*, εκδ. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, (Έν Πετρούπολη, 1909).

ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ, *ΚΡΗΣ*, 1990 => ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ, *ο Κρης*, Έκθεση με αφορμή τα 450 χρόνια από τη γέννησή του (1 Σεπτεμβρίου - 10 Οκτωβρίου 1990), (Ηράκλειο, 1990).

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Τοιχογραφίες Μέσα Μάνης* => Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ
Βυζαντινές Τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης, (Αθήναι ,1995).

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΡΟΥΜΑΝΙΑΣ, 1993 => *ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΡΟΥΜΑΝΙΑΣ 16^{ος} - 18^{ος} αιώνας*. Κατάλογος Έκθεσης στο Βυζαντινό Μουσείο (29 Μαρτίου - 29 Απριλίου 1993), (Αθήναι ,1993).

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Ο Άγιος Νικόησος» => Μ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικοηίου στην Αγόριανη της Λακωνίας», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τομ. ΙΔ΄ (1987-88),107-141.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, «Φράγκος Κατελάνος»=>Δ.Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, «Ο ζωγράφος Φράγκος Κατελάνος ἐν Ἠπεύρῳ », *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τ. Α΄, (1959), 40-54.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Άγιοηόγιον* => ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΛΕΟΝΤΟΠΟΛΕΩΣ Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, *Άγιοηόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, «χωρίς τόπο έκδοσης», (1970).

ΖΙΑΣ, «Εἰκόνες»=> Ν. ΖΙΑΣ, «Εἰκόνες τοῦ βίου καί τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ἁγίου Νικοηίου», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τ. Ε΄, (1969), 275-298.

ΖΙΑΣ, «Some Representantion » => Ν. ΖΙΑΣ, «Some Representations of Byzantine Cantors», *AAA*, II (1969), 233-238.

ΖΙΑΣ - ΚΑΔΑΣ, *Μονή Οσίου Γρηγορίου* => Ν. Ζίας - Καδάς, *Ιερά Μονή Οσίου Γρηγορίου Αγίου Όρους. Οι τοιχογραφίες του καθολικού*, (Άγιο Όρος, 1998).

ΘΕΟΧΑΡΗ Μ., «Χρυσοκέντητα άμφια» => Μ. ΘΕΟΧΑΡΗ, «Χρυσοκέντητα άμφια», *Σινά. Οι θησαυροί της Ι. Μονής Αγίας Αικατερίνης*, (Αθήνα, 1990).

ΘΗΕ = > *Θρησκευτική και ήθική έγκυκλοπαίδεια*, τ.1, (Αθήναι, 1962).

ΘΧΕ => *Θρησκευτική και χριστιανική έγκυκλοπαίδεια*, τ.1, (Αθήναι, 1936).

ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, «Άνέκδοτον Κοντάκιον» => Χ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, «Άνέκδοτον Κοντάκιον εις τον Άγιον Νικόηιον», *Ορθοδοξία*, 28, (1953), 83-95.

ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, *Έκκλησίαι Μεσσηνίας* => Κ.Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, *Βυζαντιναί Έκκλησίαι τής Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, (Θεσσαλονίκη, 1973).

ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, *Συήλογή Τσακύρογλου* => Α. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, *Εικόνες. Συήλογή Γεωργίου Τσακύρογλου*, (Αθήνα, 1980).

ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ. *Ένα Μεγάλο Μουσείο* => ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ. *Ένα Μεγάλο Μουσείο. Εκκλησιαστική Τέχνη*, τ. I, II, III, (Αργοστόλι, 1981 και 1996).

ΚΟΝΟΜΟΣ., *Κεφαλονιά* => ΝΤ. ΚΟΝΟΜΟΣ, *Η Χριστιανική Τέχνη στην Κεφαλονιά*, (Αθήνα, 1966).

ΚΟΥΚΙΑΡΗΣ, «Ταφή Αρχιερέων »=> ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ Σ. ΚΟΥΚΙΑΡΗΣ, «Η εικόνηση τῆς ταφῆς Ἀρχιερέων καθιστῶν», Ανακοίνωση στο 19^ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 7, 8, 9 Μαΐου 1999, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων, ΧΑΕ, (Αθήνα, 1999), 54-55.

ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ., *Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός* => Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός, Α'-ΣΤ'*, (Αθήναι, 1948-1955).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, *Καπέσοβο* => Δ.Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ, *Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Καπέσοβο της Ηπείρου* (Διδακτορική Διατριβή), (Αθήνα, 1997).

ΛΑΣΚΑΡΙΣ, *Ἐπίτομος Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* => ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ Α. ΛΑΣΚΑΡΙΣ, *Ἐπίτομος Ἐκκλησιαστική Ἱστορία τῆς Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης μέχρι τῆς Α' Μ.Χ.αιῶνος, τ.Β'*, (έν Κωνσταντινούπολει, 1863).

ΛΙΒΑ - ΞΑΝΘΑΚΗ, *Μονή Ντίλιου* => Θ. ΛΙΒΑ - ΞΑΝΘΑΚΗ, *Οι τοιχογραφίες της Μονῆς Ντίλιου* (Διδακτορική Διατριβή), ΙΜΙΑΧ, (Ιωάννινα, 1980).

ΛΙΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΚΑΡΑΒΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ, 1997 => ΛΙΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΚΑΡΑΒΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ. Κατάλογος Έκθεσης στο Βυζαντινό Μουσείο (25 Σεπτεμβρίου - 30 Νοεμβρίου 1997), (Αθήνα, 1997).

ΛΙΟΥΔΑΚΗ, «Η τελευτή στην Κρήτη»=> Μ. ΛΙΟΥΔΑΚΗ, «Η τελευτή στην Κρήτη», Έπετηρίδα Έταιρείας Κρητικών Σπουδών, 2, (1939), 133 κ.ε.

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ - ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Οδηγός Μουσείου => Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ - ΑΘ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Οδηγός του Μουσείου των εικόνων και του ναού του Αγίου Γεωργίου, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, (Βενετία, 1976).

Ο Μέγας Συναξαριστής => Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας, (Αθήναι, 1997).

ΜΟΥΡΙΚΗ, Άγιος Νικόλαος στην Πλάτσα Μάνης => ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης, (Αθήναι, 1975).

ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, « Παραστάσεις Κοιμήσεως του Χρυσοστόμου »=> Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Παραστάσεις τής Κοιμήσεως του Χρυσοστόμου καί τών μετ' αὐτήν», ΕΕΒΣ, 9 (1932), 351-360.

ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Μουσείον Μπενάκη* => Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Μουσείον Μπενάκη. Κατάλογος τῶν Εικόνων*, (ἐν Ἀθήναις, 1936), (Συμπλήρωμα Α΄, ἐν Ἀθήναις, 1939).

ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἅγιος Νικόλαος* => Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολαίου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης*, (Αθήνα, 1964).

ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Ἡ ὑπέρβαση τοῦ ἐφήμερου* => ΑΘ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Ἡ ὑπέρβαση τοῦ ἐφήμερου μέσα ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῶν τριῶν ἱεραρχῶν*, (Ἰωάννινα, 1992).

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εἰκόνες Κύπρου* => Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εἰκόνες Κύπρου*, (Λευκωσία, 1991).

ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, *Βέροια* => Θ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, *Βυζαντινές Εἰκόνες τῆς Βέροιας*, (Αθήνα, 1995).

ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΗ => ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΗ, *ἦτοι Οκτώηχος ἡ Μεγάλη*, (ἐν Ἀθήναις, 1995).

ΡΗΓΑΚΟΥ, «Ἡ Μονὴ Ἀγίων Φανέντων »=> Δ. ΡΗΓΑΚΟΥ, «Ἡ Μονὴ Ἀγίων Φανέντων Σάμης καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολαίου» *Κεφαλληνιά. Ἐνα Μεγάλιο Μουσεῖο. Ἐκκλησιαστικὴ Τέχνη*, (Αργοστόλι, 1996), 246-247.

ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο ἀγιογράφος Θεόδωρος Πουλιᾶκης* => Γ. ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο ἀγιογράφος Θεόδωρος Πουλιᾶκης καὶ ἡ φθιαμανδικὴ χαῖκογραφία*, (Αθήναι, 1979).

ΣΥΛΛΟΓΗ ΑΝΤΡΕΙ ΡΟΥΜΠΛΙΟΦ, 1988 => *Η Παλαιोरωσική τέχνη στη συλλογή του Μουσείου Αντρέι Ρουμπλιόφ. Κατάλογος Έκθεσης στο Βυζαντινό Μουσείο (23 Νοεμβρίου - 3 Δεκεμβρίου 1988), (Αθήνα, 1988).*

ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης => Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, τ. 1-2, (Αθήνα, 1952).

ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ => Γ. και Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, (Αθήνα, 1958).

ΤΑΒΛΑΚΗΣ, Τράπεζες του Αγίου Όρους => Ε.Ι. ΤΑΒΛΑΚΗΣ, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα στις τράπεζες των μονῶν του Αγίου Όρους (Διδακτορική Διατριβή)*, (Ιωάννινα, 1997).

ΤΟΥΡΤΑ, Βίτσα - Μονοδένδρι => Α. ΤΟΥΡΤΑ, *Οι ναοί του Αγίου Νικολαίου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι (Διδακτορική Διατριβή)*, (Θεσσαλονίκη, 1986).

ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, Άγιος Νικόλαος Ὀρφανός => Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, *Ἡ ἐντοίχια ζωγραφική τοῦ Ἁγίου Νικολαίου στη Θεσσαλονίκη. Συμβοή στη μελέτη της παλαιοθόγεια ζωγραφικῆς κατά τον πρώιμο 14^ο αἰώνα (Διδακτορική Διατριβή)*, (Θεσσαλονίκη, 1978).

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εικόνες* => ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ Ν., *Εικόνες Κρητικής σχολής, 15^{ος} - 16^{ος} αιώνας*. Κατάλογος Εκθέσεως, Μουσείο Μπενάκη, (Αθήνα, 1983).

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Από το Χάνδακα στη Βενετία* => ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ Ν., *Από το Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15^{ος} - 16^{ος} αιώνας*. Κατάλογος Έκθεσης στο Μουσείο Correr, Βενετία (17 Σεπτεμβρίου - 30 Οκτωβρίου 1993), (Αθήνα ,1993).

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Φράγκος Κόνταρης» => Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Ο ζωγράφος Φράγκος Κονταρης», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε'. (1966-69), 299 κ.ε.

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Μία εικόνα της Καστοριάς» => Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Η χρονολόγηση μιας εικόνας της Καστοριάς», ΔΧΑΕ, περ.Δ', τομ. 5, (1969), 303-307.

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ , Μ. Σταυρονικήτα => Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Οι τοιχογραφίες της Ι. Μ. Σταυρονικήτα*, (Αθήνα, 1986).

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Έλληνες Ζωγράφοι* => Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την άλωση (1450-1830)*, Ι, (Αθήνα, 1987).

ALPATOV, «St. George» = > M. ALPATOV, « St. George in Byzantine and Old Russian Art», *Papers of the Institute of Russian Literature*, XIII, (χωρίς τόπο έκδοσης, 1956).

ALPATOV, *Essays* = > M. ALPATOV, *Essays on the History of the Russian Art*, vol. I, (Moscow, 1967).

ALPATOV, *Treasures* = > M. ALPATOV, *Treasures of Russian Art in the 11th – 17th Centuries (Painting)*, (Leningrad, 1971).

ANISIMOV, « Ancient Icons» = > A. ANISIMOV, «Exhibition of Ancient Icons and Church Plate at the 15th Archaeological Congress in Novgorod », *The Old Years*, (1911, October).

ANRICH, *Der heilige Nikolaos* => G. ANRICH, *Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche*, (Leipzig and Berlin, I-II, 1912-1917).

ANTONOVA - MNEVA , *Tretyakov Gallery* => ANTONOVA V. – MNEVA N. , *The Tretyakov Gallery, Moscow*, Catalogue of Old Russian Painting: 11th – early 18th century. An Attempt at an Historico – Artistic Classification, 2 vols, (Moscow, 1963).

Archaeological Congress = > *Exhibition at the 15th All- Russia Archaeological Congress. Catalogue*, (Novgorod, 1911)

BANDERA, *Icone byzantine e post byzantine* => V.M.C. BANDERA, *Icone byzantine e post byzantine, Venezia, Museo delle icone Byzantine e post Byzantine e Chiesa di San Giorgio dei Greci*, (Bologna, 1988).

BIBLIOTHECA HAGIOGRAPHICA LATINA => BIBLIOTHECA HAGIOGRAPHICA LATINA, *Antique et mediae Aetatis*, ed. Socii Bollandiani, v. II, (Bruxelles, 1900-1901).

BIBLIOTHECA HAGIOGRAPHICA LATINA => BIBLIOTHECA HAGIOGRAPHICA LATINA, *Antique et mediae Aetatis, Novum Supplementum*, (Bruxelles, 1986).

BLANKOFF , *L' art* => J. BLANKOFF, *L' art de la russie ancienne*, (Bruxelles, 1963).

BOSCHKOV, *Die bulgarische malerei* => A. BOSCHKOV, *Die bulgarische Malerei*, (Recklinghausen ,1969).

BYZANTINE MURALS AND ICONS => BYZANTINE MURALS AND ICONS, *Catalogue of an exhibition of the National Gallery, Athens*, (September 1976), (Athens, 1976).

CHATZIDAKI ,*L' art des icônes en Crête* => TH. CHATZIDAKI, *L' art des icônes en Crête et dans les îles après Byzance. Europalia. Crête 1982, Charlerois, Palais des Beaux Arts (30 Octobre - 21 Novembre 1982), «χωρίς τόπο έκδοσης», (1982).*

CHATZIDAKIS, *Icons* => M. CHATZIDAKIS, *Icons de Saint - Georges des Grecs et de la Collection de l' Institut* , (Venezia, 1962) .

CHATZIDAKIS, «Recherches »=>M. CHATZIDAKIS, «Recherches sur le peintre Theophanes le Cretois», *DOP* ,23/24, (1969-70), 309-352.

CHATZIDAKIS, «Essai» => M. CHATZIDAKIS, «Essai sur l' ecole dite logrecque precede d' une note sur les rapports de l' art venitien avec l' art crétois jusqu' á 1500». *Venezia e il Venante tino al secolo*, XV, II, (Φῆωρεντία, 1974).

CHATZIDAKIS, *Icons*, 1975 => M. CHATZIDAKIS, *Icons de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l' Institut*, Album, Bibliothèque de l' Institut Hellenique d' Etudes Byzantines et Postbyzantines de Venise, n. 8, (Βενετία, 1975).

CHATZIDAKIS, «L' evolution de l' icône» => M. CHATZIDAKIS, «L' evolution de l' icône aux 11e - 13e siecles et la transformation du templon», *Rapport au XVe Congres International d' etudes byzantines*, (Athens, 1976), 171 κ.ε.

CHATZIDAKIS, *The Icon* => M. CHATZIDAKIS, *The Icon*, (London, 1978).

DJURIC, *Icons de Yougoslavie* => V. DJURIV, *Icons de Yougoslavie* (Belgrade, 1961).

DJURIC, «Istorijske Kompozicije» => V. DJURIC, «Istorijske Kompozicije u srpskom slikarstvu srednjega vijeka i njihove književne paralele», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, II, (1968), 99-127.

DMITRIYEV, «Stroganov School» => Yu. DMITRIYEN, « Stroganov School of Painting ». *A General History of Art* , vol. III, (Moscow, 1955).

DOUKHOVSKOY - CABAL, *Icônes grecques et russes* => V. DOUKHOVSKOY and R. CABAL, *Icônes grecques et russes*, Galerie Nikolenko, (Paris, 1975).

FELICETTI - LIEBENFELS, *Ikonenmalerei* => W. FELICETTI - LIEBENFELS, *Geschichte der byzantinische Ikonenmalerei*, (Olten – Lausanne, 1956).

FELICETTI – LIEBENFELS, *Russische Ikonenmalerei* => W. FELICETTI – LIEBENFELS, *Geschichte der russischen Ikonenmalerei in den Grundzügen dargestellt* (Forschungen und Berichte des kunsthistorische Instituts der Universität Graz, III), (Graz, 1972).

FOLLIERI , *Initia Hymnorum* => E. FOLLIERI, *Initia Hymnorum Ecclesiae_Graecae*, Vol V:2, (Vatican, 1966).

FROM BYZANTIUM TO EL GRECO, 1987 => FROM BYZANTIUM TO EL GRECO. *Greek Frescoes and Icons*. Royal Academy of Arts,

London (27th March - 21st June 1987), Greek Ministry of Culture, Byzantine Museum, Athens, Royal Academy of Arts, London, (Αθήνα, 1987).

GALAVARIS, *Gregory of Nazianzenus* => G. GALAVARIS, *The illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory of Nazianzenus*, (Princeton, 1969).

GARRISON, *Panel Painting* => E. GARRISON, *Italian Romanesque Panel Painting*, (Florence, 1947).

GIOVANELLI, *Gli inni sacri de S. Bartolomeo Juniore* => G. GIOVANELLI, *Gli inni sacri de S. Bartolomeo Juniore*, (Grottaferrata, 1955).

GOAR, *Εὐχοῆόγιον* => J. GOAR, *Euxoḥóγιον sive rituale graecorum*, (Venice, 1730), (reprinted Graz, 1960).

GRABAR, *L' église de Boiana* => A. GRABAR, *L' église de Boiana*, (Sofia, 1924).

GRABAR, *Bulgarie* => A. GRABAR, *La peinture religieuse en Bulgarie*, (Paris, 1928).

HALKIN, *B. H. G.* => F. HALKIN, *Bibliotheca Hagiographica Graecae*, I-III, 3rd edition, (Bruxelles, 1957).

HALKIN, *Auctarium* => F. HALKIN, *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, (Bruxelles, 1969).

HEISER, *Nikolaus von Myra* => L. HEISER, *Nikolaus von Myra. Heiliger der ungeteilten Christenheit*, Sophia 18, (Trier, 1978).

HENRY, *Les églises de la Moldavie* => D. HENRY, *Les églises de la Moldavie du Nord, des origines à la fin du XVIe siècle*, 2 volumes, Paris E. (Leroux, 1930).

HESSELING , *L'Octateuque* => D.L. HESSELING, *Miniatures de l'Octateuque grec de Smyrne*, (Leyden, 1909).

HOLY IMAOE - HOLY SPACE, 1988 => HOLY IMAOE - HOLY SPACE. *Icons and Frescoes from Greece*, Greek Ministry of Culture, Byzantine Museum, The Walter Art Gallery, Baltimore, (Αθήνα, 1988).

HONIGMANN, «La liste originale des Pères de Nicée» => E. HONIGMANN, «La liste originale des Pères de Nicée» *Byzantion*,14 (1939), 17-76.

HONIGMANN, « Une liste inédite des Pères de Nicée »=> E. HONIGMANN, «Une liste inédite des Pères de Nicée», *Byzantion* ,20 (1950), 63-71.

ICONES GRECQUES ET RUSSES, 1977 => ICÔNES GRECQUES ET RUSSES, Galerie Nikolenko, «χωρίς τόπο έκδοσης», (1977).

ICONS: A SACRED ART, 1989 => ICONS: A SACRED ART, 30th Anniversary. Exhibition Catalogue. The temple Gallery, (Temple R.), (London, 1989).

JANIN, L'eglises => Janin R. , Les eglises et les monasteres , (Paris , 1953) .

KJELLIN, Ryska ikoner => H. KJELLIN, Ryska ikoner I svensk och norsk ägo, (Stockholm, 1956).

KOMINIS A., Analecta Hymnica Graeca => A. KOMINIS, Analecta Hymnica Graeca. Vol. IV, (Rome, 1976).

KONDAKOV, The Russian Icons => N. KONDAKOV, The Russian Icons, (Oxford ,1927).

*KOSTSOVA, «Expedition to the White Sea» => A. KOSTSOVA, «Exhibitions to the White Sea and North Ovina», *Proceedings of the Hermitage*, XXIII, (1962), (στα ρωσ.)*

LAURINA - PUSHKARIOV, Novgorod Icons => V. LAURINA - V. PUSHKARIOV, Novgorod Icons. 12th - 17th century, (Leningrad, 1980).

LAZAREV, Storia => V. LAZAREV, Storia della pittura bizantina, (Torino, 1967).

LAZAREV, *Moscow School* => V. LAZAREV, *Moscow School of Icon - Painting*, (Moscow ,1971).

LUMIERES DE L' ORIENT CHRÉTIEN => LUMIERES DE L' ORIENT CHRETIEN, *Icônes de la collection Abu Adal*. Catalogue Expedition. Le Musée d' art et de histoire á Gêneve. (12 Decembre - 4 Mai 1997), (Beyrouth, 1997).

MAAS - TRYPANIS, *Sancti Romani Melodi Cantica* => P. MAAS -C.A. TRYPANIS, *Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica Dubia*, (Berlin, 1970).

MANGO, «The Tenth Homily of Photius» => C. MANGO, «The Date and Significance of Photius»,*DOP* ,9-10, (1956), 125-40.

MANGO, *The Homilies of Photius* => C. MANGO, *The Homilies of Photius, Patriach Constantinople*, Washigton D.C, 177-183.

MARTIN, « The Death of Ephraim » => J. MARTIN, «The Death of Ephraim in byzantine and Early Italian Painting», *Art Bulletin* ,33 (1951), 217-225.

MEISEN, *Nikolauskult and Nikolausbrauch* => K. MEISEN, *Nikolauskult and Nikolausbrauch im Abendlande*. (= Forschungen zur Volkskunde, 9-12), (Düsseldorf, 1931).

METROPOLITAN MAKARIJ, *Velikija Minei Cetii* => METROPOLITAN MAKARIJ, *Velikija Minei Cetii*, Fasc. 11, (Moscow ,1904).

MIGNE, P.G. => J.P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, (Paris, 1916/60).

MILLET, *Athos* => G. MILLET, *Monuments de l' Athos, I, Les peintures*, (Paris, 1927).

MIRKOVIC – TATIV, *Markov Monastir* => L. MIRKOVIC – Z. TATIC., *Markov Monastir*, (Novi Sad, 1925).

MURATOV, «Russian Painting » = > P. MURATOV, «Russian Painting before the mid-17th Century», *A History of Russian Art*, vol. IV., (Moscow, χωρίς χρόνο έκδοσης).

NEKRASOV, *Old Russian Representative Art* = > A. NEKRASOV, *Old Russian Representative Art*, (Moscow, 1937).

ONASCH, *Ikonen* => K. ONASCH, *Ikonen*, (Berlin, 1961).

ONASCH, *Icons* => K. ONASCH, *Icons*, (London, 1963).

ONASCH - SCHIEPER, *Ikonen* => K. ONASCH -A. SCHIEPER, *Ikonen*, (Italy, 1995).

OUSPENSKY, *L' Octateuque* => TH. OUSPENSKY, *L' Octateuque de la Bibliothèque du Sérail á Constantinople*, (Sofia, 1907).

PAINTING IN OLD NOVGOROD, 1974 => PAINTING IN OLD NOVGOROD AND ITS LAND: 12th - 17th centuries. Catalogue of the 1974 Exhibition of Icons from the Soviet Museums and Private Collections (indr. V. Laurina), (Leningrad, 1974).

PANAYOTOVA, *Bulgarian Mural Paintings* => D. PANAYOTOVA, *Bulgarian Mural Paintings of the 14th century*, Sofia 1966.

PETKOVIC – POPOVIC, *Staro Nagoricino* => V. RETKOVIC – P. POPOVIC, *Staro Nagoricino, Psača, Kalenic*, (Belgrade, 1933).

PITRA, *Analecta Sacra Spicilegio*, I => J. Pitra, *Analecta Sacra Spicilegio. Solesmensi parata I*, (Paris, 1876).

Repository of the Novgorod Diocese => *Repository of the Novgorod Diocese*, (Novgorod, 1916).

RICE, *Icons of Cyprus* => T. D RICE, *Icons of Cyprus*, (London, 1937).

RICE, *Icons and their Dating* => T.D. RICE, *Icons and their Dating*, Themes and Hudson, (London, 1974).

SCHWARTZ, «Über die Bischoflisten» => E. SCHWARTZ, «Über die Bischoflisten der Synoden von Chalkedon, Nikaia and Konstantinopel», Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch_- historische Abteilung, NF. ,13, (1937).

ŠEVČENKO, *The life of Saint Nicholas* => N.P. Ševcenko, *The life of Saint Nicholas in byzantine art*, (Torino, 1983).

ŠEVČENKO, *The life of Saint Nicholas of Sion* => I. – N.P. ŠEVČENKO, *The life of Saint Nicholas of Sion*, Brookline Massachusetts, 1984.

SKROBUCHA, *Icons in Gzechoslovakia* => H. SKROBUCHA, *Icons in Gzechoslovakia*, (Gzechoslovakia, 1971).

SMIRNOVA, «St Nicholas» = > E. SMIRNOVA, «St Nicholas from Barovichi», *Proceedings of the Russian Museum*, 7, (Leningrad, 1961).

SMIRNOVA, *Painting In the Onega Lake* => E. SMIRNOVA, *Painting in the Orega Lake Area: 14th - 16th centuries*, (Moscow, 1967), (отд ρωσ.).

STANIĆ, «Sv. Nicole» => R. STANIĆ, «Freske crkve Sv. Nicole v Baljevcukod Raške», *Saopštenja zadova za zâstitu sppomenika kulture*, 10 (1974), 53 κ.ε.

STEFĂNESKU, *Bucovine et Moldavie* => I.D. STEFANESCU, *La peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, (Paris, 1929).

STYLIANOU, *Cyprus* => A. and J. STYLIANOU, *The painted churches of Cyprus*, (Cyprus, 1964).

SWEINFURTH, *Boiana* => P. SWEINFURTH, *Die Fresken der kirche von Boaina*, (Berlin, 1965).

TRESORS D' ART ALBANAIS, 1993 => TRESORS D' ART ALBANAIS, *icônes byzantines et post-byzantines du XIIe au XIXe siecle*. Exhibition Catalogue. Musee. Message Biblique. Marc. Chagall (3 Juillet - 7 Oct. 1993), (Paris, 1993).

VOLBACH /LAFONTAINE – DOSOGNE, *Byzance* => W. VOLBACH / J. LAFONTAINE DOSOGNE, *Byzanze und der christliche Osten*, (Berlin, 1968).

WALTER, « Death in Byzantine Iconography »=> C. WALTER, «Death in Byzantine Iconography», *Eastern Churches Review*, 8 (1976), 113-127.

WALTER , *Art and Ritual* => C. WALTER, *Art and Ritual of Byzantine Church*, (London, 1982).

WEITZMANN, « Fragments » => K. WEITZMANN, «Fragments of an early St. Nicholas triptych», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. Δ', (1964-65), 1-23.

WEITZMANN , *Icons* => K. WEITZMANN, *A Treasury of Icons*, (New York ,1966).

WEITZMANN, « Byzantine Miniature » => K. WEITZMANN, «Byzantine Miniature and Icon Painting in the Eleventh century», *Studies*

in Classical and Byzantine Manuscript Illumination, (Chicago, 1971).

WULFF- ALPATOFF, *Denkmaler der Iconenmalerei* => O. WULFF – M. ALPATOFF, *Denkmaler der Iconenmalerei in kunstgeschichter Folge*, (Hellerau bei Dresden, 1925).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ: ΤΟΠΩΝ, ΜΝΗΜΕΙΩΝ, ΦΟΡΗΤΩΝ ΕΡΓΩΝ.

A. ΜΝΗΜΕΙΑ

Άγιο Όρος:

- Μονή Δοχειαρείου: 60.
- Μονή Μεγίστης Λαύρας (τράπεζα): 43.
- Μονή Μεγίστης Λαύρας (παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου): 42, 44, 50, 54, 55, 56, 57, 66,81, 83.
- Μονή Οσίου Γρηγορίου: 52.

Βουλγαρία:

- Boiana: 19, 23, 40.
- Kalotino: 29, 32, 76, 77.

Γεωργία:

- Ναός του Σωτήρα στη Calendzixa: 25, 80.

Γιουγκοσλαβία:

- Ναός του Αγίου Νικολάου στη Psaca: 23.
- Μονή Markon, καθολικό Αγίου Δημητρίου: 22, 24, 49.

Θεσσαλονίκη:

- Ναός του Αγίου Νικολάου Ορφανού: 21, 22, 23, 47, 79.

Ιωάννινα:

- Ναός του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα: 47, 49, 50, 66, 83.
- Ναός του Αγίου Νικολάου στο Καπέσοβο: 68.
- Ναός του Αγίου Νικολάου στη Κράψη: 45, 46, 47, 50, 66, 83.

- Ναός του Αγίου Νικολάου στους Νεγάδες: 68.
- Ναός του Αγίου Νικολάου στο Τσεπέλοβο: 68.

Νησί των Ιωαννίνων:

- Μονή Ελεούσης ή Γκιουμάτων: 67, 69.
- Μονή Ντίηιου: 42-45, 47, 49, 50.
- Μονή Φιλανθρωπηνών: 5, 65, 67, 70,84.

Κεφαλονιά:

- Μονή Φανέντων Σάμης: 53.

Λακωνία:

- Ναός του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη: 19, 20, 54, 60, 80.

Μάνη:

- Ναός του Αγίου Νικολάου στην Πηάτσα: 23.
- Ναός του Αγίου Νικολάου στο Μπρίκι: 29.

Μεσσηνία:

- Μονή Βουηκάνου, ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου: 66-67.

Μετέωρα:

- Μονή του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά: 42-44, 74.

-Μονή Βαρλαάμ, παρεκκλήσι
Τριών Ιεραρχών: 56.

Μολδαβία:

-Vatra – Moldavitei: 46, 48.
-Susevita: 47, 48.

Μυστράς:

-Ναός του Αγίου Νικοηάου: 59.

Σερβία:

-Ναός του Αγίου Νικοηάου στο
Baljevac: 25, 47.

B. ΕΙΚΟΝΕΣ

Αθήνα:

-Εικόνα Κοίμησης του αγίου
Νικοηάου, συλλογή Γκορίτσα: 42,
54, 59, 74, 82.
-Βιογραφική εικόνα του αγίου
Νικοηάου, συλλογή Ανδρεάδη:
55.
-Βιογραφική εικόνα του αγίου
Νικοηάου, μουσείο Μπενάκη: 60.

Αλβανία:

-Βιογραφική εικόνα του αγίου
Νικοηάου, μουσείο Korce: 51.
-Βιογραφική εικόνα του αγίου
Νικοηάου, μοναστήρι Decani: 57,
82.

Άρτα:

-Βιογραφική εικόνα του αγίου
Γρηγορίου του Θαυματουργού,
ναός της Αγίας Σοφίας: 58.

Βέροια:

-Βιογραφική εικόνα του αγίου
Νικοηάου: 28.

Καστοριά:

-Εικόνα Κοιμήσεως του αγίου
Νικοηάου, ναός του Αγίου
Σπυρίδωνα του Εθνικού
Ορφανοτροφείου Καστοριάς: 28,
45, 74.
-Αμφιπρόσωπη εικόνα:
α' όψη: Ο άγιος Νικόηαος με
σκηνές του βίου του,
β' όψη: Η Κοίμηση του αγίου
Νικοηάου, ναός του Αγίου
Σπυρίδωνα του Εθνικού
Ορφανοτροφείου Καστοριάς: 27,
28.

Κέρκυρα:

-Βιογραφική εικόνα του αγίου
Νικοηάου, Ζ. Χ. Μαρριέτης: 47, 48.
-Βιογραφική εικόνα του αγίου
Νικοηάου, μουσείο Αντιβουνιώ-
τισσας: 58.
-Βιογραφική εικόνα του αγίου
Νικοηάου στο Βιρό, ναός του
Αγίου Νικοηάου: 58.

Κεφαλονιά:

-Βιογραφική εικόνα του αγίου
Νικοηάου, μουσείο Κεφαλονιάς:
48.
-Βιογραφική εικόνα του αγίου
Νικοηάου στους Σουηάρους: 59.

Κρήτη:

-Βιογραφική εικόνα του αγίου
Νικοηάου στη Σκαφωτή, Χανιά,
συλλογή Τσακύρογλου: 52, 76.

Κύπρος:

-Βιογραφική εικόνα του αγίου
Νικοηάου, ναός του Αγίου

Νικοηάου Στέγης, Κακοπετριά:
20, 21, 29, 76.

Ρουμανία:

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, πριγκηπικός ναός Cîmpulung: 61.

Ρωσία:

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, γκαηερί Tretyakov:26, 34.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, Novgorod: 26.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, μονή Ugreshesk, γκαηερί Tretyakov: 26, 27, 30.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, μουσείο Λένινγκραντ: 29.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, ναός Κοιμήσεως στο Meletevo, γκαηερί Tretyakov: 30.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου,Novgorod:34.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, Μόσχα:34.

-Θύρες κιβωτού με σκηνές του βίου του αγίου Νικοηάου, Pskov :34.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, Novgorod, μουσείο Στοχόλημης: 34-35.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, Novgorod, μουσείο Όσθου: 34.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, Novgorod, μουσείο Πετρούπολης: 34, 36.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου,σχολή Stroganov: 35.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, Novgorod: 36.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, Palekh: 36.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, Palekh:36.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, Palekh: 36.

-Βιογραφική εικόνα των αγίων Πέτρου και Αλεξίου: 37.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Κυρίηλου Beloozero: 37.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου:63-64.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, μουσείο Πετρούπολης: 71.

Σινά:

-Τρίπτυχο με σκηνές του βίου του αγίου Νικοηάου, μονή της Αγίας Αικατερίνης: 16, 18, 24, 26, 33, 74, 77.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, μονή της Αγίας Αικατερίνης:19, 24, 26, 33.

-Επιστύλιο με σκηνές του βίου του αγίου Νικοηάου, μονή Αγ. Αικατερίνης: 19.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, μονή Αγ. Αικατερίνης:29.

Τσεχοσλοβακία:

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, Saris District: 35.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, Saris District:35.

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικοηάου, εκκλησία Αρχάγγελου Μιχαήλ: 35.

Χαλκιδική:

-Βιογραφική εικόνα του αγίου Νικολάου, ναός του Αγίου Αθανασίου στη Συκιά: 48-49.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΖΩΓΡΑΦΩΝ

- Αναστάσιος : 67-68.
- Γαβριήλ:
- Γρηγόριος:
- Θεοδόσιος: 66.
- Θεοφάνης:42-44.
- Ιωάννης (ιερέας): 56.
- Ιωάννης: 68.
- Κάλημος Ν.: 59.
- Κατελάνος: 44, 50, 55, 56, 81, 83.
- Κονταρίδες Γ. και Φ. : 45, 83.
- Λειχούδης Λ.: 58, 60.
- Μαρριέτη Χρ.: 47-48.
- Μιχαήλ: 50-52.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ανάληψη ψυχής αγίου Νικολάου: 3,54-64,81-83.
- Κοίμηση του αγίου Σπυρίδωνα: 59.
- Κοίμηση της θεοτόκου:20,22,25, 29,35,40,42,44,51,54,55,56,57,59 ,64,68,80,81.
- Μ. Βασίλειος: 23.
- Πρωτομάρτυρας Στέφανος : 29.
- Χριστός: 9,15,26,45,46,54,55.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ .1.Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Τρίπτυχο 11^{ου} αιώνα. Μονή Αγ. Αικατερίνης. Παρεκκλήσι Σαράντα Μαρτύρων. Σινά.

Εικ. 2. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Μονή Αγίας Αικατερίνης. Σινά. Τέλη 12^{ου} αιώνα.

Εικ. 3. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Μονή Αγ. Αικατερίνης. Σινά. Αρχές 13^{ου} αιώνα.

Εικ. 4. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Βοϊανα. Βουλγαρία. Σόφια. Νάρθηκας. 1259.

Εικ. 5. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Ναός του Αγίου Νικοηάου στην Α-γόριανη Λακωνίας. Κυρίως ναός. Τέλος 13^{ου} αιώνα.

Εικ. 6. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Άγιος Νικόηαος Στέγης. Κακοπετριά. Κύπρος. Δεύτερο μισό 13^{ου} αιώνα.

Εικ. 7. Η απεικόνιση του τάφου του Αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Άγιος Νικόηαος Στέγης. Κακοπετριά. Κύπρος. Δεύτερο μισό 13^{ου} αιώνα.

Εικ. 8. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Άγιος Νικόηαος Ορφανός. Θεσσαλονίκη. Νάρθηκας . Τρίτη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα.

Εικ. 9. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Άγιος Νικόηαος στην Πλάτσα Μάνης. Καμπινάρι. Νότιο κλίτος ναού.1348-9.

Εικ.10. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Άγιος Νικόηαος στην Psaca: Γιουγκοσλαβία. Νάρθηκας. 1366-71.

Εικ. 11 α -β. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Ναός Αγ. Δημητρίου στη μονή Markon. Γιουγκοσλαβία. Νάρθηκας. 1376-81.

Εικ. 12. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Άγιος Νικόηαος στο Baljevac. Γιουγκοσλαβία. Σερβία. Νάρθηκας. Πέμπτη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα

Εικ. 13. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Ναός του Σωτήρα στη Calendzixa. Γεωργία. Πρόθεση. 1384-96.

Εικ.14. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του.Γκαηερί Tretyakon. Ρωσία. Τέλη 14^{ου} αιώνα.

Εικ. 15. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Σχοηή Novgorod. Αρχές 14^{ου} αιώνα.

Εικ. 16. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Μονή Nicola Ugrezhesk κοντά στη Μόσχα. Γκαηερί Tretyakon. 1380.

Εικ.17.α . Αμφιπρόσωπη εικόνα αγίου Νικοηάου: Καστοριά. Αρχές 15^{ου} αιώνα. Κύρια όψη: Ο άγιος Νικόηαος με σκηνές του βίου του. (Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου).

- Εικ. 17 β. Αμφιπρόσωπη εικόνα του αγίου Νικοηάου: Καστοριά. Αρχές 15^{ου} αιώνα. Πίσω όψη: Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου.
- Εικ. 18. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα από την Καστοριά. Αρχές 15^{ου} αιώνα.
- Εικ. 19. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Βέροια. Μέσα 15^{ου} αιώνα.
- Εικ. 20. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Άγιος Νικόηαος στο χωριό Μπρίκι της Μάνης. Βόρειο τύμπανο ναού. 15^{ος} αιώνας.
- Εικ.21. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Μονή Αγίας Αικάτερινης.Σινά. 15^{ος} αιώνας.
- Εικ.22. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Άγιος Νικόηαος στο Kalotino. Βουλγαρία. Νάρθηκας. Τέλη 15^{ου} αιώνα.
- Εικ.23. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Ρωσία. Μουσείο Λένινγκραντ. Τέλη 15^{ου} αιώνα.
- Εικ.24. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Ρωσία. Ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στο χωριό Meletevo. Τρίτο τέταρτο του 15^{ου} αιώνα.
- Εικ.25. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Novgorod. 16^{ος} αιώνας.
- Εικ. 26. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Μόσχα. 16^{ος} αιώνας.
- Εικ. 27. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Θύρες κιβωτού με σκηνές του βίου του. Ποκόφ. Μέσα ή δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα.
- Εικ. 28. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου. Novgorod. Εθνικό Μουσείο της Στοκχόλμης. 1500.
- Εικ. 29. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου. Novgorod. Όσλο. 16^{ος} αιώνας.
- Εικ. 30. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου. Χωριό Konda. Μουσείο Πετρούπολης. 16^{ος} αιώνας.
- Εικ. 31. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Ναός Τιμίου Σταυρού στη Dubova. Μουσείο του Saris District. Τσεχοσλοβακία. Τέλος 16^{ου} αιώνα.
- Εικ. 32. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου. Μουσείο του Saris District. Τέλος 16^{ου} αιώνα-Αρχές 17^{ου} αιώνα.
- Εικ. 33. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου. Ναός του Αρχαγγέλιου Μιχαήλ. Τσεχοσλοβακία. Τέλος 16^{ου} αιώνα-αρχές 17^{ου} αιώνα.
- Εικ.34. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου. Σχολή Stroganov. 1600.
- Εικ. 35. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου. Novgorod. Πρώτο μισό 16^{ου} αιώνα.
- Εικ. 36. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου. Palekh. 18^{ος} αιώνας.

- Εικ. 37. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου. Palekh. 18^{ος} αιώνας.
- Εικ. 38. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου. Palekh. Αρχές του 19^{ου} αιώνα.
- Εικ. 39. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου. Palekh. Αρχές 19^{ου} αιώνα.
- Εικ. 40. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Μονή Αγίου Νικοηάου Αναπαυσά. Μετέωρα. Νάρθηκας. 1527.
- Εικ. 41. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Τράπεζα Μονής Λαύρας, Άγιο Όρος. Βόρειο σκέλος. Ανατολικός τοίχος. 1535.
- Εικ. 42. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Μονή Ντίλιου. Νησί των Ιωαννίνων. Καθολικό. Νάρθηκας. 1542.
- Εικ. 43. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Λεπτομέρεια εικ. 42.
- Εικ. 44. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Ναός του αγίου Νικοηάου στην Κράψη. Ήπειρος. 1563.
- Εικ. 45. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Vatra Moldavidei. Μολδαβία. Εξωνάρθηκας. 1536.
- Εικ. 46. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Susevita. Μολδαβία. Εξωτερικός τοίχος ναού. 1600.
- Εικ. 47. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Κέρκυρα. Ζωγράφος Χριστόφορος Μαριέττης. Συλληογή Καλλιγιά. 1677.
- Εικ. 48. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Κεφαλονιά. Ζωγράφος. Γεώργιος. 1780.
- Εικ. 49. Λεπτομέρεια εικ. 48. Η εικόνα φέρει επιγραφή: «ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΠΟΥΣΝΑΡΑ ΣΒΟΡΟΝΟΥ. 1780 Χειρ Γεωργίου Περλιγγή».
- Εικ. 50. Η « Δέσις του αγίου Νικοηάου προ της κοιμησεώς αυτού». Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Ναός Αγ. Αθανασίου. Χαλκιδική. Συκιά. 1605.
- Εικ. 51. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Λεπτομέρεια εικ. 50.
- Εικ. 52. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Ναός του αγίου Νικοηάου στη Βίτσα. Ήπειρος. 1619.
- Εικ. 53. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Αλβανική σχολή. 16^{ος} – 17^{ος} αιώνας.
- Εικ. 54. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Σκαφωτή. Τελευταίο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα.
- Εικ. 55. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Καθολικό Μονής Οσίου Γρηγορίου στο Άγιο Όρος. Ζωγράφοι: Γαβριήλ και Γρηγόριος από Καστοριά. Λιτή. 1779.
- Εικ. 56. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Ναός του αγίου Νικοηάου. Μονή Φανέντων Σάμης. Κεφαλονιά. Μέσα 17^{ου} αιώνα.

- Εικ. 57. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα Συηηλογής Γκορίτσα. Αθήνα. 16^{ος} αιώνας.
- Εικ. 58. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Συηηλογή Ανδρεάδη. Αθήνα. 1500.
- Εικ. 59. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Παρεκκλήσι Αγίου Νικοηάου. Μονή Μεγίστης Λαύρας. Άγιο Όρος. Ζωγράφος: Φράγκος Κατεηάνος. 1560.
- Εικ. 60. Η Κοίμηση του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών. Μονή Βαρηάμ. Μετέωρα. Ζωγράφος: ιερέας Ιωάννης. 1637.
- Εικ. 61. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Μοναστήρι της Decani. 1615-1620.
- Εικ. 62. Λεπτομέρεια εικ.61.
- Εικ.63. Η Κοίμηση του βίου του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Μουσείο Αντιβουνιώτισσας. Ζωγράφος: Θεόδωρος Πουηάκης. 17^{ος} αιώνας.
- Εικ. 64. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Βιρός. Ζωγράφος: Θεόδωρος Πουηάκης. 17^{ος} αιώνας.
- Εικ. 65. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Ζωγράφος: Θεόδωρος Πουηάκης. 17^{ος} αιώνας.
- Εικ. 66. Η Κοίμηση του αγίου Γρηγορίου του Θαυματοουργού. Ναός της Αγίας Σοφίας. Άρτα. Ζωγράφος: Θεόδωρος Πουηάκης. 17^{ος} αιώνας.
- Εικ. 67. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Επτανησιακό εργαστήρι. 17^{ος} αιώνας.
- Εικ. 68. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Εκκλησία του Αγίου Νικοηάου στους Σουηάρους. Ζωγράφος: Θεόδωρος Πουηάκης. 17^{ος} αιώνας.
- Εικ. 69. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Ζωγράφος: ιερέας Νικόηας Κήηπος. Ιδιωτική συηηλογή. 1674.
- Εικ. 70. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Ναός του Αγίου Νικοηάου. Μυστράς. 17^{ος} αιώνας.
- Εικ. 71. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Επτανησιακό εργαστήρι. Τέλη 17^{ου} αιώνα – αρχές 18^{ου} αιώνα.
- Εικ. 72. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Τράπεζα Μονής Δοχειαρείου. Άγιο Όρος. ΝΔ γωνία. 1700.
- Εικ. 73. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Ζωγράφος: Ιωάννης Πρόπουτος. 1700.
- Εικ. 74. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Ζωγράφος: Λάσκαρης Λειχούδης. Μουσείο Μπενάκη. 1733.

Εικ. 75. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Πριγκηπικός ναός του Cimpulung. (νομός Arges). Εργαστήριο της Βλαχίας. Ζωγράφος: Raducanul. Πριν το 1795.

Εικ. 76. Λεπτομέρεια εικ.75.Η σκηνή της Κοίμησης και η σκηνή της Ανάληψης της ψυχής του αγίου Νικοηάου.

Εικ. 77. Ο Ενταφιασμός του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Ρωσία. 16^{ος} αιώνας.

Εικ.78. Λεπτομέρεια εικ. 77.

Εικ. 79. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Μονή Φιλανθρωπηνών. Νησί των Ιωαννίνων. Ανατολικός τοίχος. 16^{ος} αιώνας.

Εικ. 80. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Εικόνα του αγίου Νικοηάου με σκηνές του βίου του. Φέρει την εξής επιγραφή: « Ιστορήθη δια εξόδων του ...Κυρίου Αναστασίου Σίμου, δια χειρός Θεοδοσίου. 1801. Ιουνίου 26». Μονή Φιλανθρωπηνών. Νησί των Ιωαννίνων. 1801.

Εικ. 81. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Μονή Βουηκάνου. Καθολικό: Ναός της Κοιμήσεως της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ζωγράφοι: Γεώργιος και Δημήτριος Μόσχος από το Ναύπλιο. 1608.

Εικ. 82. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Μονή Εηεούσας. Νησί των Ιωαννίνων. Ζωγράφος : Αναστάσιος από το Καπέσοβο. Ήπειρος. Νάρθηκας. 1759.

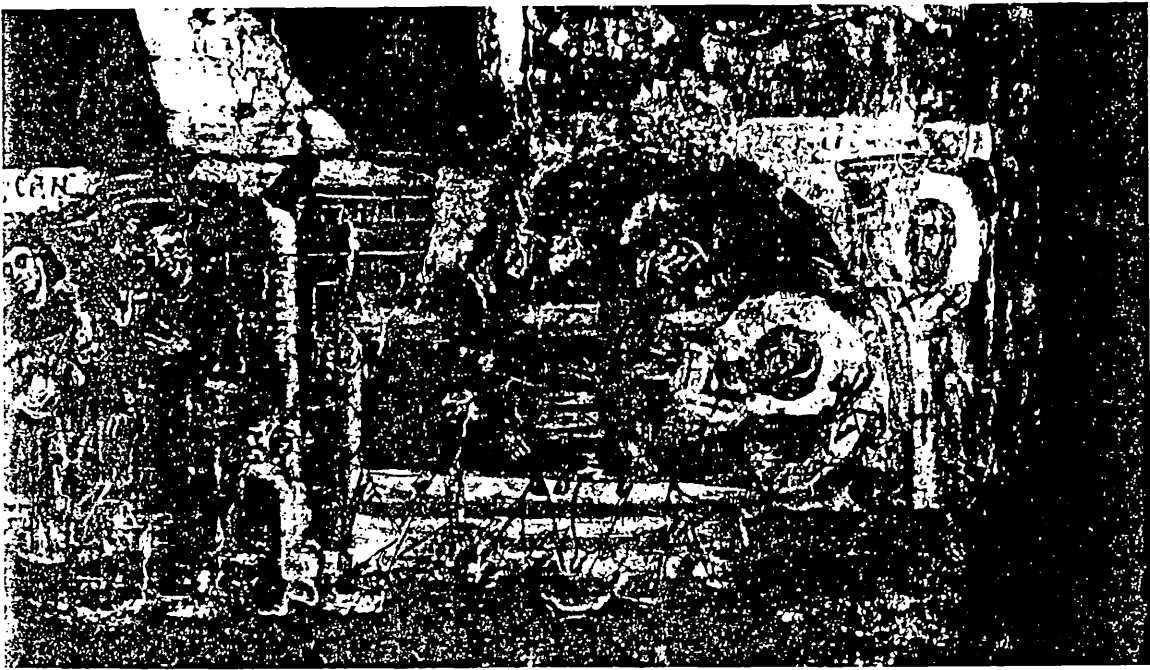
Εικ. 83. Μονή Εηεούσας. Νάρθηκας. Οι κτήτορες Δωρόθεος και Γεράσιμος. Λεπτομέρεια εικ. 82.

Εικ. 84. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Ναός του Αγίου Νικοηάου. Τσεπέλεβο. Ήπειρος. Ζωγράφος: Ιωάννης του Αθανασίου, ο γιος του Αναστάσιος Αναγνώστης και ο αδερφός του Γεώργιος. Νοτιοδυτικό φουρνικό. 1786.

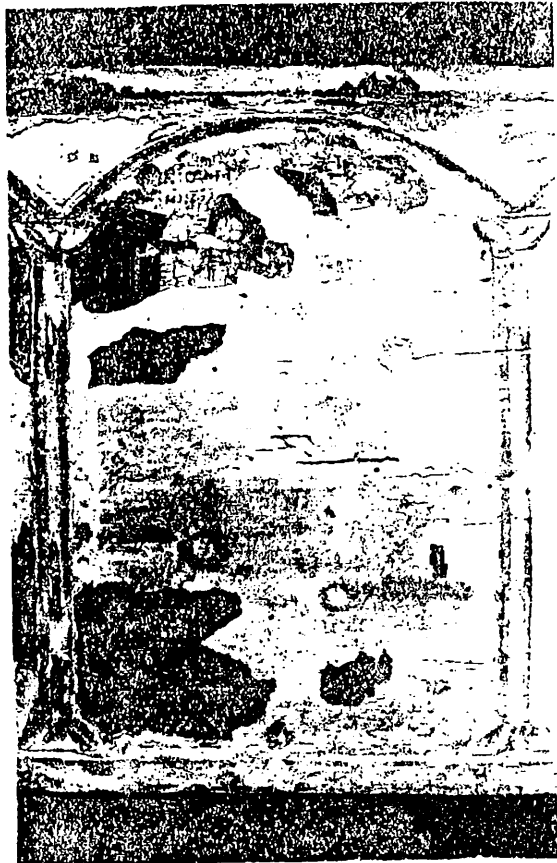
Εικ. 85. Η Κοίμηση του αγίου Νικοηάου. Ναός του Αγίου Νικοηάου. Καπέσοβο. Ήπειρος. Ζωγράφοι: Ιωάννης του Αθανασίου και ο γιος του Αναστάσιος Αναγνώστης. 1793.

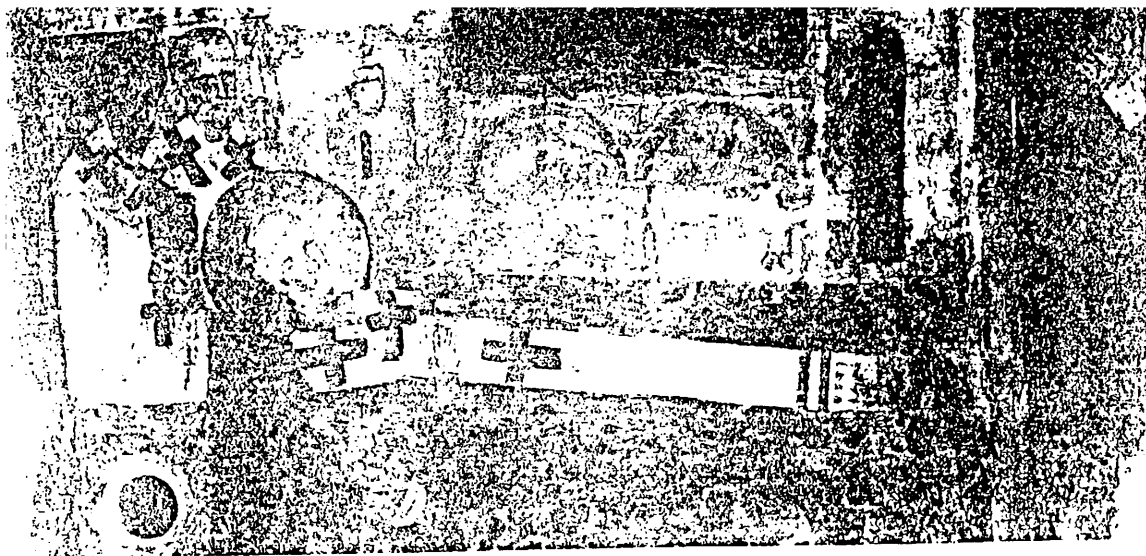
Εικ. 1. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Τρίπτυχο 11^{ου} αιώνα. Μονή Αγ. Αικατερίνης. Παρεκκλήσι Σαραντα Μαρτύρων. Σινά.

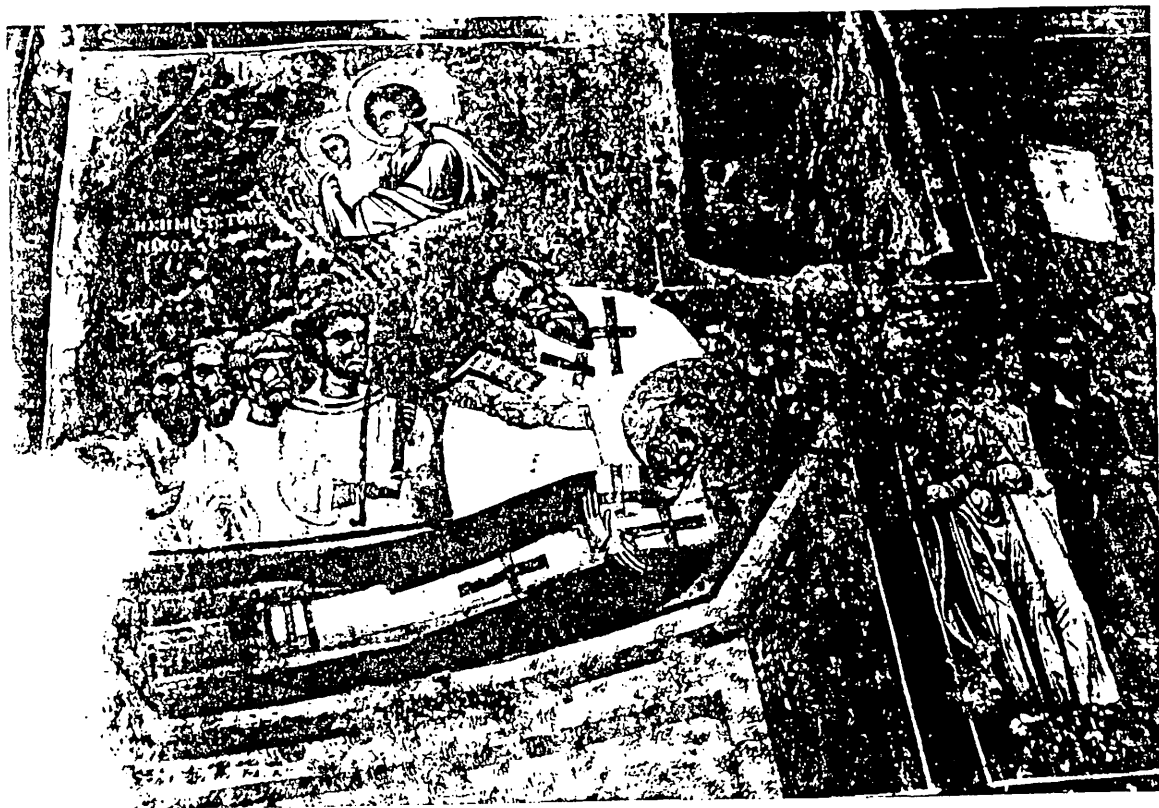
Εικ. 2. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Μονή Αγ. Αικατερίνης, Σινά. Τέλη 12^{ου} αιώνα.

Εικ. 3. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Επιστύλιο με σκηνές του βίου του Αγίου. Μονή της Αγίας Αικατερίνης, Σινά. Αρχές 13^{ου} αιώνα.

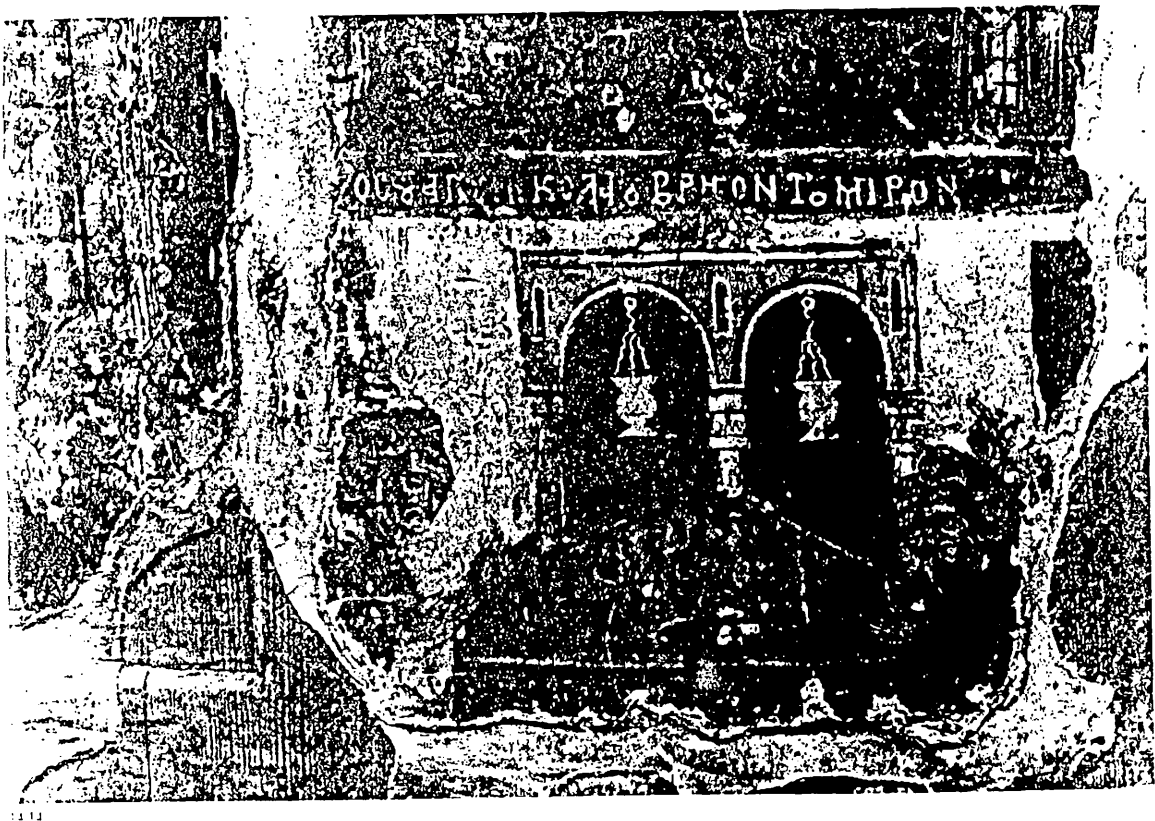
Εικ. 4. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Βοϊανα. Βουλγαρία. Σόφια. Νάρθηκας. 1259.

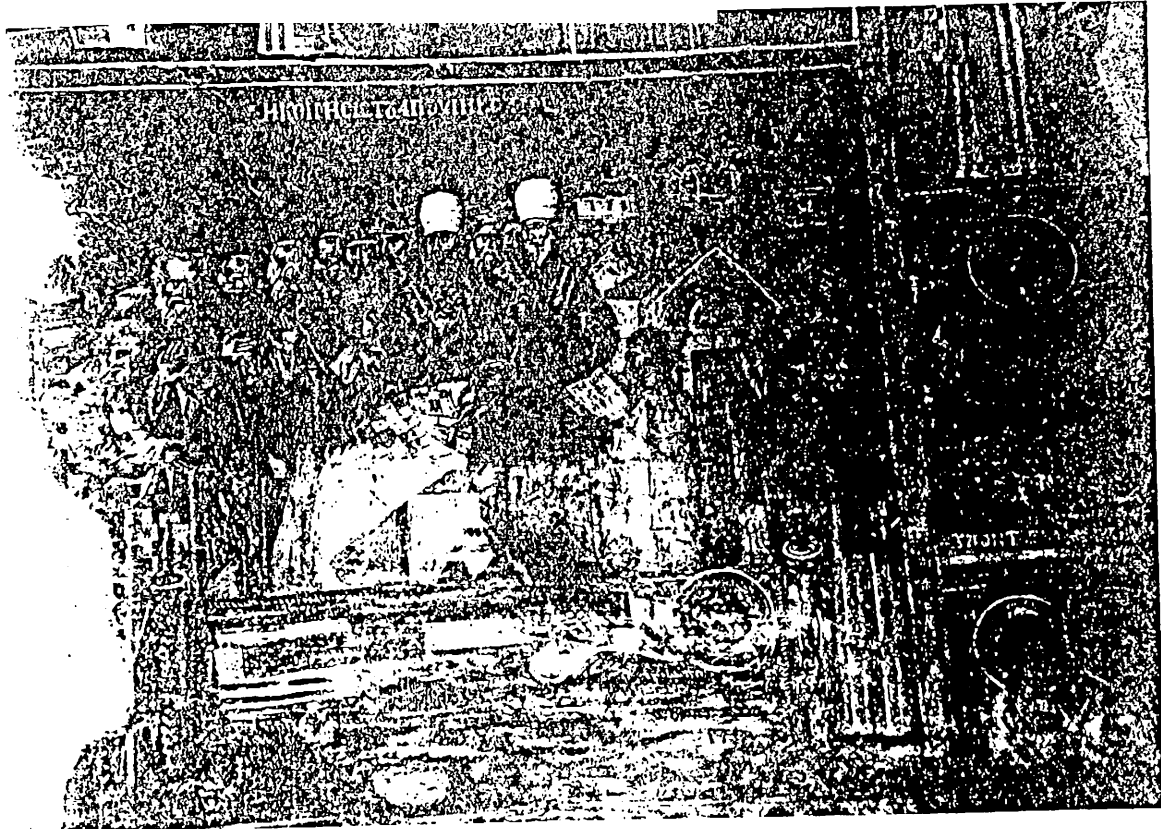
Εικ. 5. Η Κοίμηση του Αγ. Νικολάου. Νάος του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη Λακωνίας. Κυρίως νάος. Τέλος 13^{ου} αιώνα.

Εικ. 6. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Άγιος Νικόλαος Στέγης. Κακοπετριά. Κύπρος. Δεύτερο μισό 13^{ου} αιώνα.

Εικ. 7. Η απεικόνιση του τάφου του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Άγιος Νικόλαος Στέγης. Κακοπετριά. Κύπρος. Δεύτερο μισό 13^{ου} αιώνα.

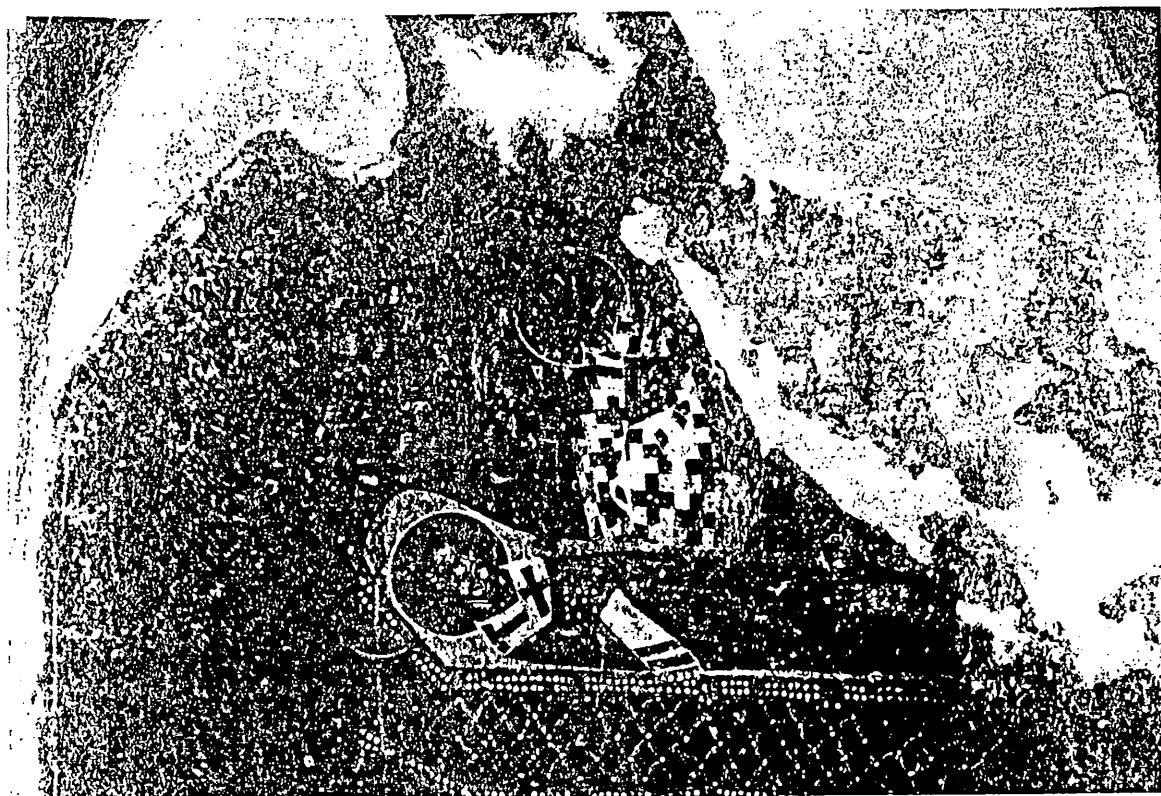

Εικ. 8. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Θεσσαλονίκη.
Νάρθηκας. Τρίτη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα.

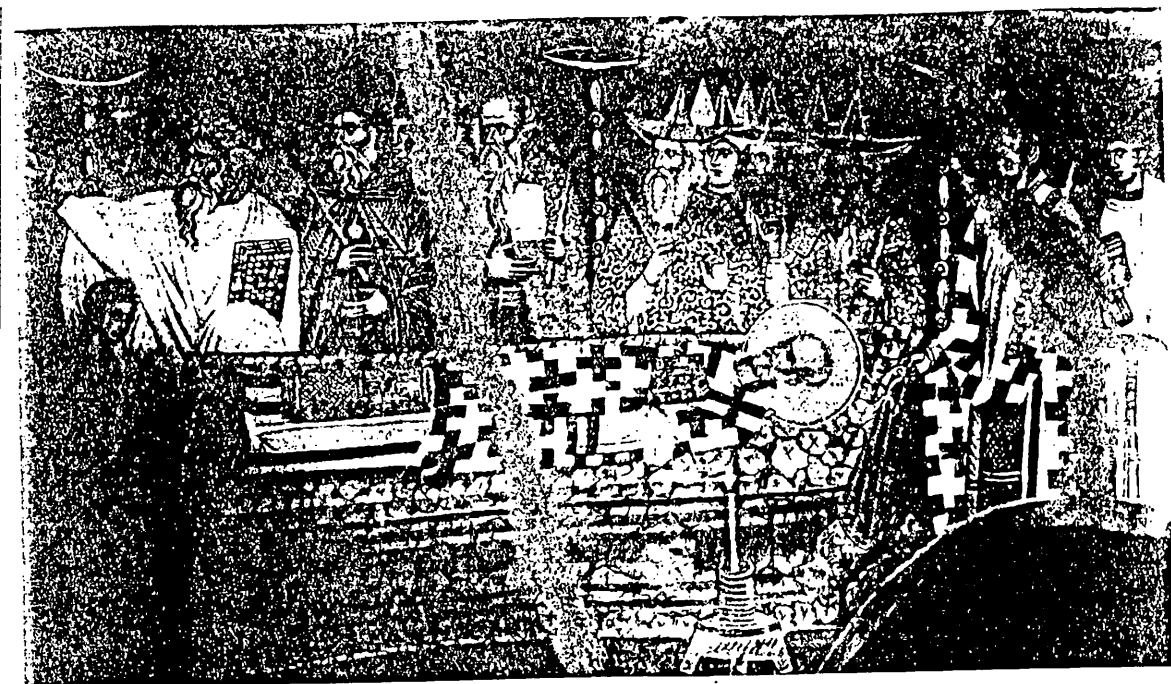
Εικ. 9. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Άγιος Νικόλαος στην Πλάτσα Μάνης.
Καμπινάρι. Νότιο κλίτος ναού. 1348/9.

Εικ. 10. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Άγιος Νικόλαος στην Ρσαΐα: Γιουγκοσλαβία.
Σκόπια. Νάρθηκας. 1366/71.

α.

β.

Εικ. 11α-β. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Ναός Αγ. Δημητρίου στη μονή Markov. Γιουγκοσλαβία. Νάρθηκας. 1376/81.

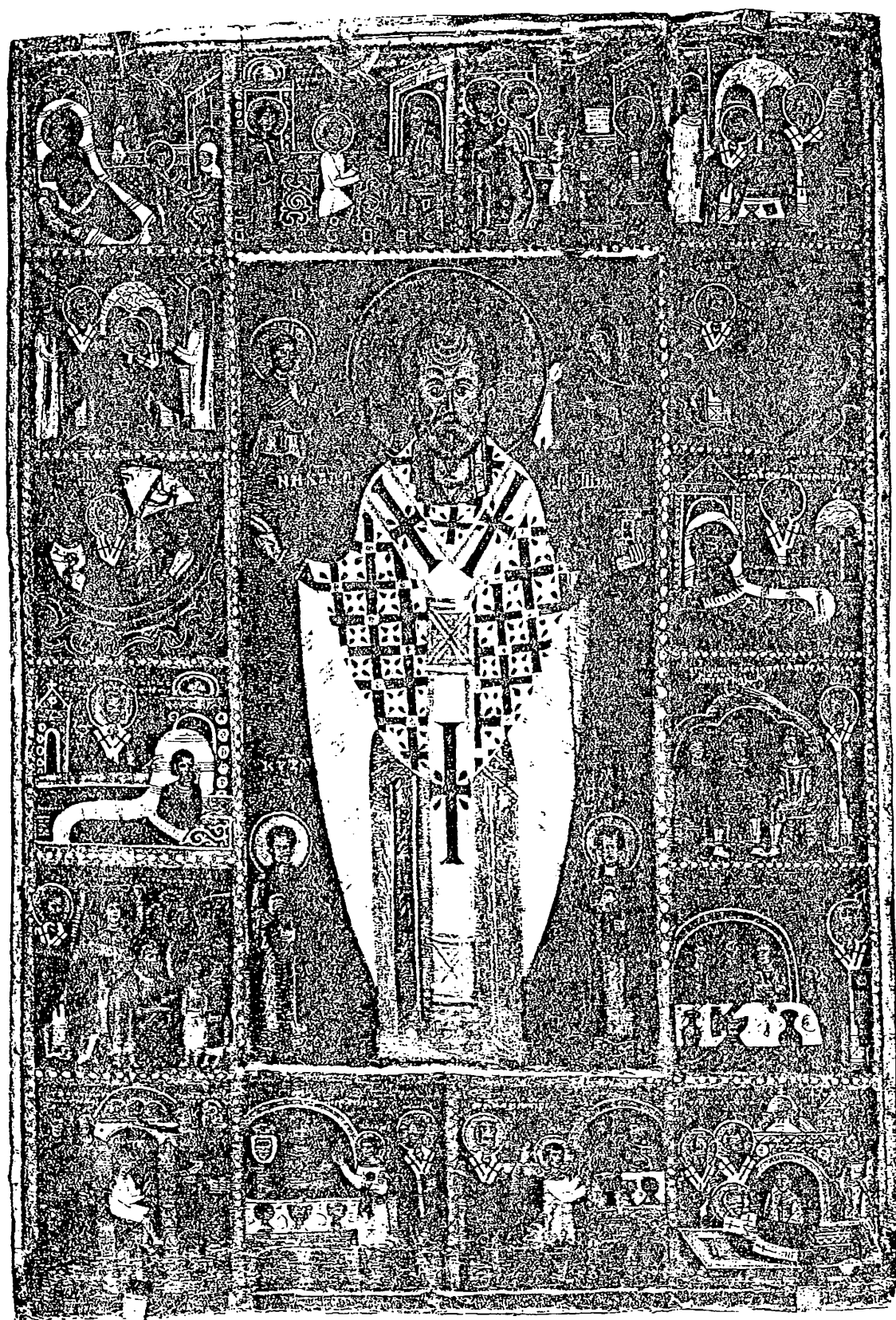
Εικ. 12. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Άγιος Νικόλαος στο Βίλνιους. Γιουγκοσλαβία.
Σερβία. Νάρθηκας. Πέμπτη δεκαετία του 14^{ου} αιώνα.

Εικ. 13. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Ναός του Σωτήρα στη Calendzixa. Γεωργία.
Πρόθεση. 1384/96.

Εικ. 14. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Γκαλερί Tretyakov. Ρωσία. Τέλη 14^{ου} αιώνα.

Εικ. 15. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Σχολή Novgorod. Αρχές 14^{ου} αιώνα.

Εικ. 16. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Μονή Νιοολα Ugrezhesk κοντά στη Μόσχα. Γκαλερί Tretyakov. 1380.

Εικ. 17α. Αμφιπρόσωπη εικόνα Αγίου Νικολάου: Καστοριά. Αρχές 15^{ου} αιώνα. Κύρια όψη: Ο Άγιος Νικόλαος με σκηνές του βίου του (Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου).

Εικ. 17β. Αμφιπρόσωπη εικόνα του Αγίου Νικολάου: Καστοριά. Αρχές 15^{ου} αιώνα.
πίσω όψη: Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου.

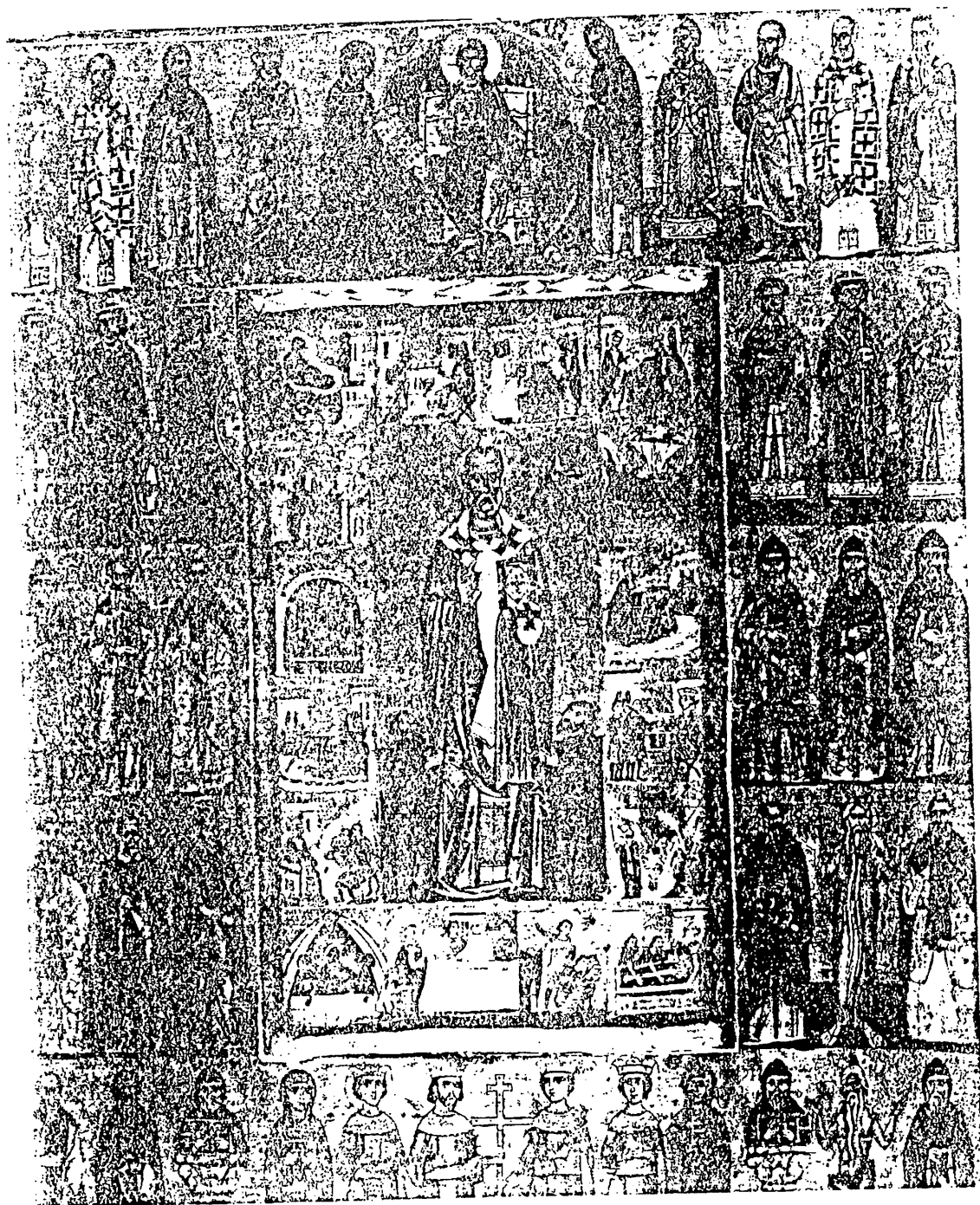
Εικ. 18. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα από την Καστοριά. Αρχές 15^{ου} αιώνα.

Εικ. 19. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Βέροια. Μέσα 15^{ου} αιώνα.

Εικ. 20. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Άγιος Νικόλαος στο χωριό Μπρίκι της Μάνης.
Βόρειο τύμπανο ναού. 15^{ος} αιώνας.

Εικ. 21. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Μονή Αγίας Αικατερίνης. Σινά. 15^{ος} αιώνας.

5 10

Εικ. 22. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Άγιος Νικόλαος στο Kalotino. Βουλγαρία.
Σόφια. Νάρθηκας. Τέλη 15^{ου} αιώνα.

Εικ. 23. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Ρωσία. Μουσείο Λένινγκραντ. Τέλη 15^{ου} αιώνα.

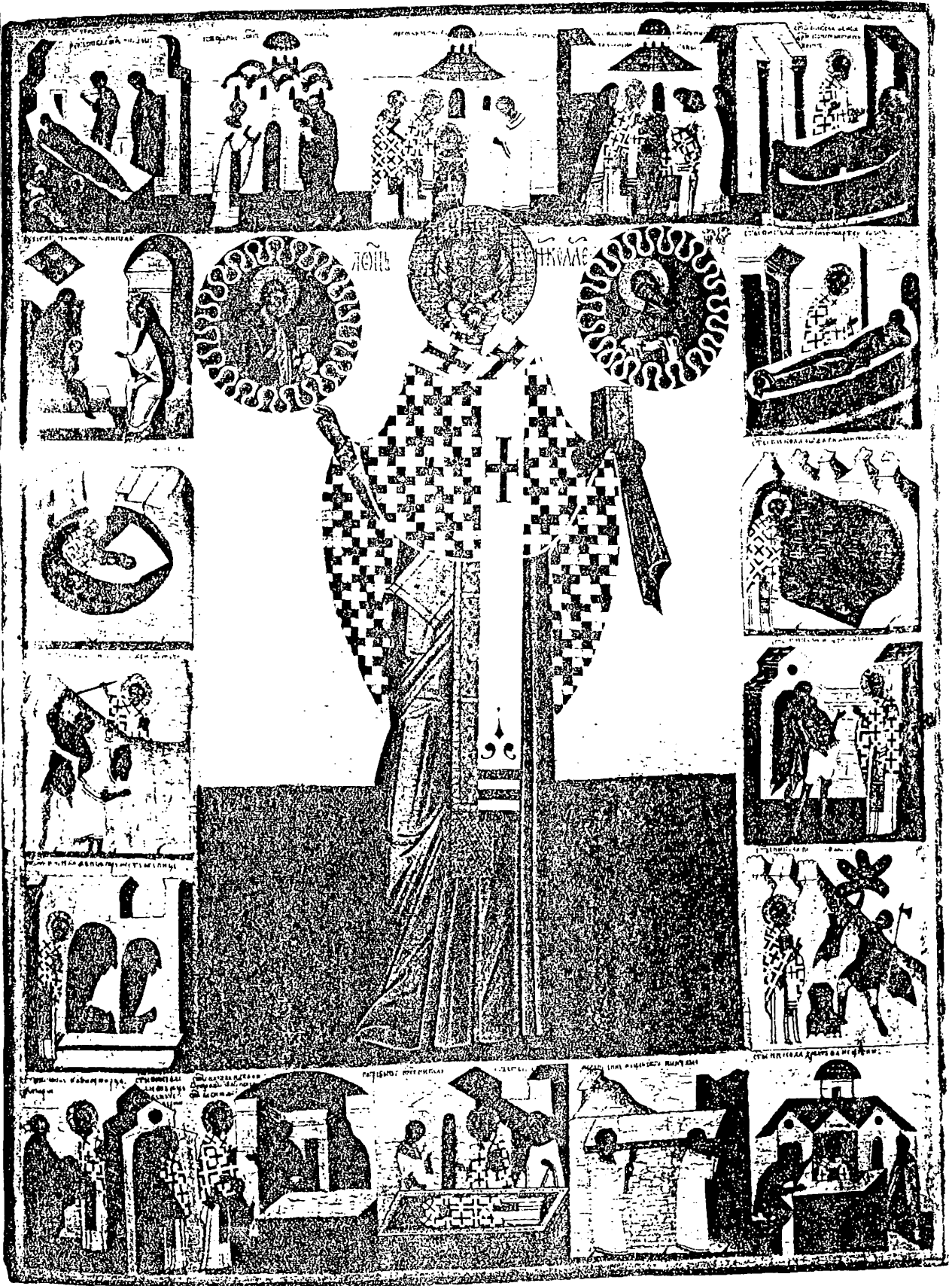

Εικ. 24. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Ρωσία. Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο χωριό Meletevo. Τρίτο τέταρτο του 15^{ου} αιώνα.

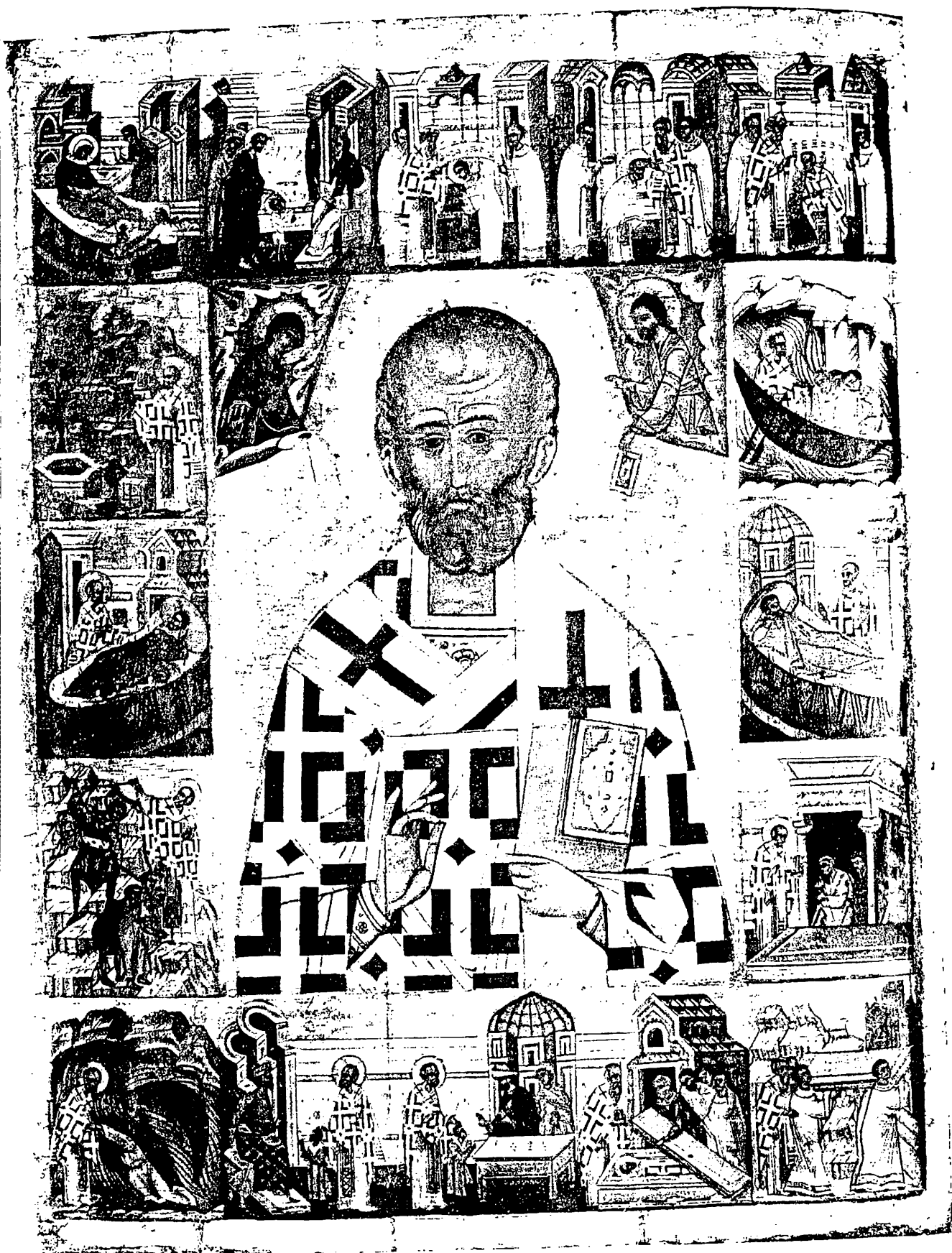
Εικ. 25. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Nonograd. 16^{ος} αιώνας.

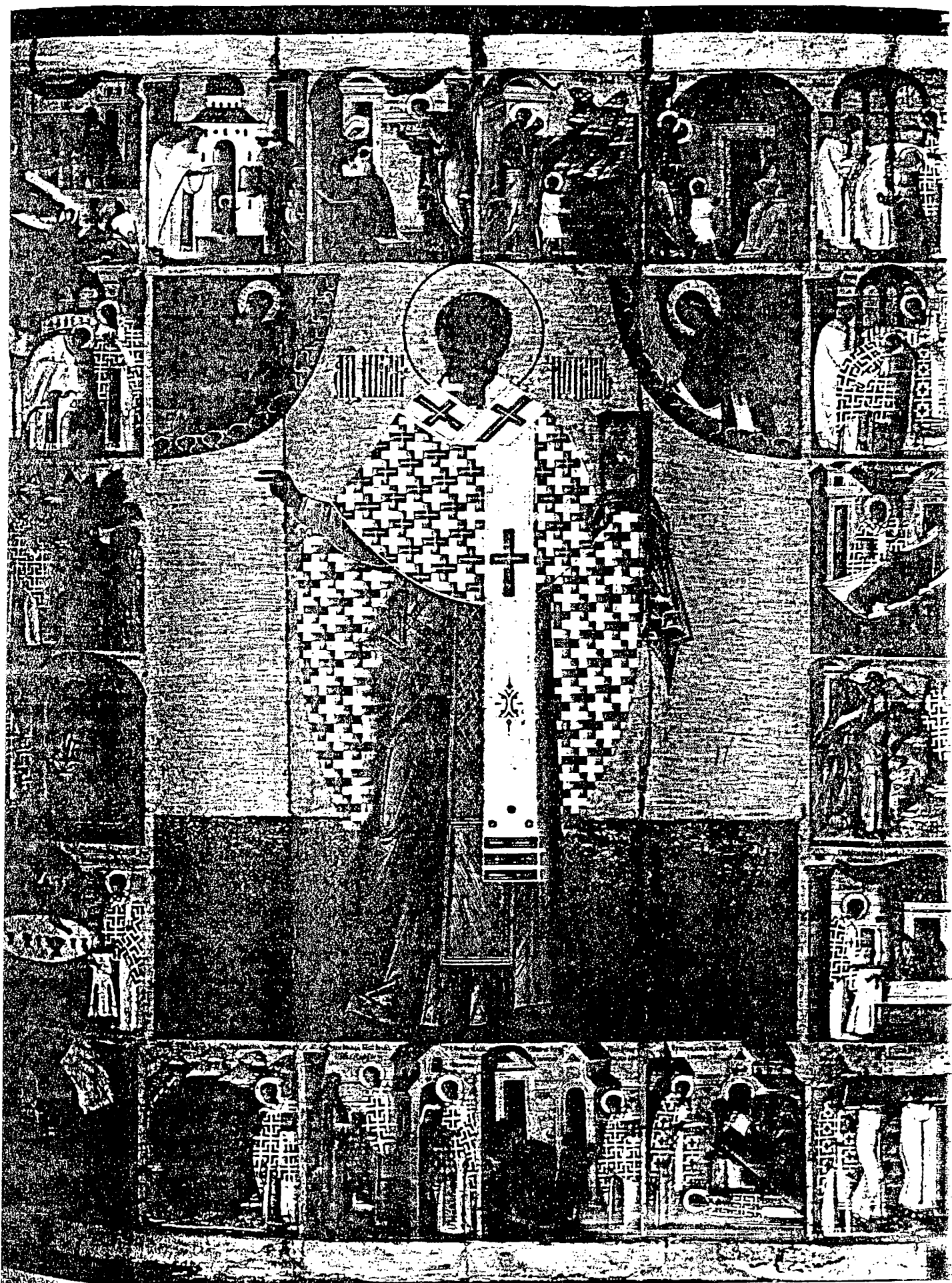
Εικ. 26. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Μόσχα. 16^{ος} αιώνας.

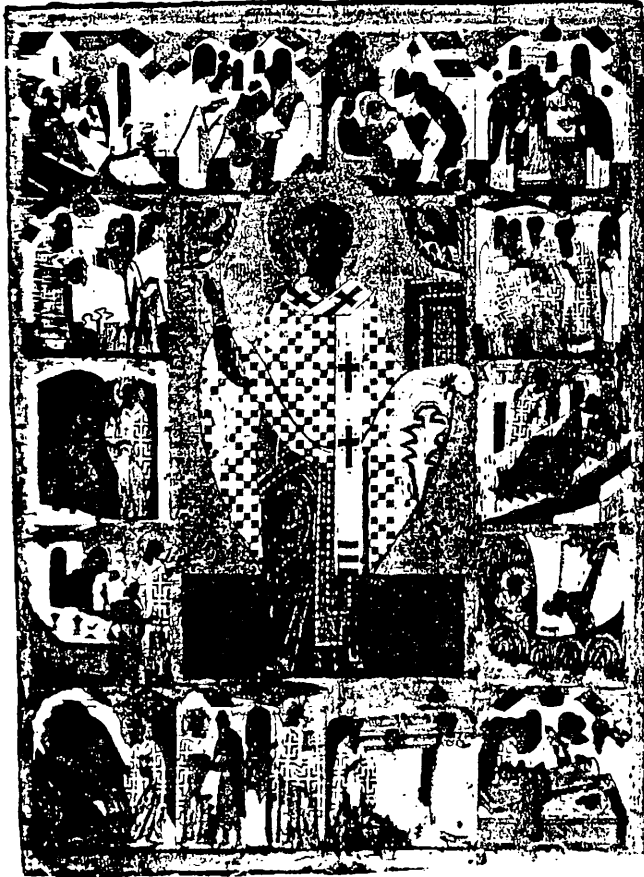
Εικ. 27. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Θύρες κιβωτού με σκηνές του βίου του Αγίου. Πσκοφ. Μέσα ή δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα.

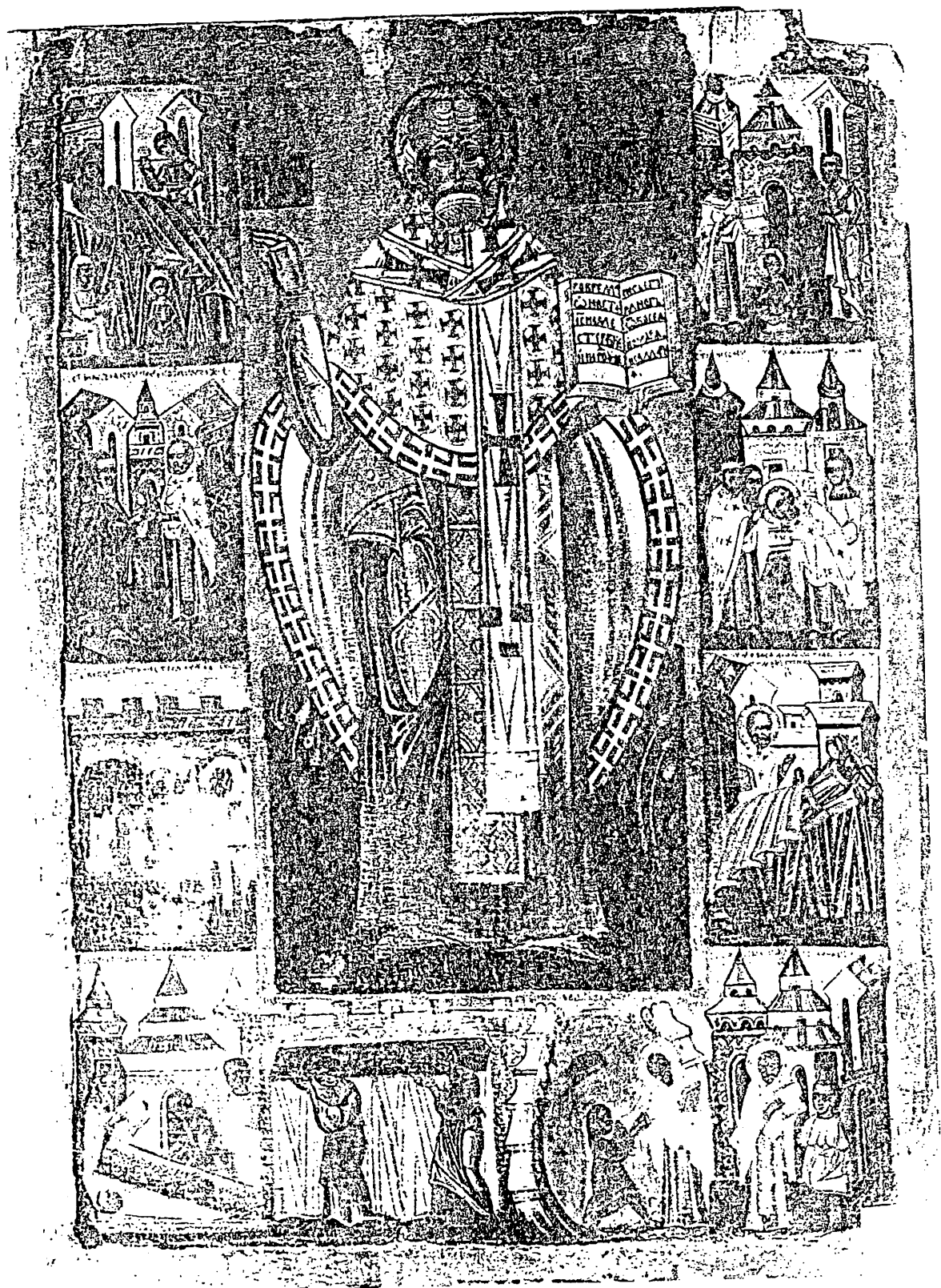
Εικ. 28. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου. Novgorod.
Εθνικό Μουσείο της Στοκχόλμης. 1500.

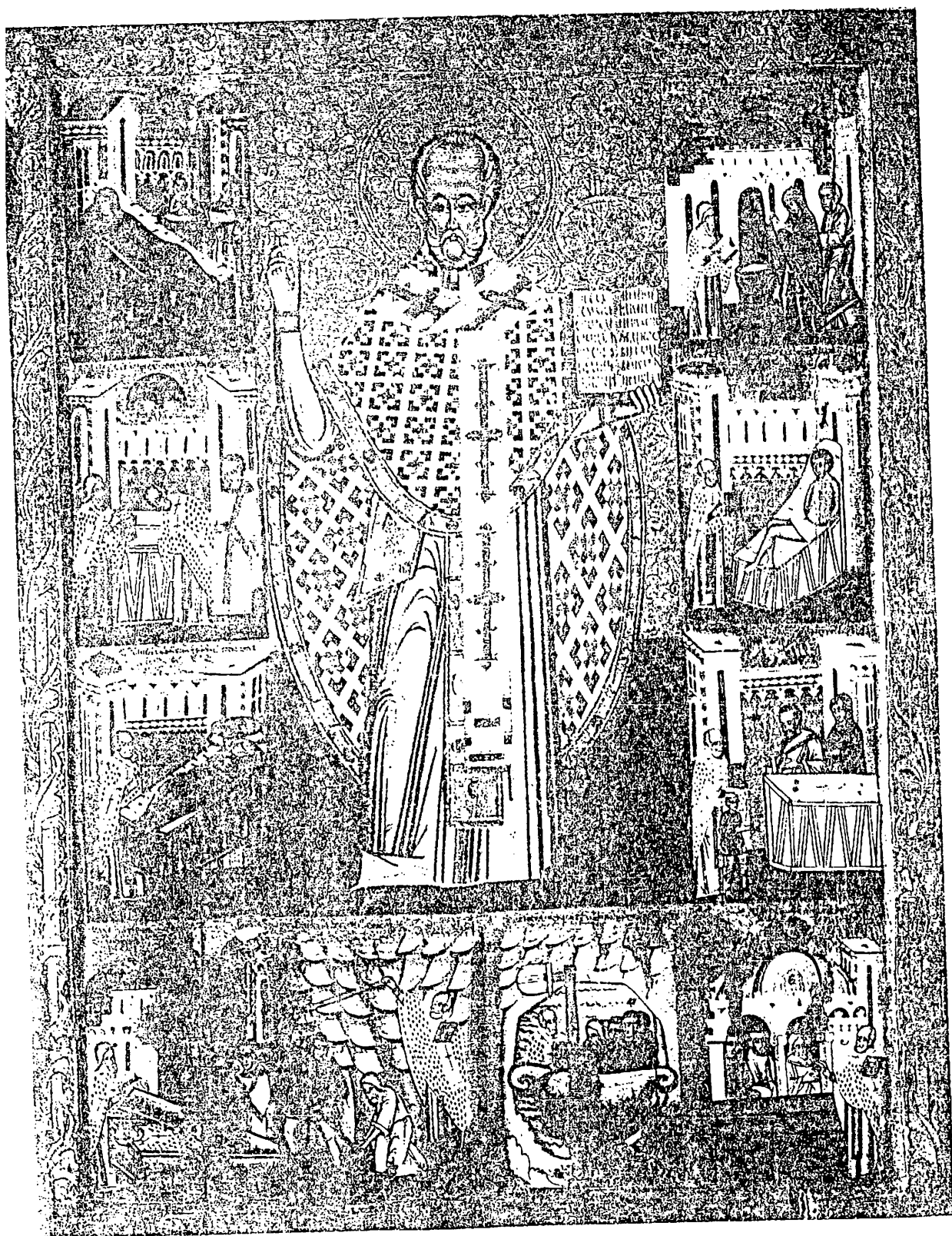
Εικ. 29. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου. Novgorod.
Όσλο. 16^{ος} αιώνας.

Εικ. 30. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου. Χωριό Κονδα. Μουσείο Πετρούπολης, 16^{ος} αιώνας.

Εικ. 31. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου. Ναός Υψώσεως Τιμίου Σταυρού στη Dubova. Μουσείο του Šaris District. Τσεχοσλοβακία. Τέλος 16^{ου} αιώνα.

Εικ. 32. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου. Μουσείο του Šaris District. Bardejon. Τέλος 16^{ου} αιώνα.

Εικ. 33. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου. Ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Prikra. Τσεχοσλοβακία. Τέλος 16^{ου} αιώνα. - Αρχές 17^{ου} αιώνα.

Εικ. 34. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου. Σχολή Stroganov. 1600.

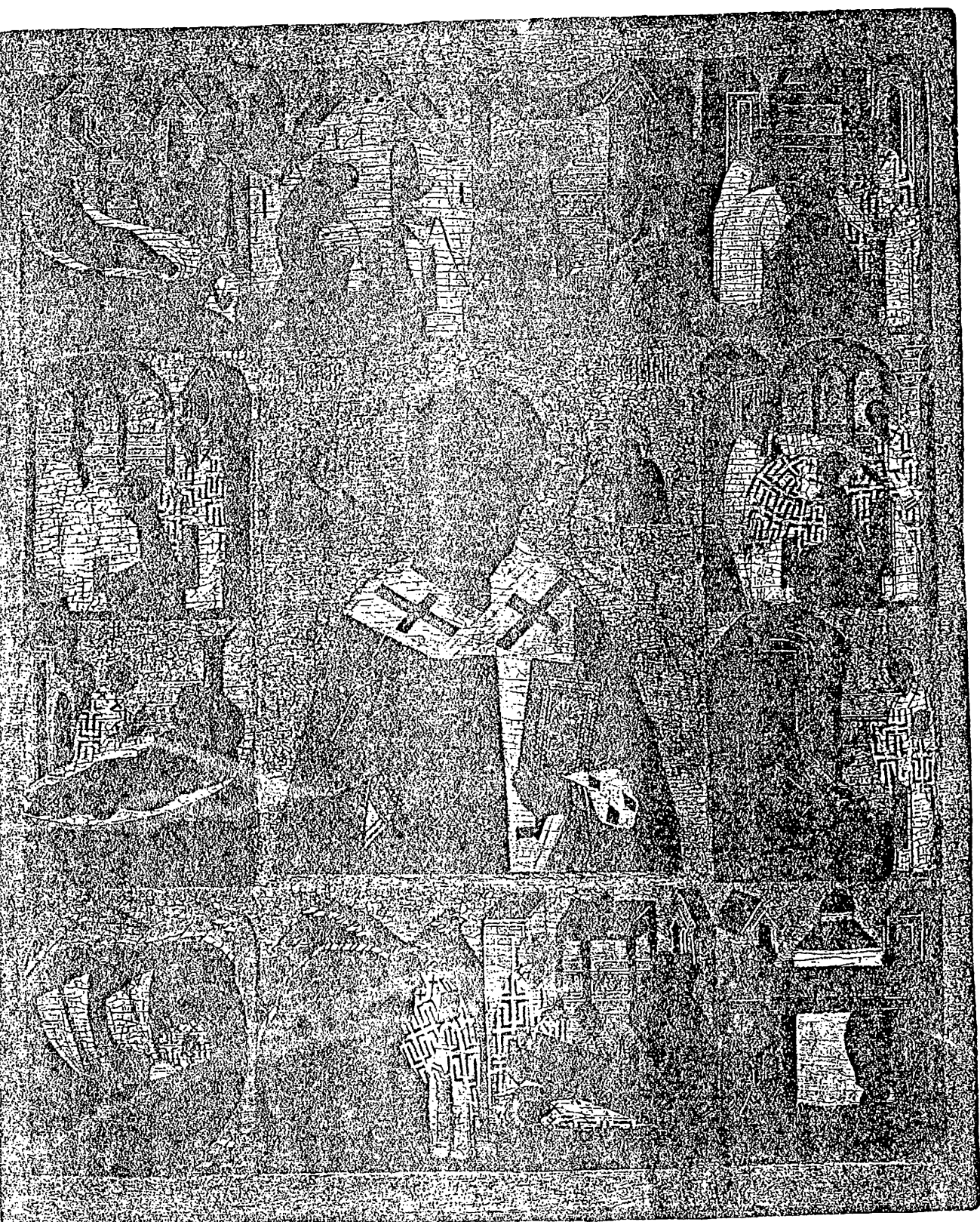
Εικ. 35. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου. Novgorod.
Πρώτο μισό 16^{ου} αιώνα.

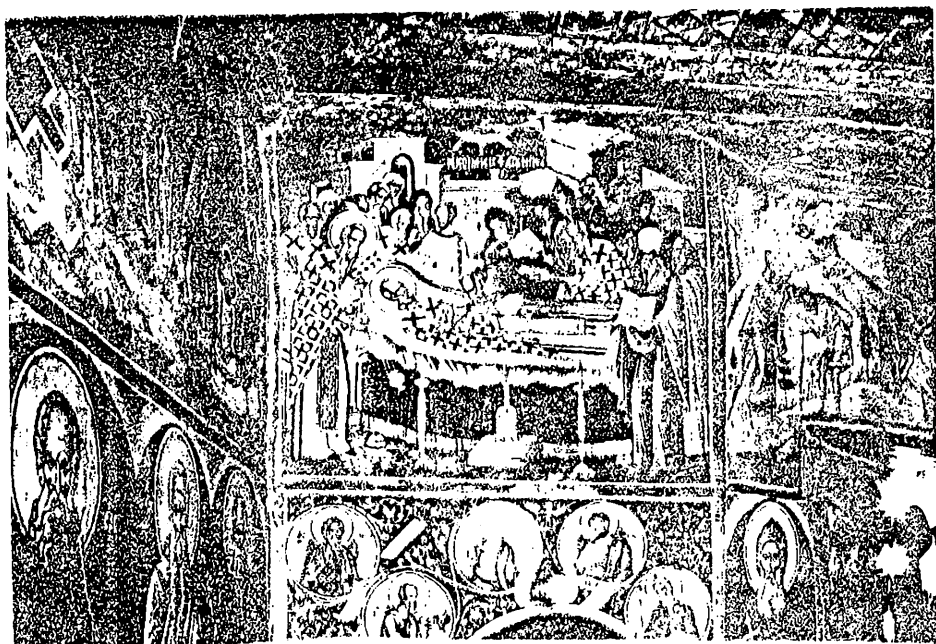

Εικ. 37. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου. Palekh. 18^{ος} αιώνας.

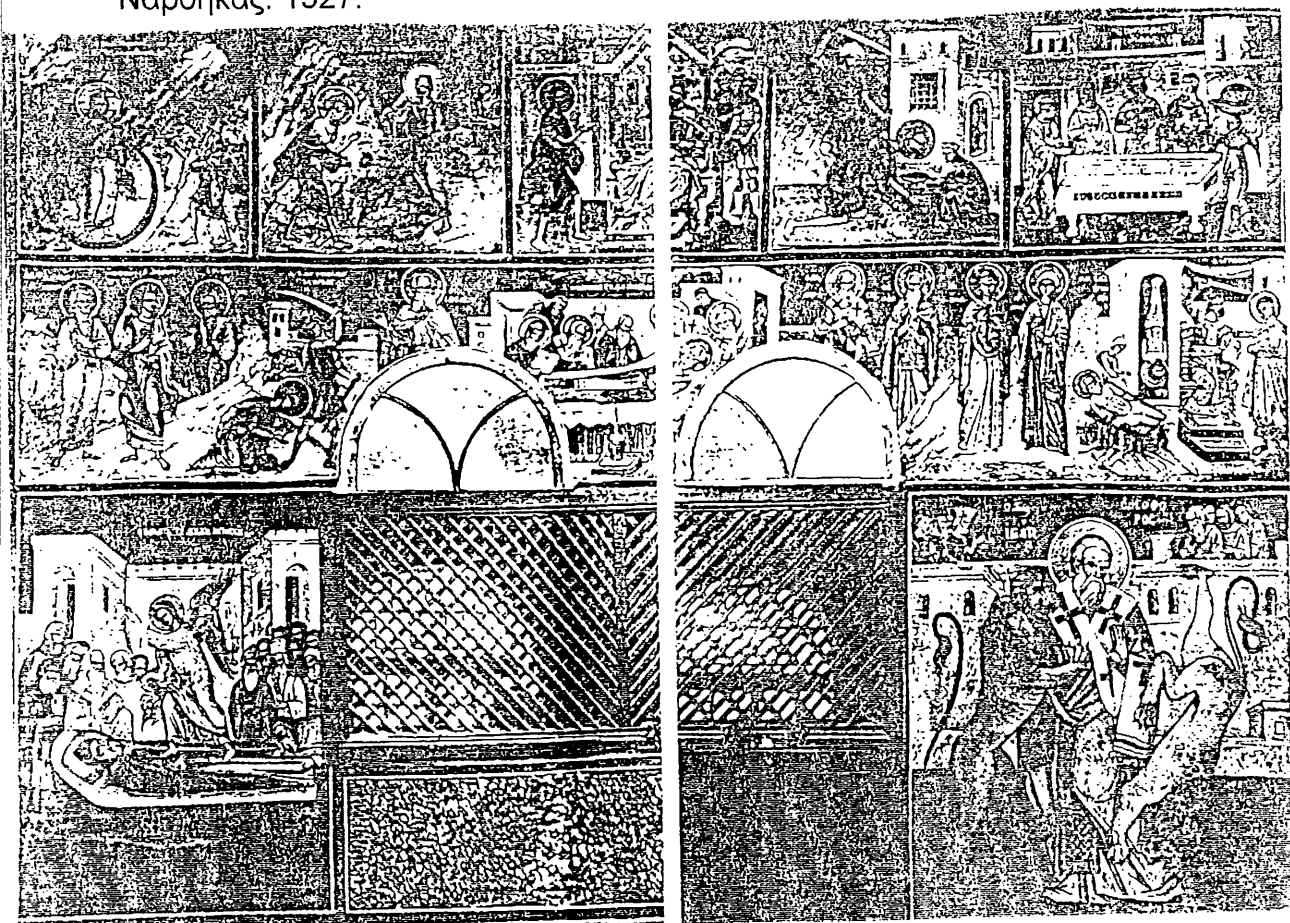

Εικ. 39. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου. Palekh.
Αρχές 19^{ου} αιώνα.

Εικ. 40. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Μετέωρα.
Νάρθηκας, 1527.

Εικ. 41. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου Τράπεζα Μονής Λαύρας, Άγιος Όρος. Βόρειο
σκέλος. Ανατολικός τοίχος. 1535.

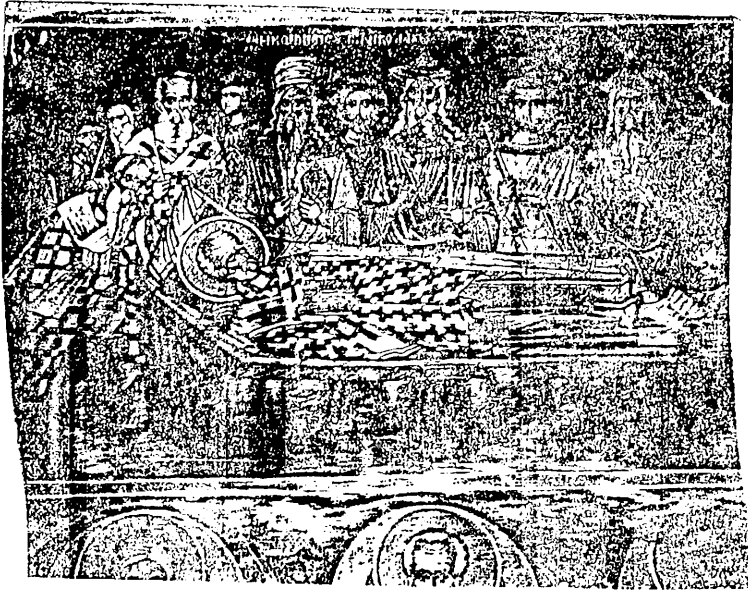

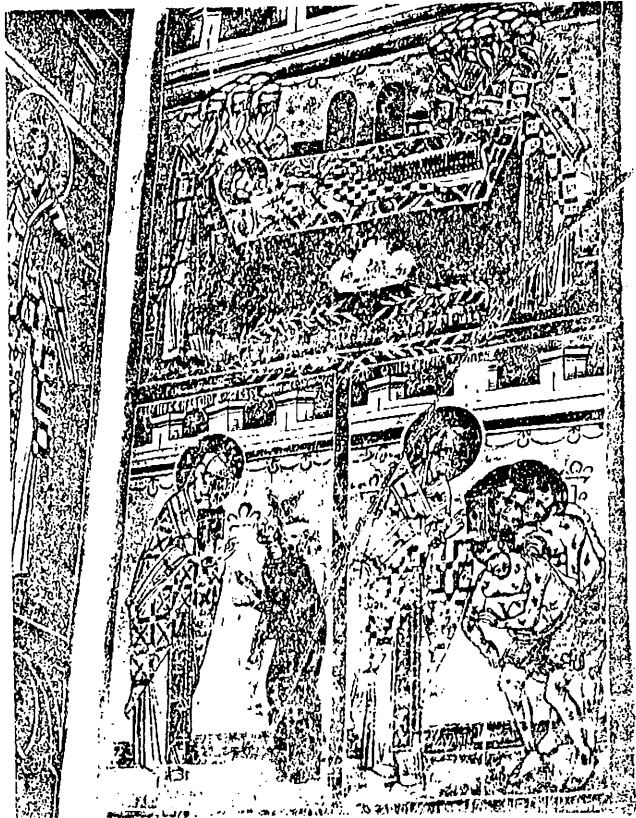
Εικ. 42. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Μονή Ντίλιου .Νησί των Ιωαννίνων
Καθολικό. Νάρθηκας. 1542.

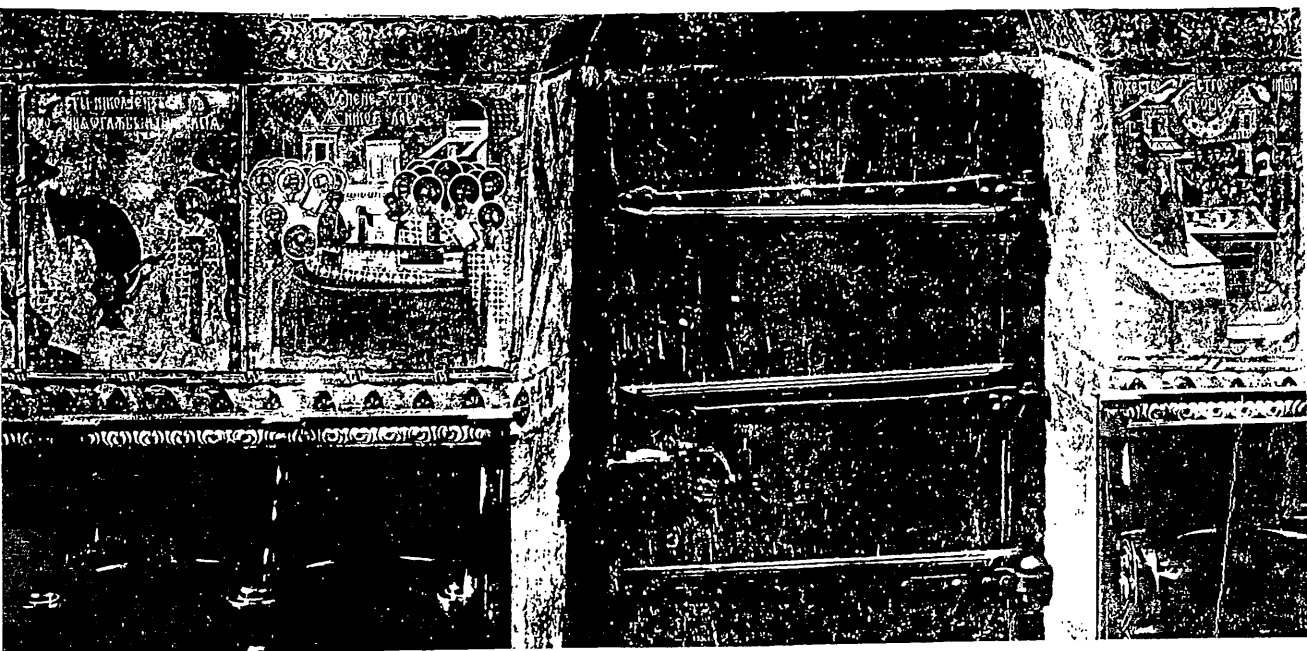
Εικ. 43. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Λεπτομερεια εικ. 42.

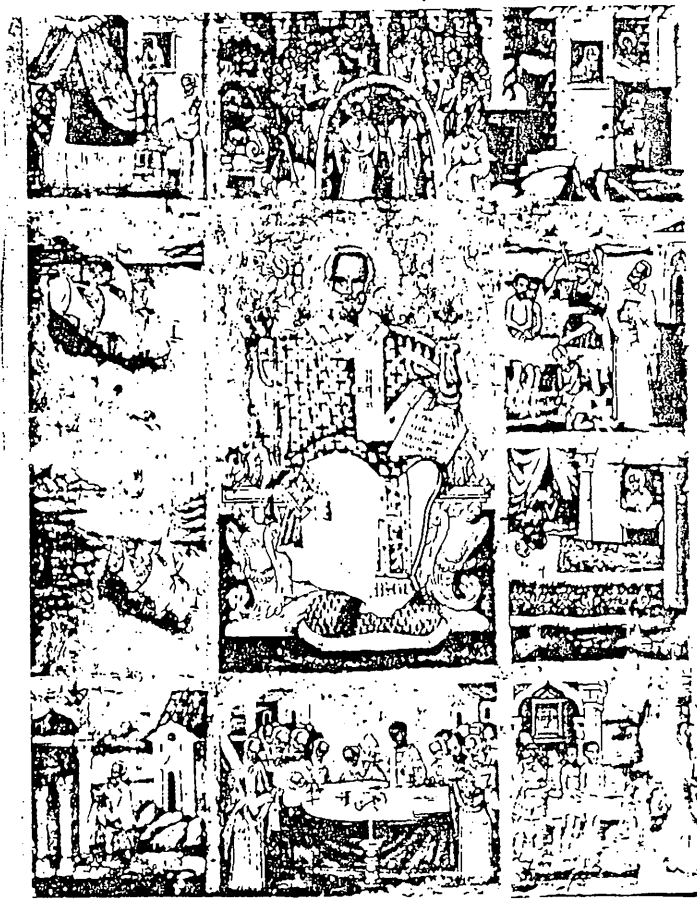
Εικ. 44. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Ναός του Αγίου Νικολάου στην Κράψη.
Ήπειρος, 1563.

Εικ. 45. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Vatra moldavitei. Μολδαβία. Εξωνάρθηκας.
1536.

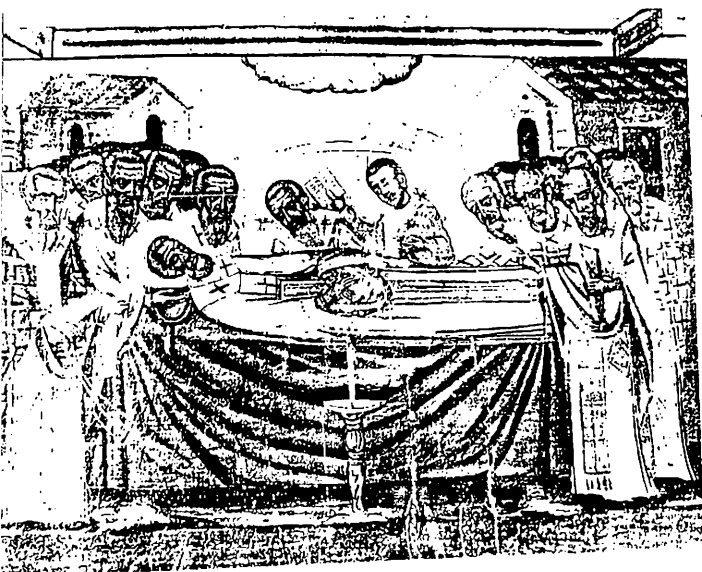
Εικ. 46. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Śușevita. Μολδαβία. Εξωτερικός τοίχος ναού.
1600.

Εικ. 47. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Κέρκυρα. Ζωγράφος Χριστόδουλος Μαριέττης. Συλλογή Καλλιγά.
1677.

Εικ. 48. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Κεφαλλονιά. Ζωγράφος: Γεώργιος, 1780.

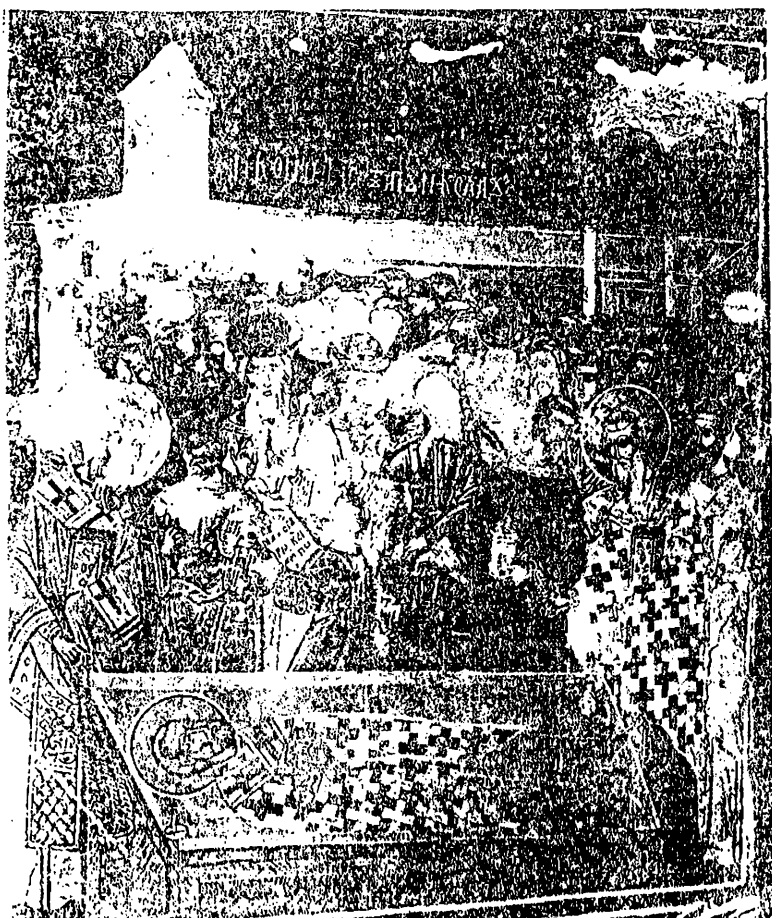
Εικ. 49. Λεπτομέρεια εικ. 48. Η εικόνα φέρει επιγραφή: «ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΠΟΥCΝΑΡΑ CΒΟΡΟΝΟΥ. 1780: Χειρ Γεωργίου Περλιγγή».

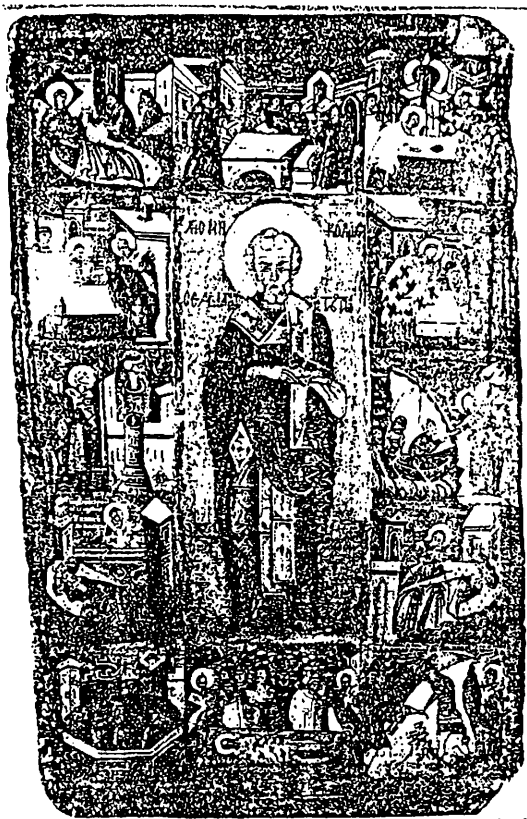
Εικ. 50. Η «Δέησις του Αγίου Νικολάου προ της κοιμήσεως αυτού». Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Ναός Αγ. Αθανασίου. Χαλκιδική. Συκιά. 1605.

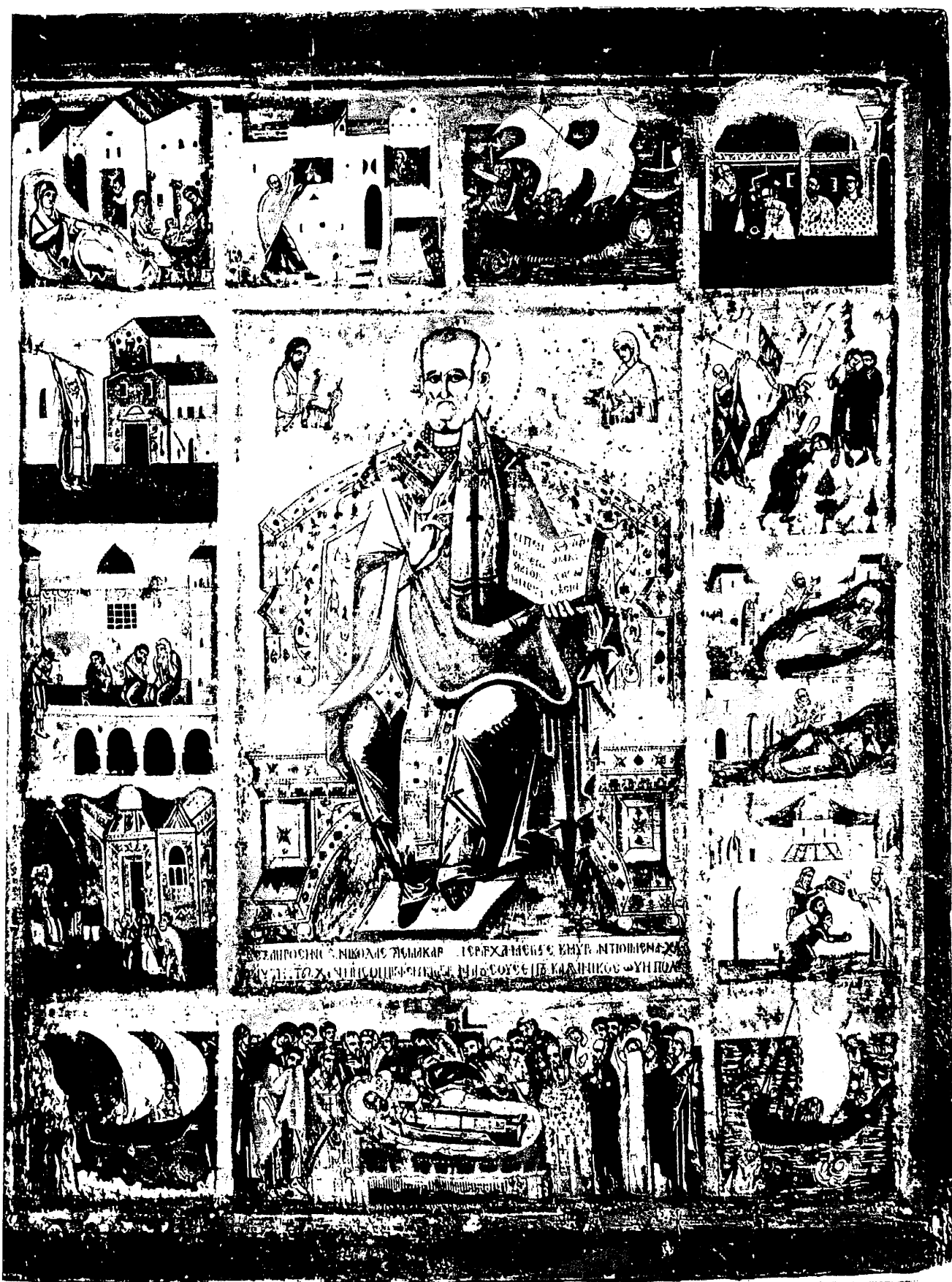
Εικ. 51. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Λεπτομέρεια εικ. 50.

κ. 52. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Ναός του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα, Ήπειρος. 1619.

κ. 53. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Αλβανική σχολή, 16^{ος} - 17^{ος} αιώνες.

ΣΤΑΥΡΟΣΙΩΝ Σ ΝΙΚΟΛΑΙΣ ΠΑΛΜΑΚΑΡ ΤΕΡΕΧΑΙΝΕΣ Ε ΕΜΥΕ ΑΠΟΜΕΝΕΧΑ
ΑΥΤΕ ΤΟ ΧΑ ΝΙΠΙΟΠΡΕΦΗΝΕ Ε ΗΜΕ ΣΟΥΣ ΠΕ ΚΑΛΗΝΙΚΟΣ ΣΥΗ ΠΟΛ

Εικ. 54. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Σκαφωτή. Τελευταίο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα.

ΕΙΚ. 55. Η Κοίμηση του Αγίου Νι
Όρος. Ζωγράφοι: Γαβριήλ

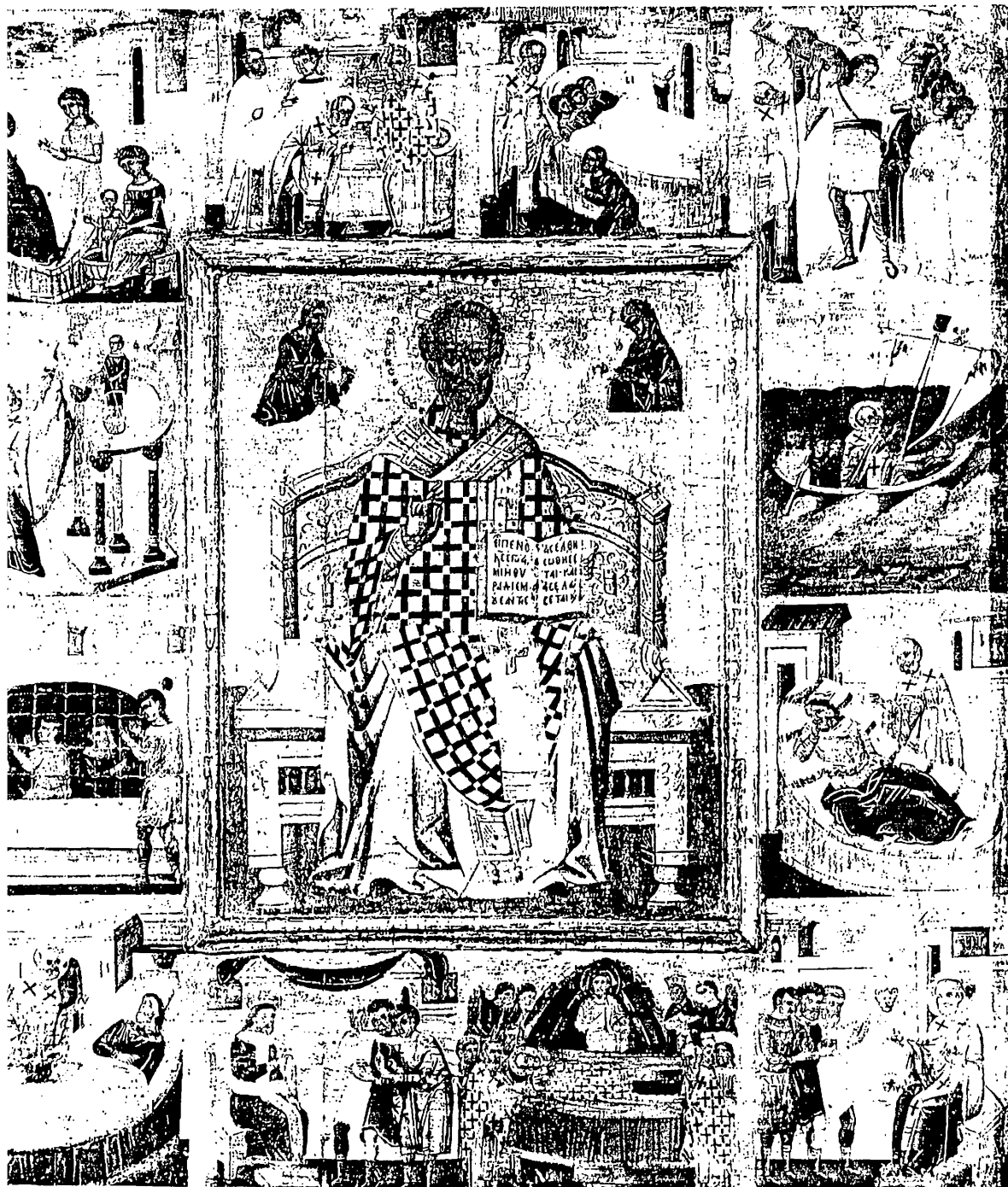

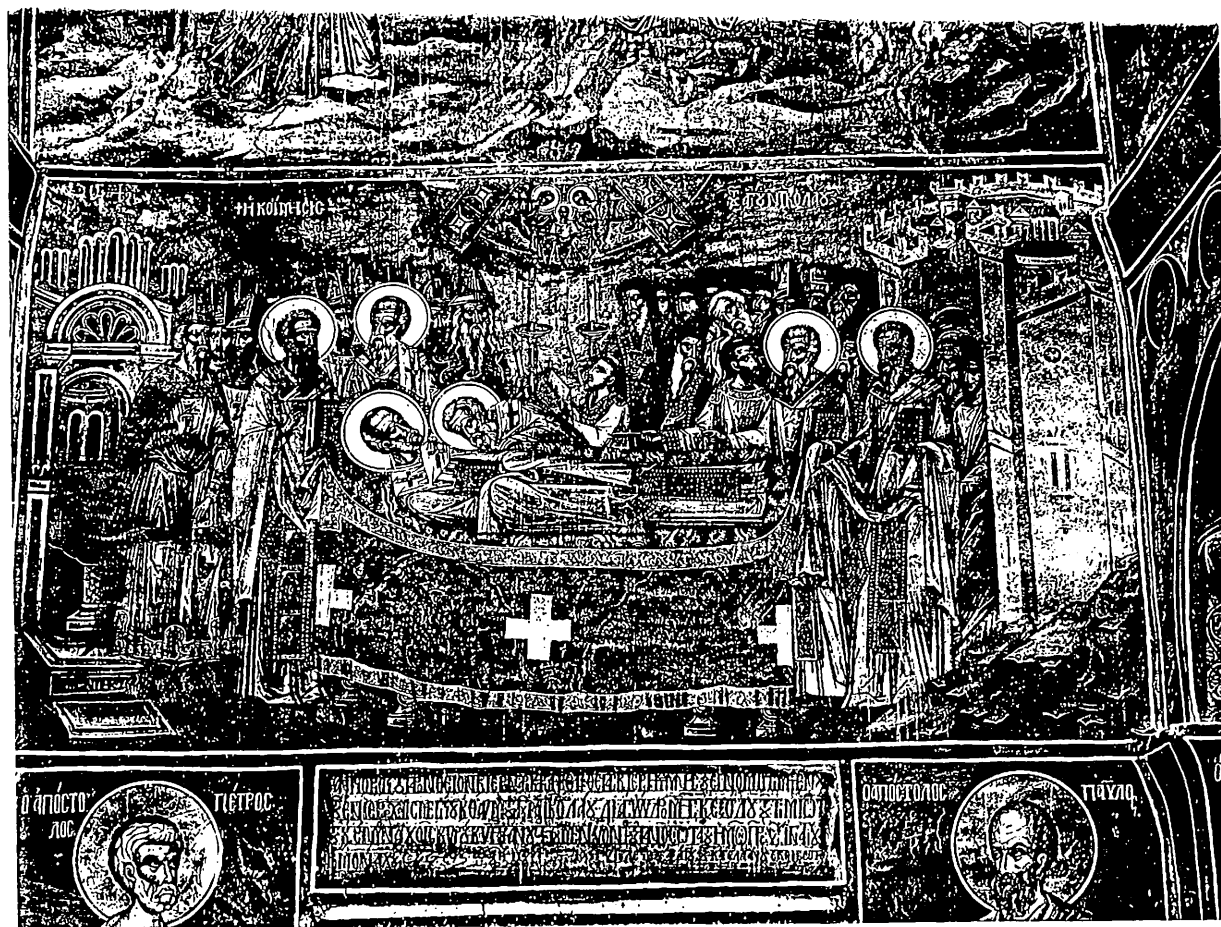
Εικ. 56. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Ναός του Αγίου Νικολάου. Μονή Φανέντων Σάμης, Κεφαλλονιά. Μέσα 17^{ου} αιώνα.

Εικ. 57. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα Συλλογής Γκορίτσα. Αθήνα. 16^{ος} αιώνας.

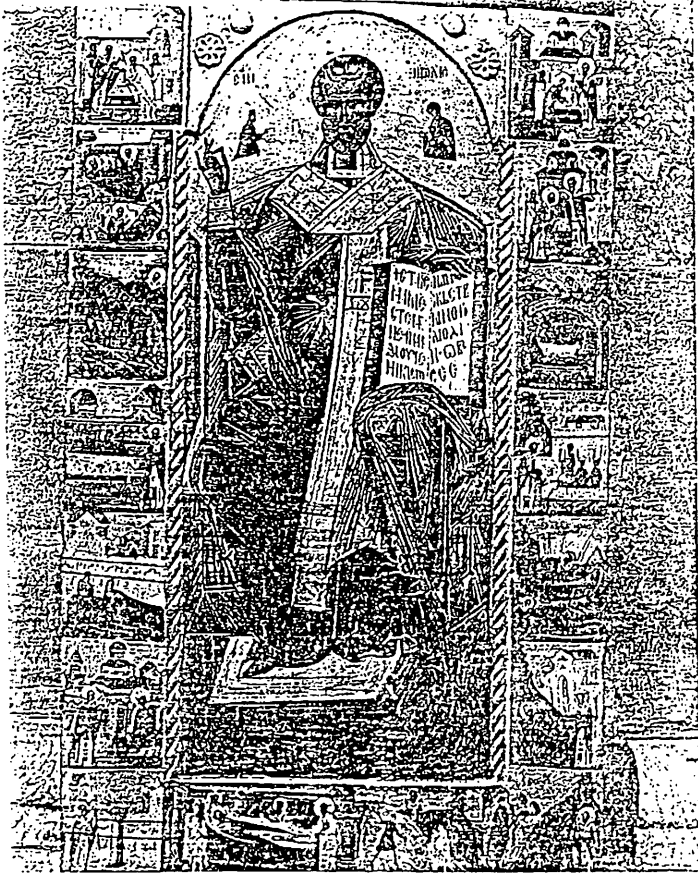
58. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Συλλογή Ανδρεάδη. Αθήνα. 1500.

Εικ. 59. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου. Μονή Μεγίστης Λαύρας. Άγιο Όρος. Ζωγράφος: Φράγκος Κατελάνος. 1560.

Εικ. 60. Η Κοίμηση του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου. Παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών. Μονή Βαρλαάμ. Μετέωρα. Ζωγράφος: ιερέας Ιωάννης. 1637.

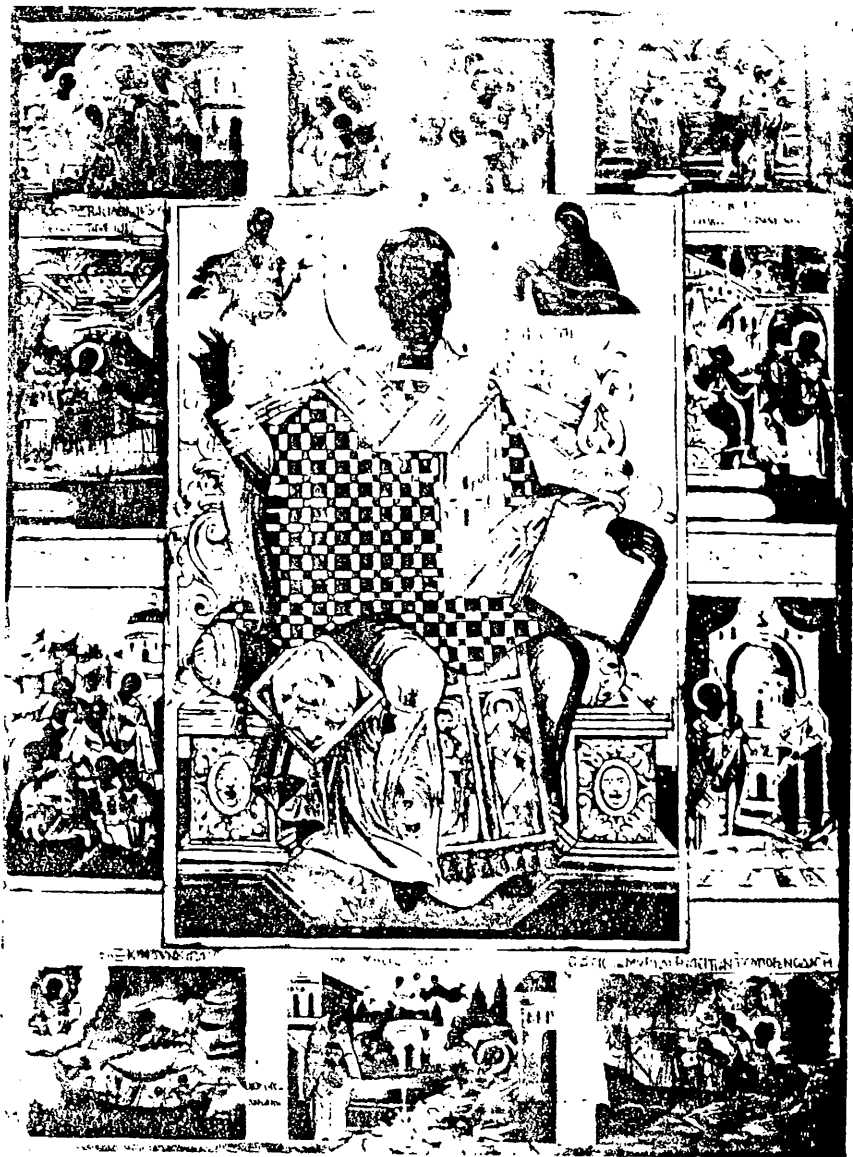
Εικ. 61. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Μοναστήρι της Decani. 1615/1620.

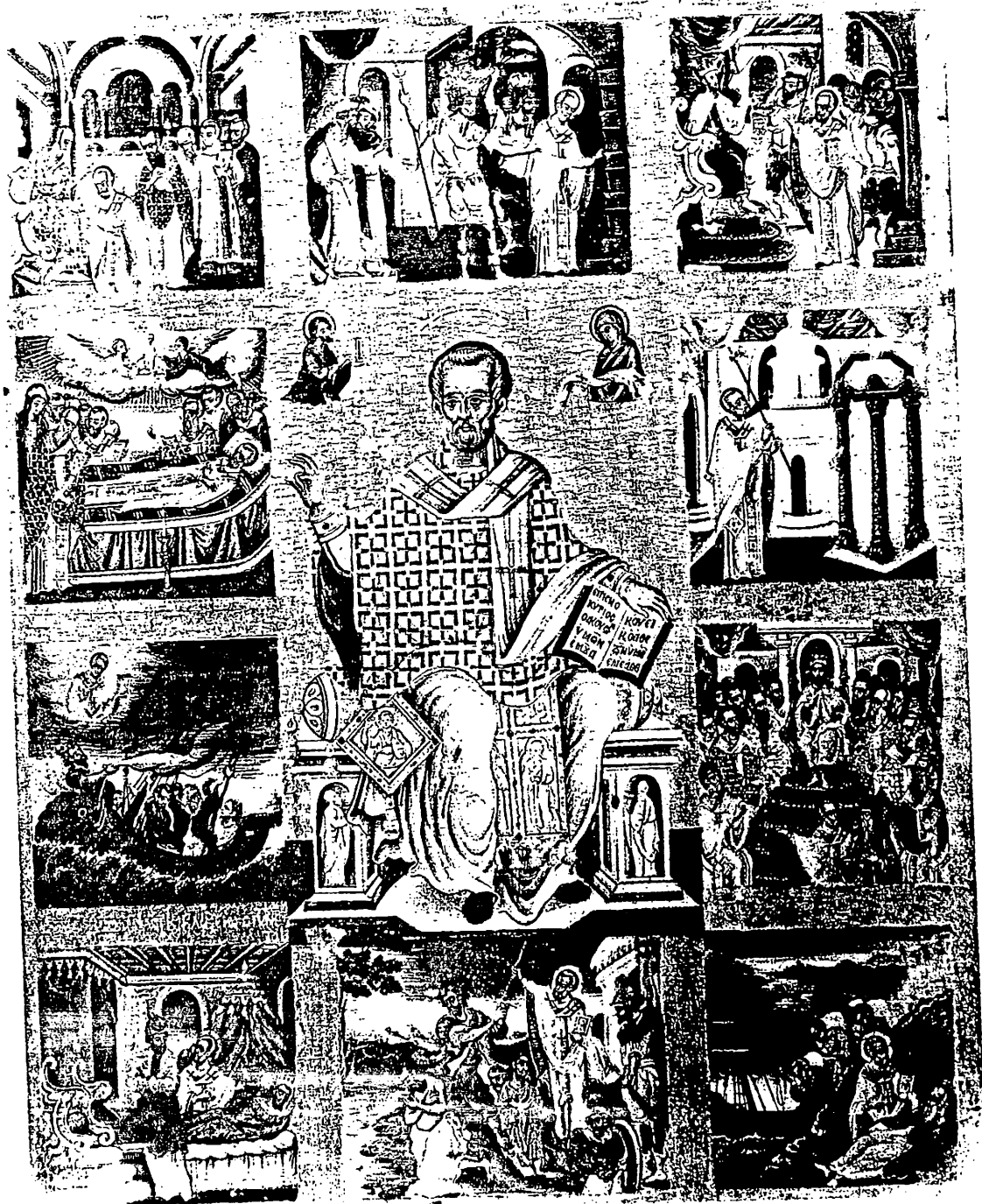
Εικ. 62. Λεπτομέρεια εικ. 61.

Εικ. 63. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Μουσείο Αντιβουινιώπισσας. Ζωγράφος: Θεόδωρος Πουλάκης. 17^{ος} αιώνας.

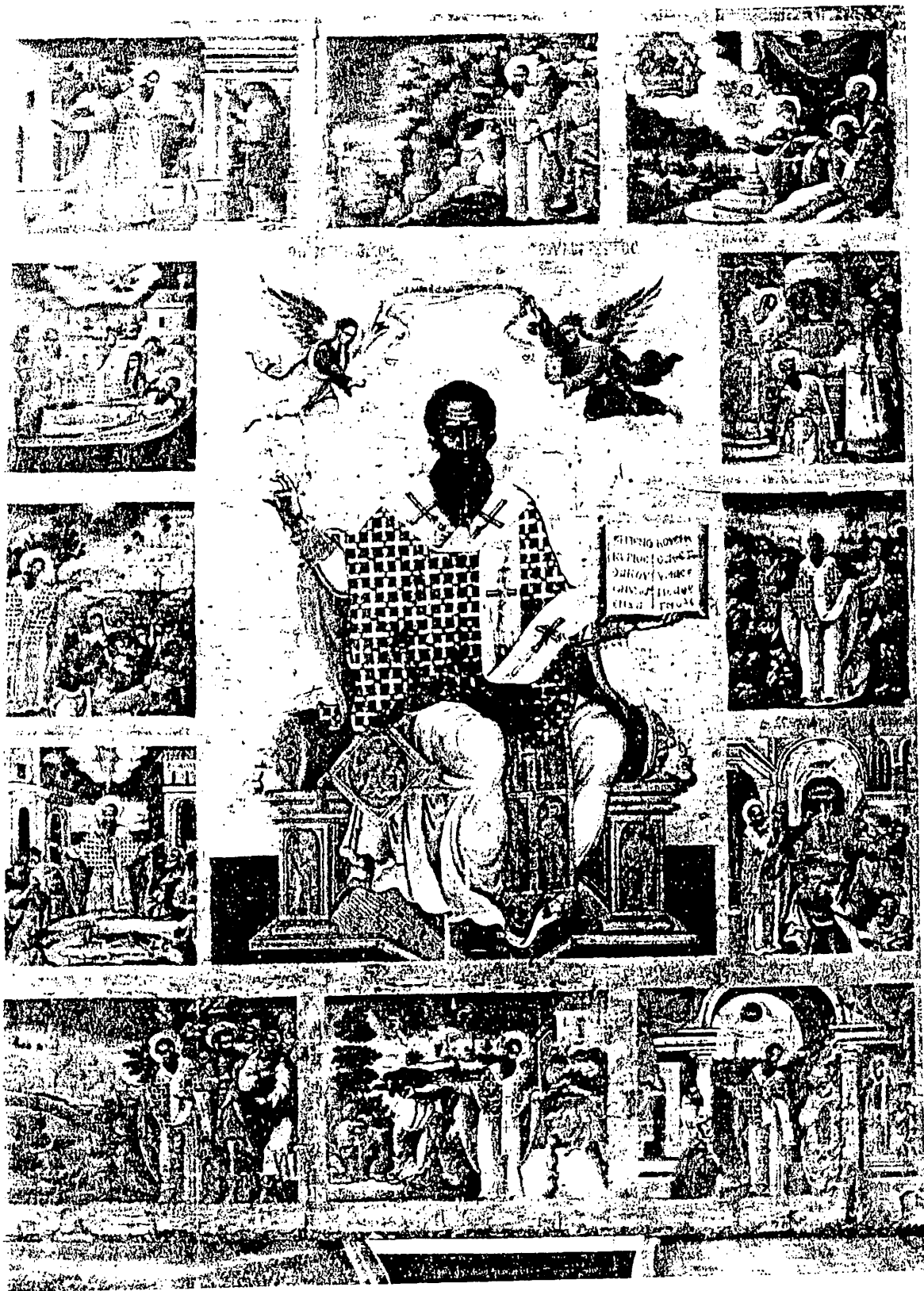

Εικ. 64. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Ναός του Αγίου Νικολάου. Βιρός. Ζωγράφος: Θεόδωρος Πουλάκης. 17^{ος} αιώνας.

Εικ. 65. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Ζωγράφος: Θεόδωρος Πουλάκης. 17^{ος} αιώνας.

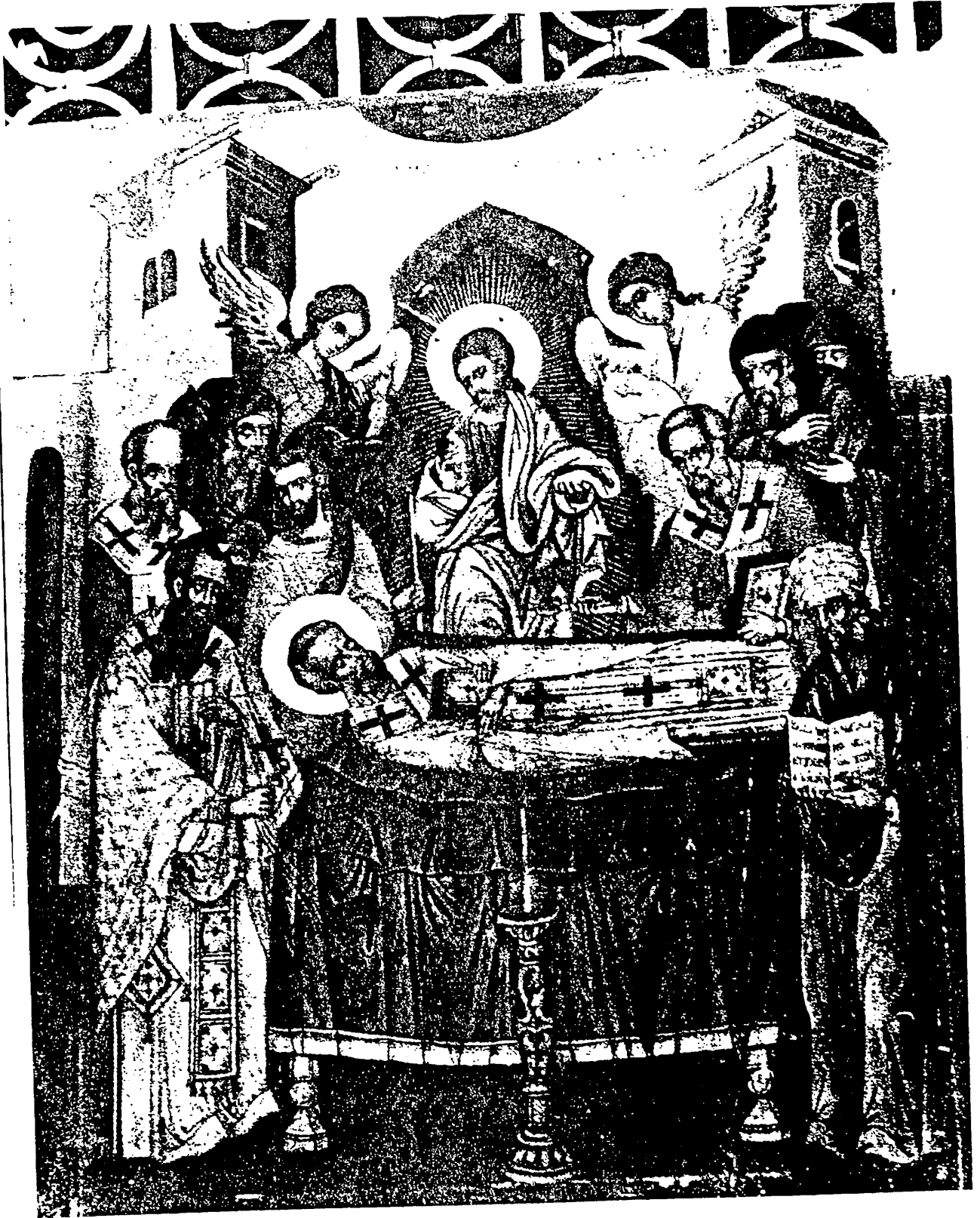

Εικ. 66. Η Κοίμηση του Αγίου Γρηγορίου του Θαυματουργού. Ναός της Αγίας Σοφίας.
Αρτα. Ζωγράφος: Θεόδωρος Πουλάκης. 17^{ος} αιώνας.

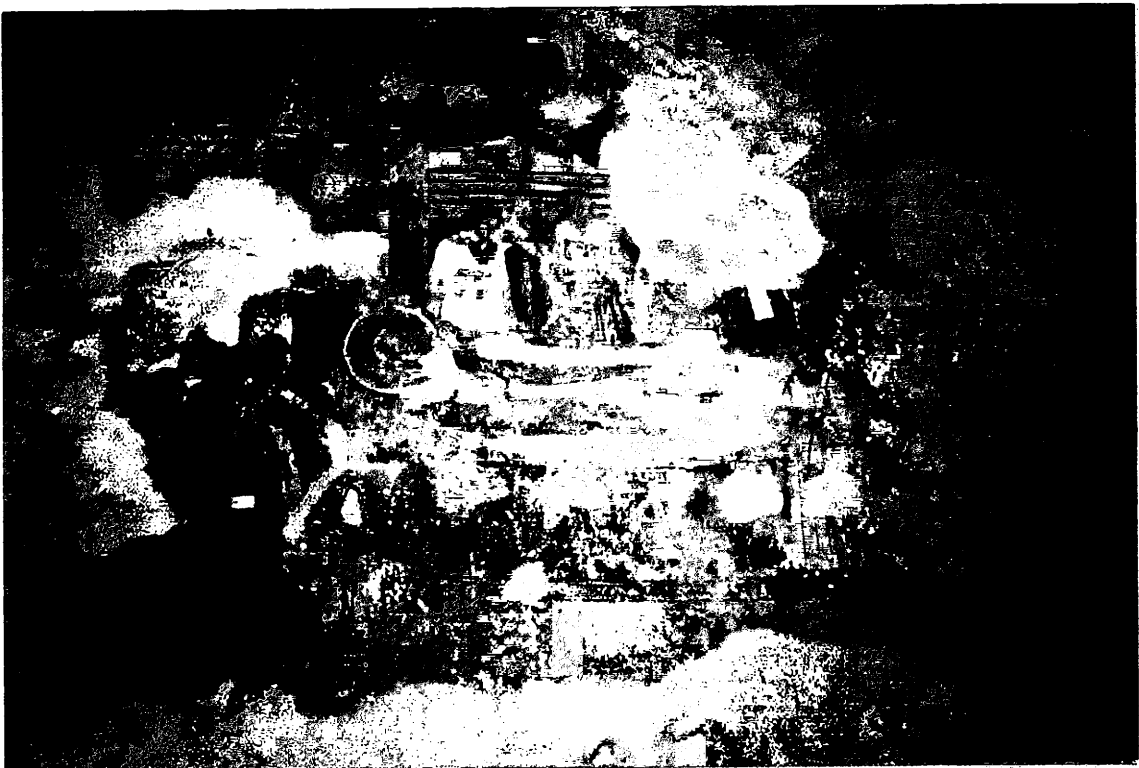
Εικ. 67. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Επτανησιακό εργαστήριο. 17^{ος} αιώνας.

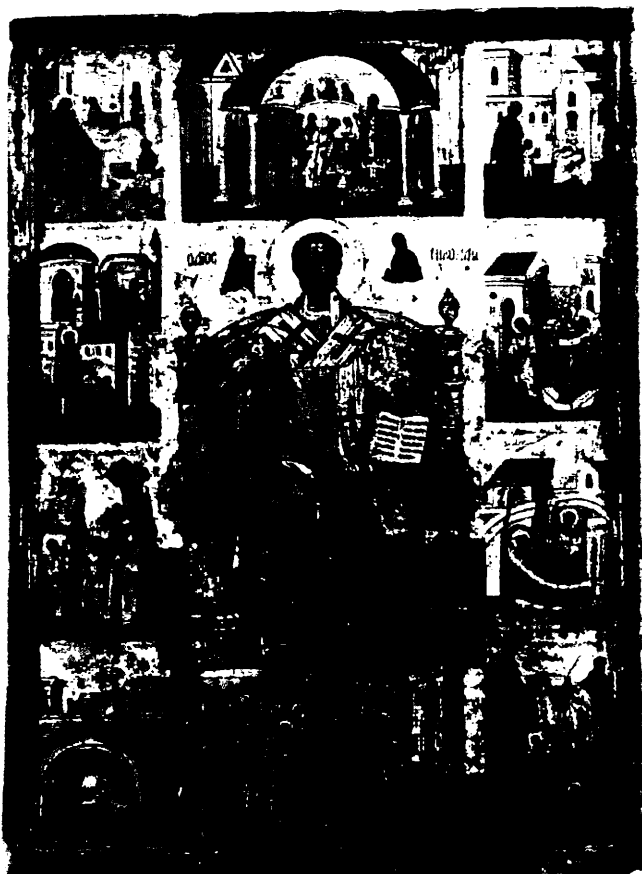
Εικ. 68. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Εκκλησία του Αγίου Νικολάου στους Σουλάρους. Ζωγράφος: Θεόδωρος Πουλάκης. 17^{ος} αιώνας.

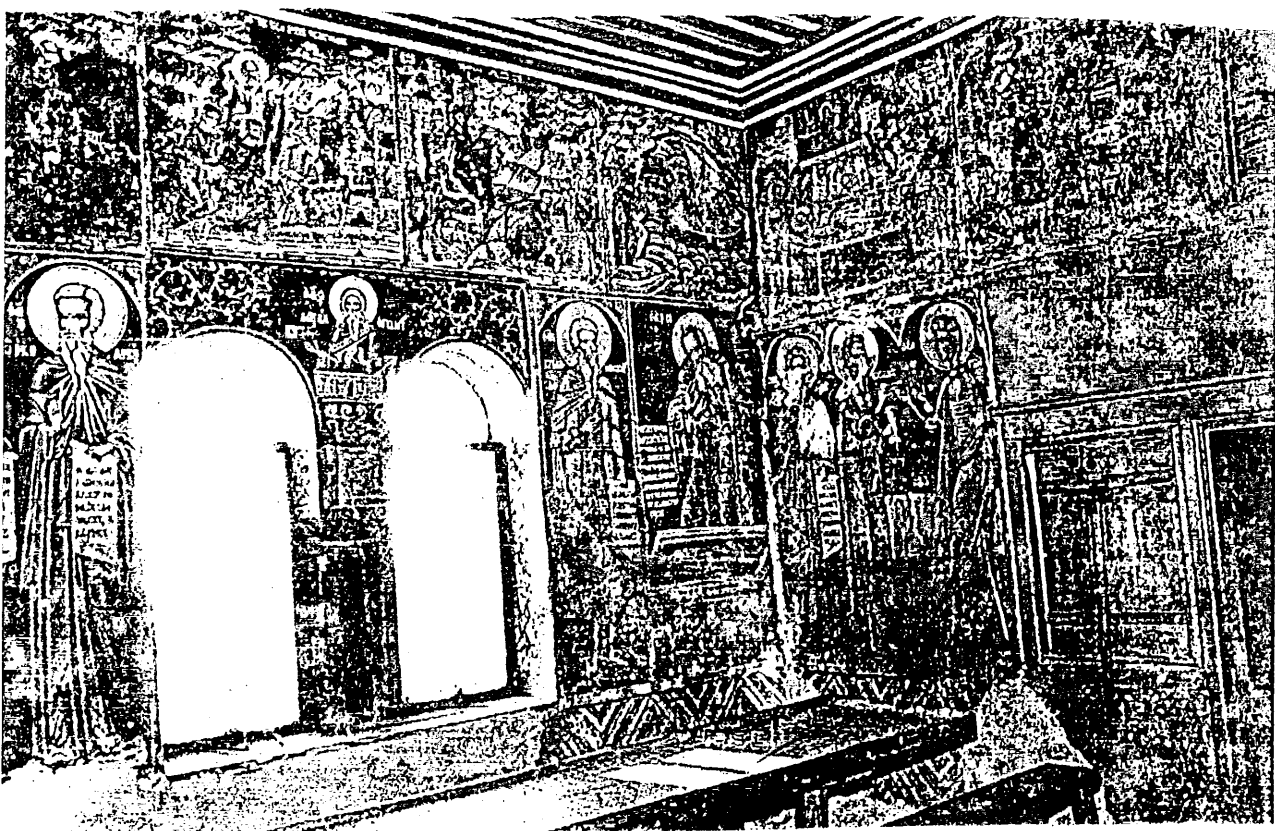
Εικ. 69. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Ζωγράφος: ιερέας Νικόλαος Κάλμπος. Ιδιωτική συλλογή. 1674.

Εικ. 70. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Ναός του Αγίου Νικολάου. Μυστράς. 17^{ος} αιώνας.

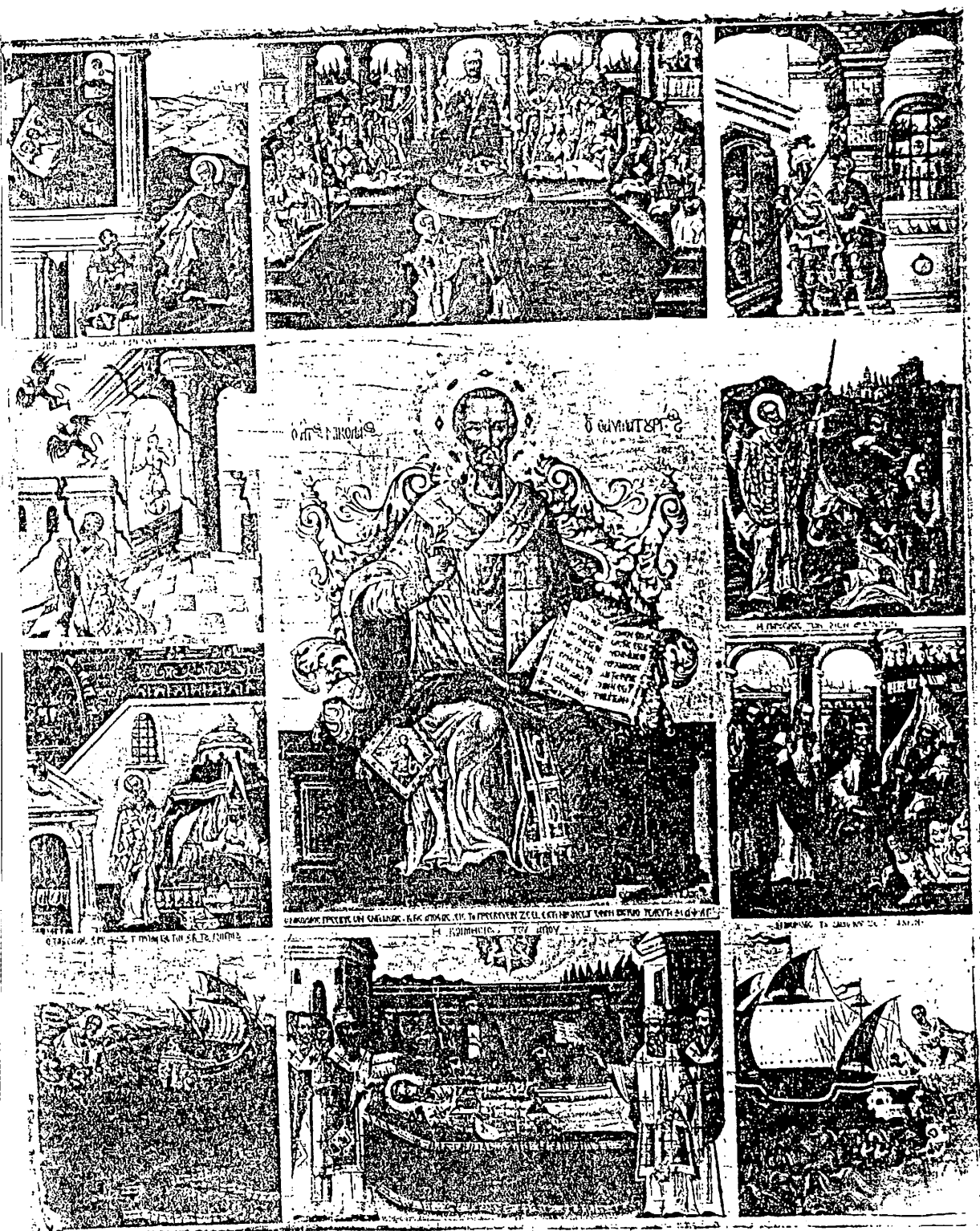
Εικ. 71. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Επτανησιακό εργαστήριο. Τέλη 17^{ου} αιώνα - αρχές 18^{ου} αιώνα.

Εικ. 72. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Τράπεζα Μονής Δοχειαρίου. Άγιο Όρος. ΝΔ γωνία. 1700.

Εικ. 73 Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Ζωγράφος: Ιωάννης Πρόπουτος. 1700.

Εικ. 74. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Ζωγράφος: Λάσκαρης Λειχούδης. Μουσείο Μπενάκη. 1733.

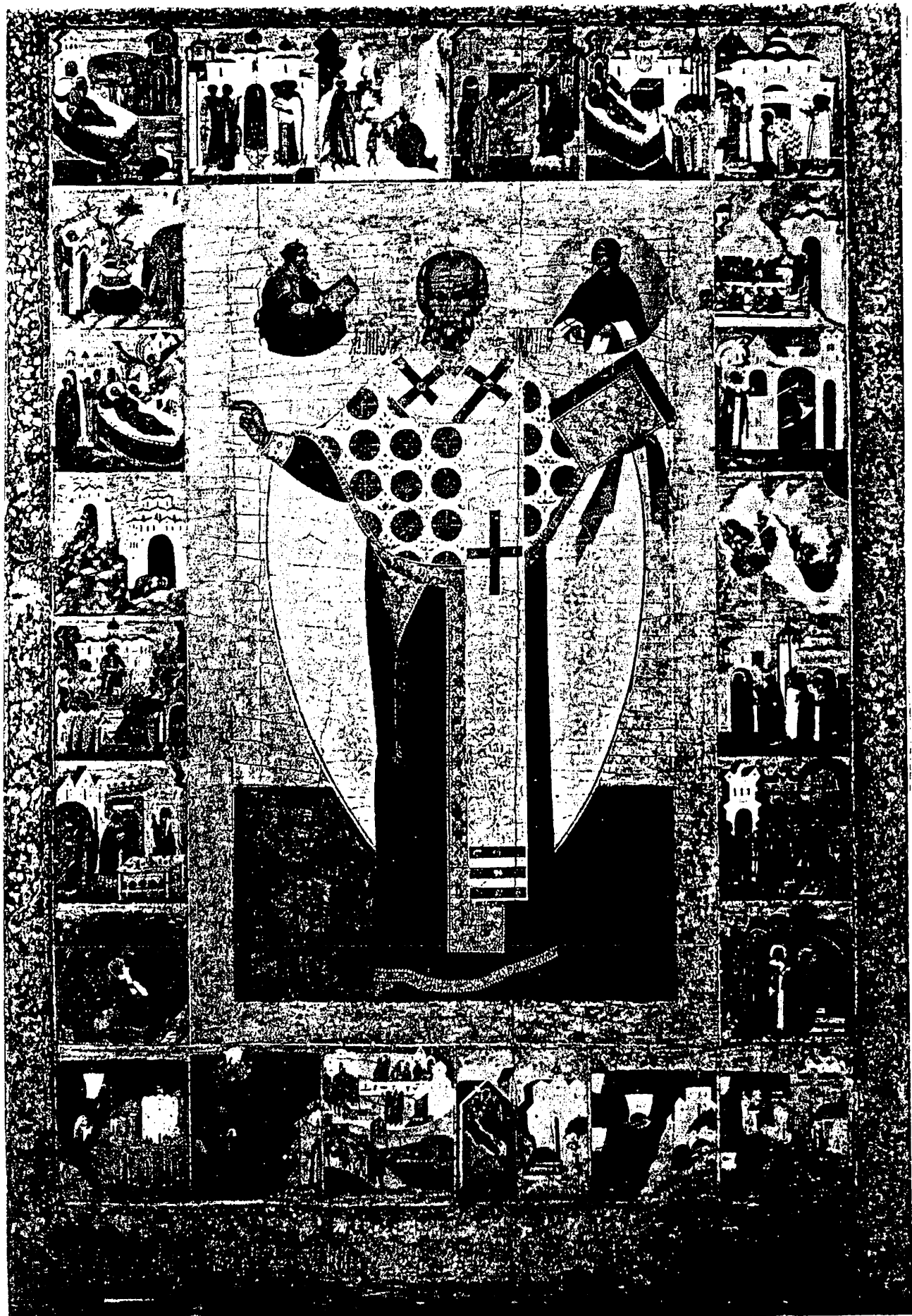

Εικ. 75. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Πριγκηπικός ναός του Cimprulung. (νομός Arges). Εργαστήριο της Βλαχίας. Ζωγράφος: Răducanul. Πριν το 1795.

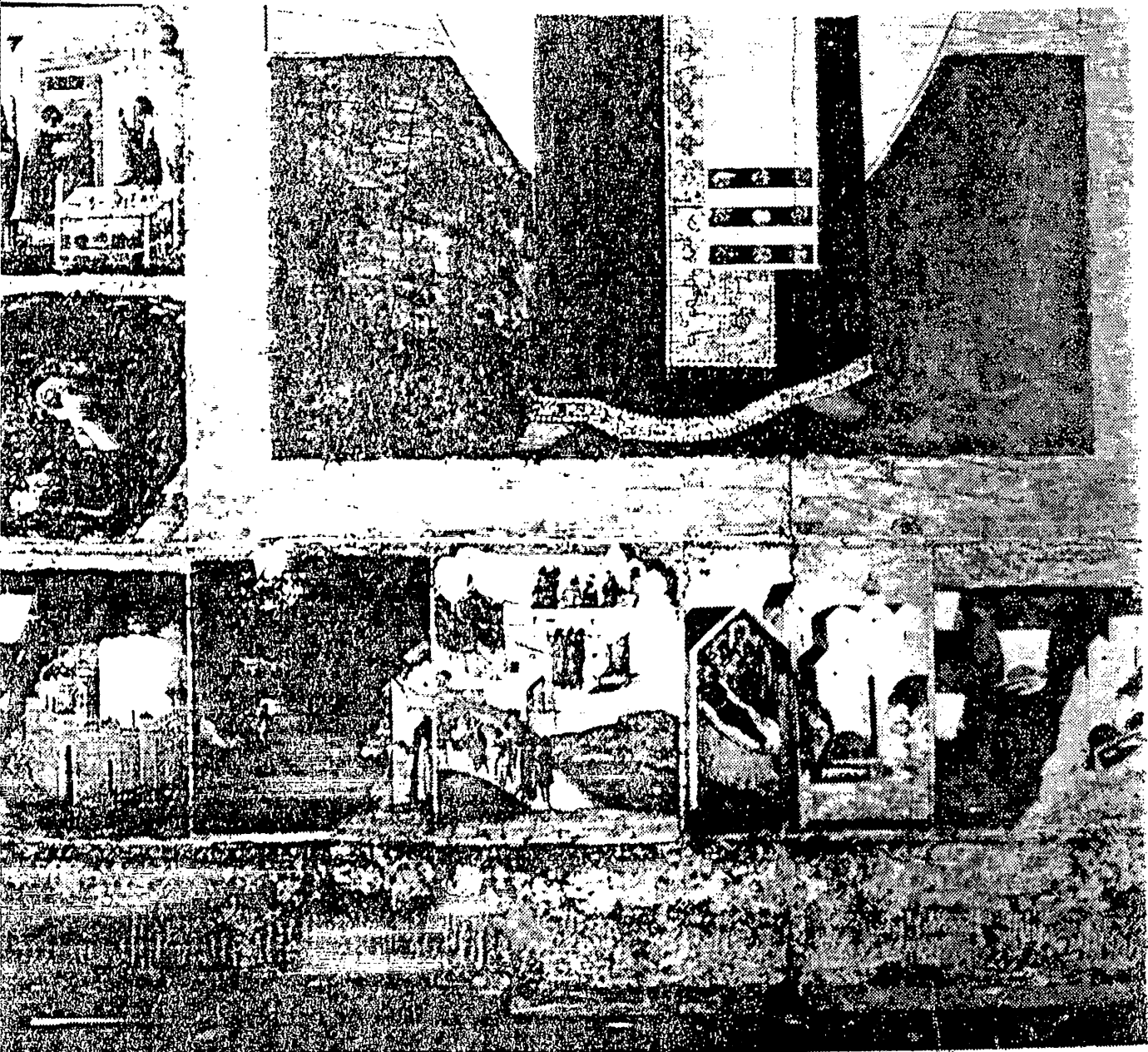

Εικ. 76. Λεπτομέρεια εικ. 75. Η σκηνή της Κοιμήσεως και η σκηνή της Ανάληψης της ψυχής του Αγίου Νικολάου.

Εικ. 77. Ο Ενταφιασμός του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Ρωσία. 16^{ος} αιώνας.

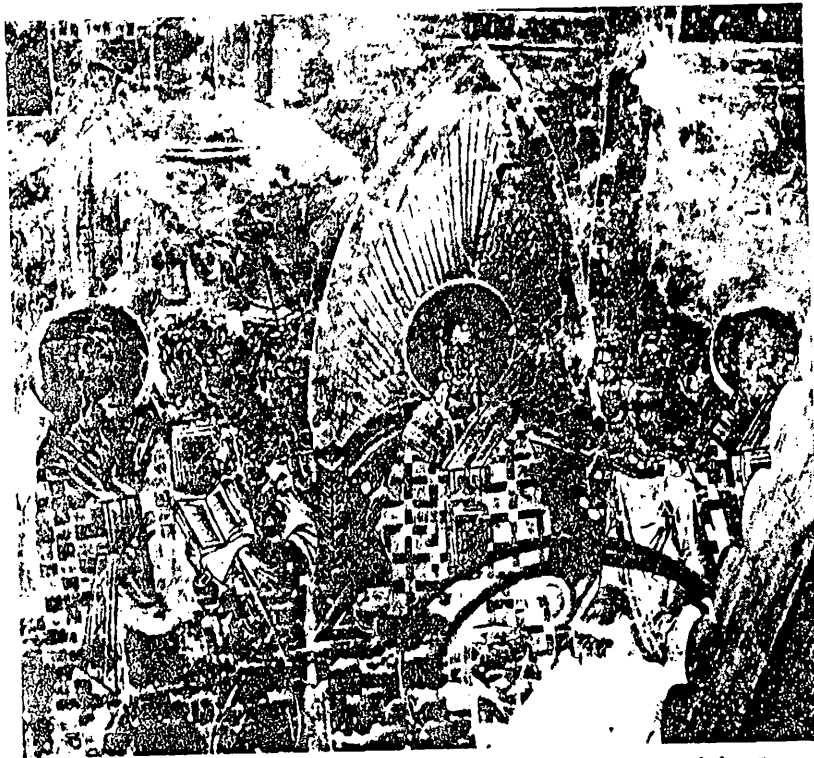
Εικ. 78. Λεπτομέρεια εικ. 77.

Εικ. 79. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Μονή Φιλανθρωπηνών. Νησί των Ιωαννίνων.
Ανατολικός τοίχος. 16^{ος} αιώνας.

Εικ. 80. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Εικόνα του Αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του. Φέρει την εξής επιγραφή: «Ιστορήθη δια εξόδων του ...Κυρίου Αναστασίου Σίμου, δια χειρός Θεοδοσίου. 1801. Ιουνίου 26». Μονή Φιλανθρωπηγών. Νησί των Ιωαννίνων. 1801.

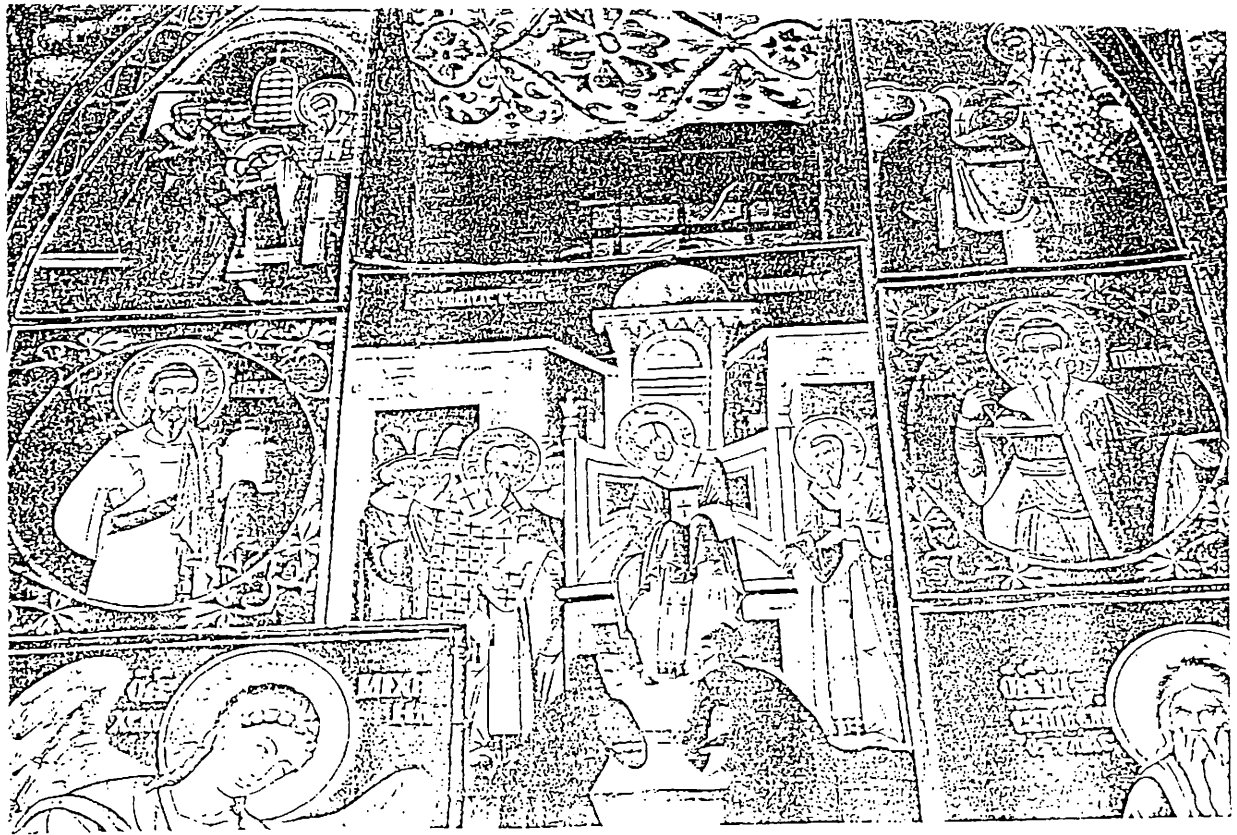
Εικ. 81. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Μονή Βουλκάνου. Καθολικό: Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ζωγράφοι: Γεώργιος και Δημήτριος Μόσχος από το Ναύπλιο. 1608.

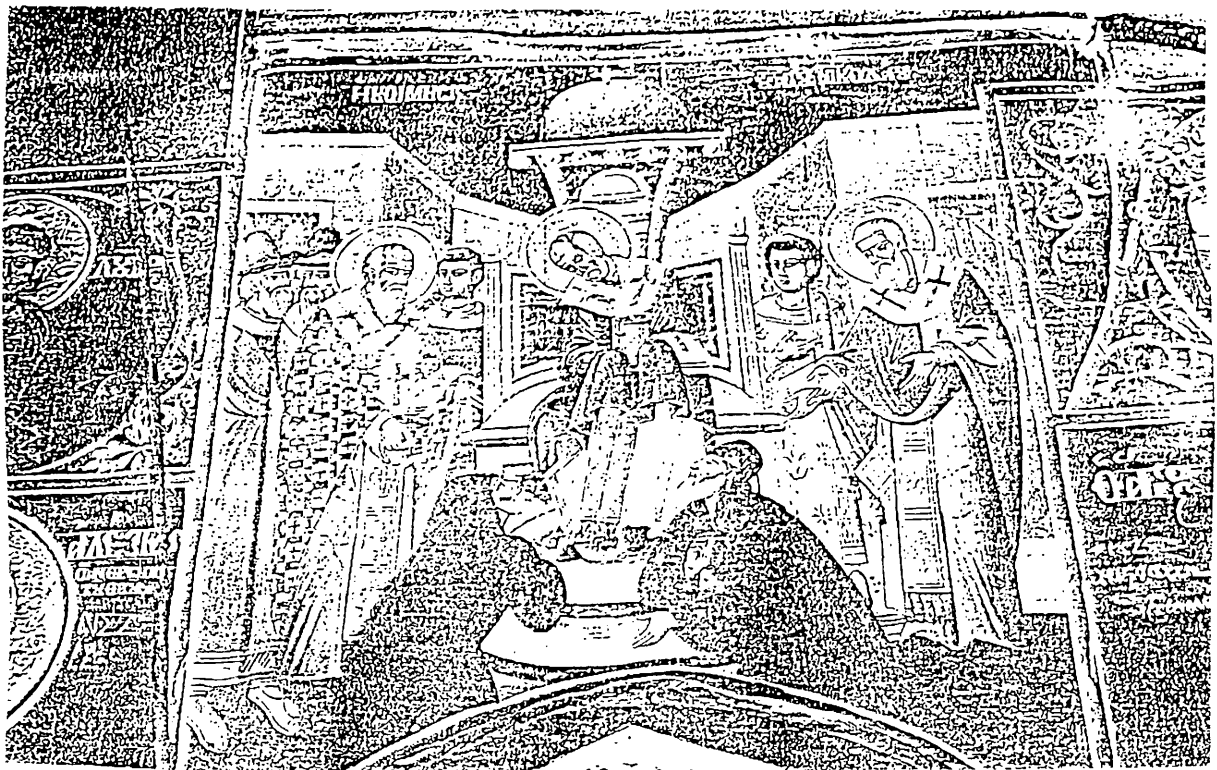
Εικ. 82. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Μονή Ελεούσας. Νησί των Ιωαννίνων.
Ζωγράφος: Αναστάσιος από το Καπέσοβο. Ήπειρος. Νάρθηκας. 1759.

Εικ. 83. Μονή Ελεούσας. Νάρθηκας. Οι κτήτορες Δωροθέος και Γεράσιμος.
Λεπτομέρεια εικ. 82.

Εικ. 84. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Ναός του Αγίου Νικολάου. Τσεπέλοβο. Ήπειρος. Ζωγράφος: Ιωάννης του Αθανασίου, ο γιος του Αναστάσιος Αναγνώστης και ο αδερφός του Γεώργιος. Νοτιοδυτικό φουρνικό. 1786.

Εικ. 85. Η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Ναός του Αγίου Νικολάου. Καπέσοβο. Ήπειρος. Ζωγράφοι: Ιωάννης του Αθανασίου και ο γιος του Αναστάσιος Αναγνώστης. 1793.

